

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Σταῦρος Λιβαδάς, Κούρδισμα τοῦ θυμικοῦ, ξεκούρδισμα τῆς σκέψης • **Χαράλαμπος Γολέμης**, Πέρα ἀπό τήν ὀργή • **Ἄγγελος Ἐλεφάντης**, Ὁ Ὀτσαλάν κι ἐμεῖς • **Γιώργος Μαργαρίτης**, Εὐτυχῶς ἡ λύση βρέθηκε • **Ἀντώνης Μανιτάκης**, Τά «δίκαια τοῦ ἀνθρώπου» • **Παῦλος Κλαυδιανός**, Τό ἰδιωτικό ΕΣΥ • **Ντίνα Βαῖου**, Σιμόν ντέ Μπωβουάρ - «Τό δεύτερο φύλο» - 50 χρόνια μετά • **Πρίμο Λέβι**, Γενναιότητα στό γκέτο • **Νίκος Ροιζῶκος**, Τά ἀπομνημονεύματα τοῦ '21 • **Ἐλένη Συρίγου-Ρήγου**, Γιά ὅλες εἶχε δυσκολίες ὁ δρόμος • **Θόδωρος Παρασκευόπουλος**, Γιά τό βιβλίο «Πολιτική Οἰκονομία γιά τήν Γ' Λυκείου» • Γιά τόν **Θανάση Κωσταβάρα** γράφουν: **Κώστας Βούλγαρης**, **Γιάννης Κουβαράς**, **Γιάνα Κατσιμπούρα** • **Γιώργος Φαράκλας**, Τό μεταφυσικό ζήτημα τῆς ἐλευθερίας • **Ἀριστείδης Μπαλτάς**, «Ἐκ τῶν ὑστέρων» • **Λουκία Ρίτσαρντς**, Οἱ λιγνιτωρύχοι τοῦ Νίκου Οἰκονομόπουλου • Γιά μιά ἔκθεση πού δέν δά δοῦμε στήν Ἀθήνα • **Τά βιβλία τοῦ μήνα**

Μηνιαία Ἐπιθεώρηση • Φεβρουάριος 1999 • τεῦχος 61 • δρχ. 1000

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Φεβρουάριος 1999
τεύχος 61 • δρχ. 1000

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Έλλάδα

Έτήσια (12 τεύχη): 10.000 δρχ.
Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 5.000 δρχ.
Φοιτητική (12 τεύχη): 7.500 δρχ.
Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 15.000 δρχ.

Ευρώπη

Έτήσια (12 τεύχη): 12.000 δρχ.

Άλλες χώρες

Έτήσια (12 τεύχη): 15.000 δρχ.

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης
Έθνική Τράπεζα τής Ελλάδος
ύποκ. Πλατεία Μητροπόλεως 146
άρθρ. λογ. 403988-23

ή

μέ ταχυδρομική έπιταγή
στή διεύθυνση του περιοδικού

ΕΚΔΟΤΗΣ-ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης
Κέκροπος 2 Άθήνα 10558
τηλ. 3239.645 • FAX 3227.706
Έκτύπωση: Άφοί Χρυσοχοῦ
Στυμφαλίας 8,
Περιστέρι, τηλ. 5719937

ΔΙΑ ΓΥΜΝΟΥ ΟΦΘΑΛΜΟΥ

Σταῦρος Λιβαδάς, Κούρδισμα τοῦ θυμικοῦ.
Ξεκούρδισμα τῆς σκέψης 5
Χαράλαμπος Γολέμης, Πέρα ἀπό τήν ὀργή7
Άγγελος Έλεφάντης, Ὁ Ὀτσαλάν κι ἐμεῖς9
Γιώργος Μαργαρίτης, Εὐτυχῶς ἡ λύση βρέθηκε12

Άντώνης Μανιτάκης, Τά «δίκαια τοῦ ἀνθρώπου»14
Παῦλος Κλαυδιανός, Τό ἰδιωτικό ΕΣΥ20
Ντίνα Βαῖου, Σιμόν ντέ Μπωβουάρ,
«Τό δεύτερο φύλο» - 50 χρόνια μετὰ24
Πρίμο Λέβι, Γενναιότητα στό γκέτο
(μτφρ. Μαίρη Φιλιππακοπούλου)27
Νίκος Ροτζώκος, Τά ἀπομνημονεύματα τοῦ '2129
Έλένη Συρίγου-Ρήγου, Γιά ὅλες εἶχε δυσκολίες
ὁ δρόμος33
Θεόδωρος Παρασκευόπουλος, Γιά τό βιβλίο
τοῦ Θόδωρου Λιάνου καί Γιώργου Χρήστου:
«Πολιτική Οἰκονομία γιά τήν Γ' Λυκείου»39

ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΓΝΩΡΙΖΩ

Γιά τόν Θανάση Κωσταβάρα
Κώστας Βούλγαρης, Δεσμώτης τῆς ἐλπίδας — Μιά
περιήγηση στήν ποίηση τοῦ Θανάση Κωσταβάρα37
Γιάννης Κουβαράς, Θανάσης Κ. Κωσταβάρας:
Ὁ ποιητής ὡς πορτραίτιστας50
Γιάννα Κατσιμπούρα, Ὁ ποιητής κι ὁ φόβος53
Γιώργος Φαράκλας, Τό μεταφυσικό ζήτημα
τῆς ἐλευθερίας55
Άριστέιδης Μπαλιτάς, Ἐκ τῶν ὑστέρων57
Λουκία Ρίτσαρντς, Οἱ λιγνιτωρύχοι τοῦ
Νίκου Οἰκονομόπουλου59
Λουκία Ρίτσαρντς, Γιά μιὰ ἐκθεση πού δέν θά δοῦμε
στήν Άθήνα60

ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Κώστας Βούλγαρης, Γιά τόν Σαχτούρη61
Κώστας Βούλγαρης, Σειρές Χάος καί κουλτούρα
καί Ἐντός περιθωρίου61

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

Νίκος Βαγενάς, Γιά τό Άνθολόγιο τῆς Νεότερης
Εὐρωπαϊκῆς Λογοτεχνίας63
Μανόλης Λαμπρίδης, «Γιά τή Γυναίκα τῆς Ζάκυθος» ...63

Έξώφυλλο: Κοῦρδοι ἀντάρτες σέ τουρκικές φυλακές τό 1947,
λίγο προτοῦ ὀδηγηθοῦν στήν ἀγχόνη.

Κούρδισμα τοῦ θυμικοῦ. Ξεκούρδισμα τῆς σκέψης

Οἱ γνωστές ἐμπρηστικές δηλώσεις τῆς γραμματέως τοῦ Ὀτσαλάν κ. Ντιλάν, ἀλλά καί ἡ αὐθόρμητη ἔκφραση ὀργῆς τοῦ Μίκη Θεοδωράκη γιά τό περιεχόμενό τους ἔδωσαν μιά νέα διάσταση στά περί τήν ὑπόθεση Ὀτσαλάν πράγματα καί διαφοροποίησαν κάπως τό κλίμα τῶν προηγούμενων ἡμερῶν.

Δυό κατ' ἐπίφαση «συναισθηματικές» ἀντιδράσεις λειτούργησαν ὡς ἀφυπνιστικό χαστουκι γιά ν' ἀρχίσουμε νά προσεγγίζουμε ἕνα κατ' ἐξοχήν πολιτικό πρόβλημα μέ τρόπο που ἀρμόζει στή βαρύτητα καί τή σοβαρότητά του, καί κυρίως στίς πραγματικές του διαστάσεις. Οἱ δηλώσεις τῆς κ. Ντιλάν παρά τήν «παραληρηματική» χροιά τῶν λόγων της δέν ἀποτελοῦν προϊόν συναισθηματικῆς φόρτισης, ὅπως θέλησαν ὀρισμένοι καί ἐκ τῶν ὑποστηρικτῶν της ἀκόμη νά τίς χαρακτηρίσουν, οὔτε ἔκφραση μιᾶς χρόνιας ἀριστεριστικῶν χαρακτηριστικῶν «νεύρωσης», ὅπως ὀρισμένοι ἐκ τῶν ἀντιπάλων της τίς ὀνόμασαν. Ἀμφότερες οἱ πλευρές θέλησαν νά υποβαθμίσουν (γιά διαφορετικούς λόγους) τή σημασία τῶν λόγων της, λόγων ὅμως πού ἐξέφραζαν πλήρως τήν πολιτική τοῦ PKK στή συγκυρία, ἔβγαιναν κατ' εὐθείαν μέσα ἀπό τό πολιτικό γραφεῖο τοῦ PKK. Δέν πρέπει νά μᾶς διαφεύγει τό γεγονός πῶς ἡ κ. Ντιλάν, πέραν τῆς καίριας θέσης τῆς γραμματέως τοῦ ἀρχηγοῦ, εἶναι ἐξέχον στέλεχος τοῦ PKK, ἔκανε δέ τίς δηλώσεις της γραπτά σέ μακροσκελές δωδεκασέλιδο κείμενο.

Οἱ καταγγελίες τῆς κ. Ντιλάν κατά τοῦ πρωθυπουργοῦ καί τριῶν κορυφαίων, ὡς χθές, ὑπουργῶν γιά συμμετοχή σέ διεθνή συνωμοσία καί συνέργεια στή σύλληψη τοῦ Ὀτσαλάν ἀπό τούς Τούρκους ἀποτελοῦν μιά χοντροκομμένη μέν, ὑπολογισμένη δέ, πολιτική ἐνέργεια τοῦ PKK πρὸς τήν Ἑλλάδα, μέ στόχο τήν πίεση γιά μεγαλύτερη ἀνάμειξη της στό κουρδικό πρόβλημα.

Ὑπό τό κράτος τῶν ἑλληνικῶν ἐνοχῶν γιά τό μεγαλιῶδες πολιτικό φιάσκο πού ὀδήγησε στή σύλληψη τοῦ Κούρδου ἡγέτη, σέ σύμπλευση μέ ὅλους τούς γονδολιέρηδες τοῦ ἀρτσιμπούρτισμοῦ καί τοῦ ἐθνικισμοῦ, πού ἔκοβαν βόλτες στά κανάλια ὅλες τίς προηγούμενες μέρες καί πλειοδοτοῦσαν σέ εὐκολες καταγγελίες περί προδοσίας, φτιάχνοντας «κλίμα» σέ κοινή ρότα μέ μιά ἄνευ ἀρχῶν ἀντιπολίτευση, πού υἱοθετεῖ ἀναπόδεικτες καί βαρύτατες καταγγελίες γιά προφανεῖς μικροκομματικές σκοπιμότητες, τό PKK, προσπαθεῖ νά «καναλιζάρει» αὐτή ὅλη τήν ἀναταραχή καί τή φουρτούνα σέ ρεῦμα πού θ' ἀπαιτήσῃ ἀπό τήν παραποίουσα ἑλληνική κυβέρνηση μεγαλύτερη ἐμπλοκή στό κουρδικό πρόβλημα, μέ τούς ὄρους πού αὐτό ἐπιθυμεῖ, δηλαδή μ' αὐτούς πού θά ὀδηγήσουν σέ μεγαλύτερη ὄξυνση (ἐνδεχομένως καί σέ σύρραξη) τίς σχέσεις μας μέ τήν Τουρκία.

Στήν πραγματικότητα τό PKK καί ὁ ἡγέτης του σ' αὐτή τή βάση «ἐβλέπαν» καί προσπάθησαν νά οἰκοδομήσουν τήν ἑλληνοκουρδική φιλία, ποτέ δέν παραξέκλιναν ἀπ' αὐτή τή «γραμμή», πάνω σ' αὐτήν στήριξαν τίς σχέσεις τους μέ τίς ἑλληνικές κυβερνήσεις, καθῶς καί μέ ὅσα πρόσωπα τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς καί μὴ πολιτικῆς ζωῆς συνδέθηκαν ἢ συναλλάσσονταν ὅλα τά προηγούμενα χρόνια.

Ἀπ' τήν πλευρά τους δέν θά μπορούσε νά εἶναι κι ἄλλιῶς τά πράγματα. Τό PKK δέν μπορεῖ παρά νά μετρᾷ φίλους καί συμμάχους, ἀνάλογα μέ τήν ἀνάμειξη ἢ τήν προσφορά τους, τή συμπαράταξή τους, τελικά, στό πεδίο τῆς στρατιωτικῆς ἀναμέτρησης μέ τήν Τουρκία.

Στήν ἴδια ὅμως «γραμμῇ» ὡς ὕστατο πολιτικό διάβημα ἐντάσσεται καί ἡ ἔλευση τοῦ Ὀτσαλάν στήν Ἑλλάδα, παρά τήν κατηγορηματική ἄρνηση τῆς κυβέρνησης νά τόν δεχτεῖ καί νά τοῦ χορηγήσῃ ἄσυλο.

Διά γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ

Ἡ Ἑλλάδα βόλευε τὸν Ὀτσαλάν ὡς τόπος διαμονῆς καὶ κέντρο καθοδήγησης τοῦ ἀγώνα του. Συνέτειναν σ' αὐτό ἡ γεωπολιτική της θέση, ἡ διεθνῆς συγκυρία, ἀλλὰ καὶ οἱ εὐνοϊκοὶ συσχετισμοὶ καὶ τὸ κλίμα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἑλλάδας.

Ὁ Ὀτσαλάν παρέβλεψε τὴν ἄρνηση τῆς Ἑλλάδας νὰ τὸν δεχτεῖ (λέγεται πὼς αὐτὴ ἡ ἄρνηση, καθὼς καὶ οἱ λόγοι πού τὴν προκάλεσαν, τοῦ δηλώθηκε κατὰ τὸν πλέον κατηγορηματικὸ τρόπο ἀπὸ τὸν Ἑλληνα πρωθυπουργό σέ τηλεφωνικὴ τους συνομιλία) σέ μιὰ προσπάθεια νὰ «ἐκβιάσει» τὴν ἐδῶ παραμονή του καὶ τὴ χορήγηση ἀσύλου.

Αὐτὴ τὴν ἀναπόφευκτη ἑλληνικὴ ἐμπλοκὴ «προκαλοῦσε» καὶ μέ τὸν τρόπο πού ἦρθε παράνομα μὲν (ἀλλὰ μέ ἰδιωτικὸ ἀεροπλάνο), ἡμιεπίσημα δέ (διαβαίνοντας τὰ ἑλληνικὰ σύνορα ἀπὸ τὴν αἴθουσα τῶν ἐπισήμων τοῦ κεντρικοῦ μας ἀεροδρομίου). Τὸ «διάλεξε» νὰ ἔρθει ὡς ἐπώνυμος ἡγέτης καὶ ὄχι ὡς ἀνώνυμος φυγάς, κρυμμένος ἀνάμεσα στοὺς ἑκατοντάδες λαθρομετανάστες πού διακινοῦνται καθημερινὰ στὰ σύνορά μας.

Ἡ ἔλευσή του δέν ἀποτελεῖ μιὰ κίνηση πανικοῦ ἐνός διωκόμενου γιὰ νὰ σωθεῖ, ἀλλὰ μιὰ πολιτικὴ κίνηση (ἀπελπισίας ἔστω), ἐνός ἡγέτη, πού βλέπει νὰ χάνει τὸν πόλεμο καὶ γίνεται ὀλοκαύτωμα, βάζοντας φωτιά στὸ μπουρλότο καὶ στὰ τόπια, γίνεται θυσία γιὰ νὰ ἀποτρέψει τὸν ὄλεθρο.

Ὁ Ὀτσαλάν γνώριζε πολὺ καλά πὼς ἐρχόμενος ἐδῶ, ἀνεξαρτήτως τῆς προσωπικῆς τύχης του, ὄξυνε στὸ ἔπαρκο ὡς τὴ ρήξη καὶ τὴ σύρραξη ἴσως, τίς ἑλληνοτουρκικὲς σχέσεις. Αὐτὴ ἢ «θυσία» ἀποτελοῦσε ταυτόχρονα καὶ τὸ τελευταῖο πολιτικὸ του χαρτί. Αὐτὸ τὸ μείγμα πολιτικοῦ ἀριστερισμοῦ καὶ φονταμενταλισμοῦ καθοδήγησε τὴν ὑστατὴ ἐπιλογὴ του.

Ἄρωγός σ' αὐτὴ τὴν προσπάθεια βρέθηκε αὐτὴ ἡ ἀπίθανο ἰδεολογικοπολιτικὸ καὶ κοινωνικοῦ εὐρους ἑλληνικὴ κίνηση συμπαράστασης στοὺς Κούρδους καὶ τὸν ἀγώνα τοῦ PKK. Συσπειρώνει ἀπὸ ἀκροδεξιούς ὡς ἀκροαριστερούς, ἀπὸ ἀγνοὺς διεθνοστῆς «κινηματίες», ὡς σκληροπυρηνικοὺς τοῦ μεγαλοϊδεατισμοῦ, ἀπὸ ἐπαγγελματίες πρωταγωνιστές τῶν τηλεπαραθύρων ὡς ἀνώνυμοις ἱεραπόστολους ἐνός ἀριστεροῦ καλοσαμαρειτισμοῦ, ἀπὸ ἀγνοὺς «φωτισμένους» ὡς τοὺς ἐμπόρους τῆς ἐθνικοφοροσύνης, καὶ τοὺς ἐργολάβους τῶν κατὰ καιροὺς ἐθνικῶν ὑποθέσεων, ἀπὸ ἄδολους πατριῶτες ὡς σκοτεινῶν καὶ ὑποπτῶν συμφερόντων ἐπιχειρηματίες.

Ἄνεξαρτήτως πάντως ἐπὶ μέρους πεποιθήσεων καὶ προθέσεων αὐτὸ τὸ συνονοθύλευμα ἰσορροποῦσε σέ μιὰ συνισταμένη γραμμῆ. Ὁ φιλοκουρδισμὸς της ἦταν ἡ ἄλλη ὄψη ἐνός ἀντιτουρκισμοῦ. «Φίλος μου εἶναι ὁ ἐχθρὸς τοῦ ἐχθροῦ μου».

Σ' αὐτὴ τὴ βάση οἱ δεσμοὶ τοῦ Ὀτσαλάν μέ τὸ «μέτωπό τοῦ πολέμου», ὅπως εὐστοχα τὸ ἀποκάλεσε ὁ Ἄ. Ἐλεφάντης, δέν ἦταν καθόλου τυχαῖοι, ἀλλὰ στενοὶ καὶ μακροπρόθεσμοι, δεδομένου τοῦ κοινοῦ ἐχθροῦ καὶ τῆς ἴδιας στρατηγικῆς πού προτείνεται γιὰ τὴν ἀντιμετώπισή του.

Σ' αὐτὴ τὴ συγκυρία ἡ συνισταμένη τῶν συμπαραστατῶν ἰσορρόπησε στὴν ἀποψη τῆς ὀπισθόδρομης παροχῆς πολιτικοῦ ἀσύλου ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα στὸν Ὀτσαλάν, ὡς τῆς δέουσας τακτικῆς κίνησης στὸ πλαίσιο τοῦ μακροχρόνιου ἀγώνα κατατροπώσεως τῶν Τούρκων γιὰ τοὺς μὲν, ἀλλὰ καὶ ὡς τῆς αὐτονόητης ἀνθρωπιστικῆς πράξης γιὰ τοὺς δέ, τοὺς ἀγνότερους τῶν ἐνεχομένων.

Χάραξαν κι αὐτοὶ μέ τὴ σειρά τους μετὰ τὸν Ὀτσαλάν τὴ «γραμμῆ» τους, καὶ προσπάθησαν νὰ τὴν ἐπιβάλλουν ὡς ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς χώρας, δημιουργώντας τετελεσμένα σέ μιὰ ἀμήχανη καὶ λιγόφυχη ἑλληνικὴ κυβέρνηση. Ἡ σκέψη καὶ ἡ πράξη τους δέν στεροῦνταν βάσης δέν ἦταν προϊόν τῆς εὐήθειας τῶν Ναξάκηδων, τῆς «λεβεντιάς» τῶν Μπαντουβάδων ἢ τοῦ τυφλοῦ τυχοδιωκτισμοῦ τῶν Καμμένων. Οἱ Κηπουροὶ ἔβρισκαν γόνιμο ἔδαφος στὶς καλλιέργειές τους, σ' ὄλο τὸ πολιτικὸ φάσμα.

Δέν ἔχουν περάσει πολλοὶ μῆνες ἀπὸ τότε πού 190 καὶ πλέον Ἑλληνες βουλευτὲς ὄλων τῶν κομμάτων, ζητοῦσαν τὴ χορήγησι πολιτικοῦ ἀσύλου στὸν Ὀτσαλάν. Τὸ ΠΑΣΟΚ ἀπὸ τὴν ἰδρυσὴ του, τρέφεται μέ τὸν τριτοκοσμισμὸ, δέν σταμάτησε οὔτε λεπτό νὰ στηρίζει τίς καὶ νὰ στηρίζεται στὶς παντοειδεῖς ὑπηρεσίες τῶν Ναξάκηδων καὶ τίς πρωτοβουλίες τῶν Χαραλαμπίδηδων, κάθε τόσο ἀναβαπτίζεται στὴν κολυμβήθρα τῆς ἐθνικῆς λαϊκῆς ἐνότητος: ὡς πρόσφατα χάραιζε τὴ γραμμὴ στὰ «ἐθνικά» ὁ μακεδονομάχος Παπαθεμελής καὶ τὰ ἀμυντικὰ δόγματα τὰ διατύπωνε ὁ στρατηγὸς τῶν S-300 Ἀρσένης. Ἡ κυβέρνησι βρέθηκε μπροστά σ' ἕνα ὁμολο-

γυμνῶς πολὺ δύσκολο πρόβλημα, μέ τίς χειρότερες προϋποθέσεις, πολιτικά καί ἰδεολογικά ὑπονομευμένα, ἀπό τό ἴδιο τό παρελθόν της καί τίς προηγούμενες πράξεις της. Ἡ χορήγηση ἀσύλου στόν Ὀτσαλάν σ' αὐτή τη δεδομένη συγκυρία δέν ἔπρεπε νά γίνει μέ «καμιά κυβέρνηση» οὔτε καί μέ τούτη. Ἐκτός κι ἂν εἶχαμε ἀποφασίσει ὡς χώρα καί ἔθνος νά ἐμπλακοῦμε σέ μία ἐθνική περιπέτεια ἀπροβλέπτων διαστάσεων καί καταστροφικῶν συνεπειῶν. Στήν καλύτερη τῶν περιπτώσεων θά πυροδοτοῦνταν ζητήματα ἐδαφικῆς ἀκεραιότητος, πολὺ μεγαλύτερα καί σοβαρότερα τῶν Ἰμίων (πῶς θά μποροῦσαν ν' ἀποτραποῦν ἄραγε, οἱ κάθε εἶδους τουρκικές ἐκδηλώσεις «ἀνθρωπισμοῦ» καί «ἀλληλεγγύης» πρὸς τοὺς δικούς μας «Κούρδους», τοὺς Τούρκους τῆς δυτικῆς Θράκης;) στή χειρότερη θά ἐμπλεκόμεσταν σ' ἓναν ἄμεσο ἑλληνοτουρκικό πόλεμο. Ἡ κυβέρνηση ὡστόσο χειρίστηκε τό θέμα μέ τόν πλέον ἐρασιτεχνικό καί λάθος τρόπο. Δέν προσπάθησε αὐτό πού κυρίως ὀφείλε νά κάνει, ν' ἀποτρέψει τή δημιουργία τῆς περιπλοκῆς ἀποτρέποντας τήν ἔλευση τοῦ Ὀτσαλάν. Ἐκανε «πολιτική» πατώντας σέ δύο «βάρκες», τοῦ ψυχροῦ πολιτικοῦ συμφέροντος καί μιᾶς συγκυριακῆς (λόγω προσώπου καί ἐπικείμενου... συνεδρίου) κρίσης ἀνθρωπισμοῦ, στηρίχθηκε στήν «ἐξυπνάδα» καί τή «μαστοριά» τοῦ Πάγκαλου πού θά 'φερνε βόλτα τόν παλιό συμμαθητῆ του Ναξάκη...

Κι ὅταν βρέθηκε μπρὸς στό πλήρες ἀδιέξοδο εἶπε «ἀπελθέτω ἀπ' ἐμοῦ τό ποτήριον τοῦτο...». Ὅμως ἀπό τά πολιτικά λάθη ὡς τήν ἐθνική προδοσία ὑπάρχει ἀπόσταση χάους, κι αὐτή ἡ εὐκολη καί χωρίς πολὺ σκέψη διατυπωνόμενη κατηγορία δηλητηριάζει τό πολιτικό τοπίο καί τήν κοινωνική μας ζωή. Ὡστόσο, ἄντρεψε καί θέριεψε στίς μέρες μας, μέ τό λίπασμα πού χορηγοῦνταν ἄφθονο ἀπό τήν τηλεόραση μέ τήν καθυπόταξη τῆς σκέψης ἀπό τό θυμικό, μέ τήν κυριαρχία τῆς κραυγῆς ἀπέναντι στήν κριτική, μέ τόν ἁγιασμό τῶν ὁποίων μέσων στό ὄνομα τῶν κάθε λογῆς σκοπῶν...

Τήν ὥρα πού ὀλοκληρώνονταν αὐτές οἱ γραμμές πραγματοποιοῦνταν στό Σύνταγμα ἡ μεγάλη συναυλία συμπάραστασης στόν κουρδικό λαό. Μεγάλη συμμετοχή καλλιτεχνῶν ἀπό τά «πρῶτα» ὡς τά νεότερα ὀνόματα, μεγάλο καί τό πλήθος ὄσων συμμετεῖχαν, κυρίως νέοι, συγκρατημένες καί «πολιτικές» οἱ ἐκδηλώσεις συμπάραστασης στόν δοκιμαζόμενο κουρδικό λαό. Μακάρι ν' ἀποτελέσει τήν ἀπαρχή ἔκφρασης μιᾶς ἀφυπνιζόμενης εὐαισθησίας τῶν καλλιτεχνῶν ἀπέναντι στοὺς κάθε λογῆς καταπιεσμένους, ἀπέναντι στά μεγάλα ἐθνικά καί κοινωνικά μας προβλήματα.

Περιμένουμε νά τό ξαναδοῦμε, χωρίς νά χρειάζεται νά προηγηθεῖ ἡ «ὀργή» τοῦ Μίκη Θεοδωράκη γιά νά τό ἰσορροπήσει πολιτικά...

Σταῦρος Λιβαδάς

Πέρα ἀπό τήν ὀργή

Δέν εἶναι εὐχάριστο νά διαδηλώνεις στοὺς δρόμους τῆς Ἀθήνας δίπλα σέ σκοπιανοφάγους, ἀλβανοφάγους καί τουρκοφάγους, φιλοπόλεμους ἑλληνορθόδοξους ἀντιευρωπαϊστὲς καί πατενταρισμένους ρατσιστές. Ἄς προσέχατε, θά μᾶς ἔλεγαν (μᾶς εἶπαν) κάποιοι φίλοι πού, λόγω τῆς κοινῆς μας ἀλλεργίας γιά τέτοιες παρέες, ἀρνήθηκαν νά κατέβουν στό συλλαλητήριο πού διοργάνωσαν οἱ νεολαῖες ὄλων τῶν κομμάτων μόλις ἤρθαν τά νέα ἀπό τό Ναϊρόμπι.

Παρ' ὅλ' αὐτά, ἐμεῖς οἱ ἀριστεροί καί οἱ ἀνανεωτικοί κομμουνιστές, πού, μαζί μέ πολλοὺς ἄλλους δημοκρατικούς πολίτες, οἱ ὅποιοι δέν ἀνήκουν στίς πιό πάνω κατηγορίες, μαζευτήκαμε

Διά γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ

στά Προπούλεια, νιώθουμε ὅτι καλῶς πράξαμε, καλῶς θελήσαμε νά ἐκτονώσουμε σέ μιά μαζική συγκέντρωση τό συναίσθημα τῆς ἀνῆμπορης ὀργῆς καί τῆς ἀγανάκτησης πού μᾶς πλημμύρισε ὅταν μάθαμε ὅτι αὐτό πού ἤθελαν οἱ Ἀμερικανοί, νά παραδοθεῖ ὁ Ὅτσαλάν στους Τούρκους, τελικά ἔγινε καί μάλιστα μέ εὐθύνη τῆς ἑλληνικῆς κυβέρνησης.

Ὅμως, ἡ συμμετοχή σέ δημόσιες ἐκδηλώσεις γιά τό Κουρδικό δέν εἶναι τό κύριο πρόβλημα πού ἀντιμετωπίζει σήμερα ὁ κόσμος τῆς δικῆς μας Ἀριστερᾶς, κάποιιοι θά πηγαίνουν σ' αὐτές καί κάποιιοι ὄχι, ἀνάλογα μέ τίς παρορμήσεις τους, τίς ἐκτιμήσεις τους καί τίς ἀντοχές τους. Μέ ἀφορμή τίς τελευταῖες ἐξελίξεις ἤρθαν στήν ἐπιφάνεια πολύ σοβαρότερα θέματα, πού εἴτε φαίνεται νά μὴν μᾶς ἀπασχολοῦν ὄλους ὅσο θά ἔπρεπε, εἴτε μᾶς ὑποχρεώνουν νά ξανασυζητήσουμε θέσεις πού θεωρούσαμε δεδομένες καί σταθερές, κάτι σάν ἓνα ἀπαραβίαστο «ἀνανεωτικό κεκτημένο». Δέν ἐννοῶ, βέβαια, τή δεδομένη καί σφοδρή μας ἀντιπαλότητα πρὸς τόν ἐθνικισμό καί τούς ἐκπροσώπους του, πού θέλουν σώνει καί καλά νά μᾶς σπρώξουν στόν πόλεμο μέ τήν Τουρκία καί πού πρωταγωνίστησαν καί στά τελευταῖα γεγονότα. Αὐτό εἶναι ἀπό τά «εὐκολα» καί μὴ διαπραγματεύσιμα γιά μᾶς θέματα.

Ἄλλοῦ εἶναι τά δύσκολα. Τί γίνεται, ἄς πούμε, μέ τήν παντοκρατορία τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, πού ἔπαιξαν καθοριστικό ρόλο στή σύλληψη τοῦ Κούρδου «τρομοκράτη», φροντίζοντας, μεταξύ ἄλλων, νά ἀποκλείσουν μέσω τῶν πιέσεων πού ἄσκησαν σέ ὅλες τίς χώρες κάθε δυνατότητα νά βρεῖ αὐτός κάπου ἓνα μέρος νά ἀκουμπήσει; Ὁ ἀντιμπεριαλιστικός βερμπαλισμός τοῦ ΚΚΕ, τά χρόνια τῆς ἐντονης διαμάχης ἀνάμεσα στους Ἑλληνες κομμουνιστές, καθώς καί ὁ τριτοκοσμικός «σοσιαλισμός» τοῦ πρώιμου παπανδρεϊσμοῦ ΠΑΣΟΚ, ὀδήγησαν πολλούς ἀριστερούς τῆς ἀνανέωσης στήν ὑποβάθμιση, ἂν ὄχι στήν ἄρνηση τῆς ὑπαρξης, αὐτοῦ τοῦ ἴδιου τοῦ ἱμπεριαλιστικοῦ φαινομένου καί στή σχεδόν σιωπηρὴ ἀποδοχή, περίπου ὡς ἀναπότρεπτο φυσικοῦ φαινομένου, τῆς δυνατότητας πού ἔχει σήμερα ἡ Ἀμερική νά ρυθμίζει, ὡς αὐθεντικός ἐκφραστής τῶν ἐπιθυμιῶν τῆς «διεθνoῦς κοινότητας», τίς τύχες τοῦ κόσμου, μέ ἀπειλές καί βομβαρδισμούς, μέ δολοποκίες καί διεθνεῖς ὀδηγίες περὶ «τρομοκρατίας», στό ὄνομα δῆθεν τῶν «ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων». Αὐτό τό ἔλλειμμα τῆς ἀριστερῆς ἀνανεωτικῆς σκέψης πρέπει ἐπειγόντως νά καλυφθεῖ.

Ὅμως, τό θέμα Ὅτσαλάν ξαναβάζει μπροστά μας καί τό «ζήτημα τῆς Εὐρώπης», πού ἀποτέλεσε ἱστορικά ἓνα ἀπό τά βασικότερα σημεῖα τῆς πολιτικῆς μας ταυτότητας. Δέν ἀρκεῖ ἡ ἔκφραση τῆς ἀπογοήτευσης πού μᾶς διακατέχει ὄλους καί ὅλες γιά τή στάση τῶν σοσιαλδημοκρατικῶν κομμάτων πού κυβερνοῦν σήμερα τίς περισσότερες εὐρωπαϊκές χώρες καί πού τόσο ἄκριτα θαυμάζονται καί ἀπό πολλούς δικούς μας «ἐκσυγχρονιστές». Ἐκεῖνο πού κυρίως πρέπει νά δοῦμε, εἶναι τό πραγματικό γεγονός ὅτι ἡ ἄρνηση τῶν ἀριστερῶν κυβερνήσεων νά δεχτοῦν στό ἔδαφός τους τόν ἀρχηγό τοῦ ΡΚΚ δέν ὀφείλεται τόσο στήν ἀφόρητη πίεση τῆς Οὐάσιγκτον (αὐτό μᾶλλον ἰσχύει μόνο στήν περίπτωση τῆς Ἰταλίας), ὅσο στίς κοινές μέ τούς Ἀμερικανούς ἀπόψεις τους περὶ διεθνoῦς «τρομοκρατίας». Ἡ συγκεκριμένη διαπίστωση γεννᾷ μιά σειρά ἀπό δύσκολα ἐρωτήματα, πέρα ἀπό αὐτά πού ἀφοροῦν τίς γενικότερες σχέσεις μας μέ τήν εὐρωπαϊκὴ σοσιαλδημοκρατία. Πῶς ἀπαντᾶμε, γιά παράδειγμα, στό πρόβλημα ὅτι ἡ ἰσχύουσα συνεργασία σέ θέματα ἐσωτερικῆς ἀσφάλειας (Συνθήκη Σένγκεν) ἢ ἡ κοινὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ καί ἄμυνα, πού θεωροῦνται ὡς ἀναγκαῖες προϋποθέσεις τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐνοποιητικῆς διαδικασίας, πιθανότατα σημαίνουν στήν πράξη ὅτι κάθε χώρα θά εἶναι καί θεσμικά ὑποχρεωμένη νά παραδίδει τόν ὅποιονδήποτε Ἄπο στους διωκτες του ἢ νά συμμετέχει σέ στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις στό Ἰράκ καί στά Βαλκάνια;

Μόνο ἂν ἡ Ἀριστερὰ ἐπανεξετάσει τέτοιου τύπου «δομικά» προβλήματα, πού εἶναι βέβαια πολύ περισσότερα ἀπό ὅσα προαναφέρθηκαν, θά εἶναι πιθανόν σέ θέση νά ἡγεμονεύσει στήν κοινωνία, ἀκόμα καί σέ κρίσεις σάν κι αὐτὴ πού ἀντιμετωπίζουμε σήμερα. Μέχρι τότε τόν πρῶτο λόγο θά ἔχουν εἴτε οἱ Ἑλληναράδες εἴτε οἱ ἀνησυχοῦντες γιά τήν πορεία τοῦ Χρηματιστηρίου.

Χαράλαμπος Γολέμης

‘Ο ‘Οτσαλάν κι ἐμεῖς*

Τὸν ἔδωσε, τελικά, τὸν Ἀμπντουλάχ ‘Οτσαλάν στὴν Τουρκία ἢ ἑλληνική κυβέρνηση; ‘Η στάση της στὴν ὑπόθεση καὶ οἱ χειρισμοὶ της ἐμπεριεῖχαν τὴν ἐμπρόθετη παράδοση τοῦ «‘Απο» στὴ μυστική τουρκική ἀστυνομία;

Αὐτὸ εἶναι τὸ βασανιστικὸ ἐρώτημα πού ἀπασχολεῖ τὴν ἑλληνική κοινή γνώμη. Ἐρώτημα πολιτικό, ἠθικό, ἐρώτημα πλιτισμοῦ. Διότι, ἂν ναι, ἂν ὁ Πάγκαλος, ὁ Παπαδόπουλος, ὁ Πετσαλνίκος, πιεζόμενοι ἀπὸ τοὺς Ἀμερικανούς, καὶ πολὺ περισσότερο ἂν ἐξ ἰδίας προαιρέσεως ἔδωσαν τὸν ‘Οτσαλάν στὴ ΜΙΤ, ἂν τὸν ὀδήγησαν στὸ Ναϊρόμπι γιὰ νὰ διευκολύνουν τὸ ἔργο τῶν τουρκικῶν μυστικῶν ὑπηρεσιῶν, τοῦτο σημαίνει ὅτι εἴμαστε λαὸς χαφιέδων, λαὸς καταδοτῶν, λαὸς θρασύδειλων κακομοίρηδων. Ἄν ναι, εἴμαστε ὅλοι καταδότες ἀφοῦ δεχόμαστε νὰ μᾶς κυβερνοῦν καταδότες. Κι ἐκεῖνοι πού ἐμπιστεύτηκαν τίς τύχες τῆς χώρας στὸ ΠΑΣΟΚ κι ἐκεῖνοι πού τὸ ἀπορρίψαμε. Καὶ οἱ ἀρμόδιοι διαχειριστές αὐτῆς τῆς ἀνήκουστης ὑπόθεσης, ἀλλὰ καὶ ἐμεῖς οἱ πολλοί, οἱ θεατές. Δέν ἔχει παρά νὰ ρίξει κανεὶς μιά ματιὰ γύρω του, νὰ ἀκούσει τίς κουβέντες τοῦ κόσμου στὰ καφενεῖα ἢ στὸ δρόμο γιὰ νὰ διαπιστώσει ἀμέσως ὅτι ὁ κάθε Ἕλληνας αὐτῆ τῆ στιγμῇ αἰσθάνεται ντροπιασμένος, ἀηδιασμένος, μὲ θιγμένο τὸ φιλότιμό του καὶ βαριά νὰ πέφτει ἐπάνω του ἡ ὑποψία τῆς προδοσίας.

Στὸ ἐρώτημα τοῦτο, πού ἡ δύναμη τῶν πραγμάτων μᾶς ἔθεσε ξαφνικά, καλοῦμαστε ὅλοι νὰ ἀπαντήσουμε μὲ τὸ χέρι στὴν καρδιά ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ μυαλό. Ὁ καλύτερος σύμβουλος δέν θά ἦταν ἡ ἀνακύκλωση τοῦ σίριαλ τῶν δηλώσεων ὑπευθύνων καὶ ἀνευθύνων, τῆς πολιτικῆς σεναριογραφίας, τῆς ἀνεκδοτολογίας καὶ τῆς εἰκοτολογίας. Παρὰ ταῦτα, παρὰ τὸν θόρυβο τῶν ἐθνικῶν σόουμαν, πρέπει νὰ ἀπαντήσουμε κατηγορηματικά, χωρὶς συμψηφισμούς καὶ τὰ γνωστά «ναὶ μὲν, ἀλλὰ». Εἶναι ζήτημα αὐτογνωσίας. Διότι, ἂν εἶναι κανεὶς χαφιές καὶ καταδότης, ἡ ιδιότητά του αὐτῆ χρωματίζει ὁλόκληρο τὸ εἶναι του, μοιάζει μ’ ἐκεῖνη τῆ γυναίκα πού δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ὀλίγον ἔγκυος.

Ἔ, λοιπὸν κατηγορηματικά καὶ χωρὶς «ναὶ μὲν, ἀλλὰ», ἐγὼ δέν πιστεύω ὅτι ἡ κυβέρνηση ἔδωσε τὸν ‘Οτσαλάν στοὺς Τούρκους, δέν πιστεύω ὅτι ὁ Πάγκαλος, ὁ Παπαδόπουλος, ὁ Πετσαλνίκος συνεργάστηκαν μὲ τὴν τουρκική ΜΙΤ ὥστε ὁ ἡγέτης τῶν Κούρδων νὰ βρεθεῖ στὸ νησί τοῦ Μαρμαρά. Δέν ἤθελαν αὐτῆ τῆν εἰκόνα τοῦ χειροπόδαρα δεμένου καὶ ταπεινωμένου ‘Οτσαλάν πού εἶδαμε στὴν τηλεόραση.

Λέω, σέ πρῶτο πρόσωπο βεβαίως, «πιστεύω» ὅτι δέν ἔδωσαν ἐμπρόθετα τὸν ‘Οτσαλάν καὶ ὄχι γιατί κατέχω κάποιες πληροφορίες —δέν γνωρίζω τίποτε περισσότερο ἀπ’ ὅσα ξέρει ὁλος ὁ κόσμος. Ἐκ προοιμίου ὅμως σκέφτομαι δύο πράγματα. Πρῶτον: ἡ πολιτικὴ ἡγεσία τοῦ ΠΑΣΟΚ δέν εἶναι πράκτορες οὔτε Κουίσιλιχ. Μπορεῖ νὰ κατέχεται ἀπὸ τίς πιὸ ἀλλοπρόσαλλες ἰδεολογίες, ἀλλὰ ἐθνοπροδότες καὶ μίσθαρνα τῶν Ἀμερικανῶν δέν εἶναι. Καὶ ὡστόσο αὐτὸ λέγεται πολὺ, τὸ πιστεύουν πολλοί, πού δέν μποροῦν νὰ καταλάβουν πῶς ὁ ‘Οτσαλάν βρέθηκε στὰ χέρια τῶν Τούρκων παρὰ μόνο ἂν θεωρήσουν ὅτι ἡ ὑπόθεση ἦταν στημένη καὶ συνεννοημένη. Ὡστόσο δέν ἔχει κανένα στήριγμα αὐτῆ ἡ ἐτυμηγορία. Ἀρκετὰ δεινοπαθήσαμε στὸν τόπο μας στηλιτεύοντας τοὺς πολιτικούς μας ἀντιπάλους μὲ τὴν κατηγορία τοῦ πράκτορα. Κι ἐκεῖνο τὸ «ἀντικειμενικὰ πράκτορας ἢ προδότης» ἄς τὸ ἀφήσουμε γιὰ τοὺς στρατοδίκες καὶ τοὺς εἰσαγγελεῖς τοῦ παρελθόντος ἢ γιὰ τὰ σημερινὰ φερέφωνα τῆς ἐθνικιστικῆς μισαλλοδο-

* Δημοσιεύτηκε
στὰ «Ἐνθέματα»
τῆς Αὐγῆς,
21.2.99.

ξίας. Ἄν κοσμεῖ τὸν λόγο καὶ τὴ συμπεριφορὰ τῶν Ναζάκηδων καὶ τῶν Κηπουρῶν, τῶν ἀνθρώπων τοῦ «κόμματος τοῦ πολέμου».

Δεύτερον, ἐξετάζοντας τὴν ὑπόθεση κάπως πραγματιστικά, δὲν βλέπω ποιὸ πολιτικὸ ἢ ἄλλο ὄφελος θὰ ἀποκόμιζαν οἱ ἐν λόγω ὑπουργοὶ καὶ γενικά ἡ κυβέρνησις δίνοντας ἐμπρόθετα τὸν Ὀτσαλάν στοὺς Τούρκους. Γιατί ἀκόμη κι ἓνα μικρὸ παιδί θὰ καταλάβαινε ὅτι ἡ σύλληψις τοῦ Ὀτσαλάν θὰ ἐνίσχυε τὴν τουρκικὴν κυβέρνησις καὶ τοὺς Τούρκους στρατηγούς, ὅτι θὰ τοὺς διευκόλυνε νὰ συντρίψουν ὀλοσχερῶς τοὺς Κούρδους, νὰ ποδοπατήσουν τὰ δικαιώματά τους καὶ νὰ ταπεινώσουν τὰ σύμβολά τους. Θὰ ἐκμεταλλεύονταν στὸ ἔπαρκο τὴ σύλληψις τοῦ Ὀτσαλάν ὅπως τὸ ἔπραξαν μὲ τὴ σύλληψις, τὴν ἀνοιξή τοῦ 1998, τοῦ Σεμντίν Σακίχ (τοῦ ὑπ' ἀριθ. 2 στρατιωτικοῦ ἡγέτη τοῦ ΡΚΚ), ἡγέτη θρυλικῆς καὶ ἀσύλληπτου ἐπί χρόνια, πού τώρα τὸν σέρνουν στὰ στρατοδικεῖα ὑποχρεώνοντάς τον ὡς δηλωσὶα νὰ ἀποκηρύσσει τὸν ἀγῶνα τοῦ λαοῦ του καὶ νὰ καταγγέλει τοὺς πρώην συντρόφους του. Ἀκόμη κι ἓνα παιδί θὰ καταλάβαινε ὅτι μὲ τὴ σύλληψις τοῦ Ὀτσαλάν θὰ ἐνισχυόταν ἡ τουρκικὴ ἀδιαλλαξία καὶ κάθε ἄλλο παράλληλα θὰ ἔκανε 24 μὲ 30 ἑκατομμύρια Κούρδους νὰ ἀκοῦνε τὴ λέξη Ἑλληνας καὶ νὰ βλαστημοῦν. Ἐμεῖς οἱ ἀριστεροὶ ἔχουμε χιλίους λόγους νὰ ἀντιδικοῦμε μὲ τὸ ΠΑΣΟΚ, νὰ ἀρνούμαστε τὴν πολιτικὴν του καὶ τὴν ἰδεολογία του σχεδὸν σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς. Δὲν ἔχουμε ὅμως κανένα λόγο νὰ υἱοθετήσουμε τίς συνηθισμένες στὰ καφενεῖα μπαλαφαρίες, τίς ὑβρεῖς αὐριανικοῦ καὶ ἐθνικιστικοῦ τύπου ἢ ἐκεῖνες τίς «ἀναλύσεις» σύμφωνα μὲ τίς ὁποῖες ὁ μόνος καὶ ἀποκλειστικὸς παράγοντας τῆς ἱστορίας εἶναι ὁ προδότης καὶ ὁ πράκτορας.

Ἄν βγάλουμε, λοιπόν, ἀπὸ τὴ μέση τὴν περὶ ἐμπρόθετης παράδοσης τοῦ Ὀτσαλάν ὑπόψια (καί, ἀκόμη χειρότερα, τὴν περὶ τούτου βεβαιότητα πολλῶν), τότε μόνον μποροῦμε νὰ σκεφτοῦμε μερικά πράγματα ἡμερότερα καὶ ψυχραμότερα. Ἀπ' ὅσα ἔχουν γίνεи γνωστὰ εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἔπραξε σπασμωδικά. Ἀνέλαβε ἓνα βάρος, ὡς ὄφειλε ἄλλωστε, χωρὶς ὡστόσο νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ διαφυλάξει τὴ μυστικότητα τῶν χειρισμῶν της, χωρὶς νὰ μπορέσει νὰ βρεῖ ἓναν τρόπο νὰ διασφαλίσαι τὴν τύχη τοῦ Κούρδου ἡγέτη, τραβώντας ἀπάνω του στίς ἀπεγνωσμένες ἐναέριες περιπλανήσεις του ὅλες τίς μυστικὲς ὑπηρεσίες τοῦ κόσμου, ὀδηγώντας τον μάλιστα στὴν Κένυα χωρὶς νὰ ἔχει παρά ἀβέβαιες καὶ ἀσαφεῖς διαβεβαιώσεις γιὰ τὴν ἀσφάλειά του. Θὰ μποροῦσε νὰ μιλήσει κανεὶς γιὰ ἀνικανότητα, γιὰ ἀσύγγνωστη ἐπιπολαιότητα. Κυρίως ὅμως ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἓνα καταπληκτικὸ ἀνακάτωμα ἀρμοδίων καὶ ἀναρμοδίων, κρατικο - παρακρατικῶν δικτύων, παραγόντων καὶ διαμεσολαβητῶν, ἐθνικιστικῶν κύκλων, μεντιατικῶν θορύβων, στοιχείων δηλαδή πού ἔχουν εἰσδύσει βαθιὰ μέσα στοὺς κρατικούς μηχανισμούς. Ἔτσι ἡ κυβέρνησις, εὐθύς ἐξ ἀρχῆς, δὲν εἶχε τὴν πρωτοβουλία τῶν κινήσεων δὲν εἶχε σαφῆ στόχο καὶ ἀπλῶς ἔτρεχε πίσω ἀπὸ τίς καταστάσεις. Δὲν ἦταν αὐτὴ, γιὰ παράδειγμα, πού ἔφερε πρώτη τὸν Ὀτσαλάν στὴν Ἑλλάδα στὰ μέσα τοῦ Γενάρη. Ὑστερα, ὡς πρὸς τὸ Κουρδικὸ ζήτημα, τὸ ἑλληνικὸ κράτος, λειτουργοῦσε πάντοτε μὲ μόνιμο ὑποβόλεια, κι αὐτὸν ἐθνικιστικοῦ τύπου, τὴν ἀποψη ὅτι ὁ ἐχθρὸς (Κοῦρδοι) τοῦ ἐχθροῦ μου (Τοῦρκοι) εἶναι φίλος μου καὶ σύμμαχος μου, ἀντίληψις πού δὲν ἐπέτρεπε τὴν ἀσκηση μιᾶς σαφοῦς πολιτικῆς καὶ μιᾶς κριτικῆς στάσεως ἀπέναντι στὸ Κουρδικὸ ζήτημα.

Ἐνῶ λοιπόν, ὅπως ὑποστήριξα πιὸ πάνω, ἡ κυβέρνησις δὲν ἔδωσε τὸν Ὀτσαλάν στοὺς Τούρκους, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά χρόνιες καὶ δομικὲς ἀναπηρίες, ἀναπηρίες τοῦ ἴδιου τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ, τῆς εἶχαν δεμένα τὰ χέρια. Καὶ ἐδῶ βρίσκειται ἡ μεγάλη εὐθύνη, ἡ πολιτικὴ χρεοκοπία ὀλόκληρης τῆς κυβερνήσεως καὶ τῶν ἀποπεμφθέντων ὑπουργῶν. Καὶ στὸ θέμα αὐτό, ὅπως καὶ σὲ τόσα ἄλλα, λειτούργησαν παράλληλες ἢ ἀντιφατικὲς πολιτικὲς, ἔδρασαν ἢ προχειρότητα, ἡ νεοελληνικὴ ψευτοκαπατσουσίνη, ἡ ἀβυσσαλέα ἄγνοια τῆς συνθετότητας τῶν προβλημάτων ὡσπου ἔδεσε ὁ κόμπος ἀξειδιάλυτα. Γιατί τάχα, μιὰ καὶ «βρέθηκε» ὁ Ὀτσαλάν

ἐπί ἐλληνικοῦ ἐδάφους, νά μήν φροντίσει ἡ κυβέρνηση «νά τόν καταπιεῖ ἡ γῆ», τουλάχιστον μέχρι τήν ἐκδίκαση, ἀπό τήν ἰταλική δικαιοσύνη, τῆς αἴτησής του γιά τήν παροχή πολιτικοῦ ἀσύλου; Γιατί τάχα ἡ ἐλληνική κυβέρνηση δέν ἐπεδίωξε νά καταστήσει συνυπεύθυνους τούς ἄλλους Εὐρωπαϊούς ἐταίρους καί προτίμησε νά ἐπωμισθεῖ μόνη τῆς τό βάρους; Καί κατάφερε ἐν τέλει, ἐκτός τῶν ἄλλων, νά ἀνακουφίσει τούς Εὐρωπαϊούς μιά καί τό ἀγκάθι Ὀτσαλάν, τόσο ἐνοχλητικό καί τόσο ἀνεπιθύμητο, δέχεται πλέον τίς «περιποιήσεις» τῶν Τούρκων.

Καί ἐδῶ συναντᾶμε μιά ἄλλη διάσταση τοῦ προβλήματος. Δέν βρέθηκε μιά γωνιά στήν Εὐρώπη, ἕνα σπῆτι νά στεγάσει τόν ἰπτάμενο Κοῦρδο ἡγέτη, στήν Εὐρώπη μέ τόν μακραίωνα πολιτισμό δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου. Δέν βρέθηκε λίγη πολιτική εὐθύτητα καί γενναιοδωρία, συνέπεια ἐν τέλει πρὸς τίς ἴδιες τίς διακηρυγμένες εὐρωπαϊκές ἀρχές καί ἀξίες, ὥστε νά μήν ταπεινωθεῖ ἕνα ἔθνος τριάντα ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων, ὥστε ἕνας ἀνθρωπος ἔστω νά μήν πάει σάν τό σκυλί στ' ἀμπέλι. Στά μάτια τῶν Εὐρωπαίων, ἂν εἶσαι Βόσνιος, Κοσοβάρος, Κορσινάνος ἢ Φλαμανδός αὐτονομιστής, Παλαιστίνιος, Βάσκος, Ἴρλανδός, ἔχεις τό δικαίωμα νά παλεύεις γιά τήν αὐτονομία σου, ἀκόμη καί γιά ξεχωριστή κρατική συγκρότηση τοῦ ἔθνους σου, ἀναγνωρίζεσαι ὡς ὑποκείμενο ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Ἄν εἶσαι Κοῦρδος, ὄχι. Δέν προβλέπεται, ἀπό κανέναν, γιά τούς Κούρδους συμφωνία Ντέιτον, Διάσκεψη Μαδρίτης, δέν ὑπάρχει γι' αὐτούς Ραμπουγιέ, γιά κάποιον ὄνοματι Ἀμπντουλάχ Ὀτσαλάν δέν ὑπάρχει βίζα παραμονῆς σέ εὐρωπαϊκό ἔδαφος, δικαίωμα πολιτικοῦ ἀσύλου, οὔτε καν δικαίωμα ἐντιμῆς δίκης. Οἱ Εὐρωπαῖοι ἀκύρωσαν διακόσια χρόνια δημοκρατικοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ γιατί προτίμησαν τή «στρατηγική ἰσορροπία» τῆς μεσανατολίτικης περιοχῆς, τῆς ὁποίας ἡ Τουρκία εἶναι ὁ ἀκρογωνιαίος λίθος καί προνομιοῦχο μέλος τοῦ ΝΑΤΟ. Οἱ Εὐρωπαῖοι βλέπουν μόνο τίς «τρομοκρατικές» πράξεις τοῦ PKK, ὄχι ὅμως τήν, χωρίς εἰσαγωγικά, κρατική τουρκική τρομοκρατία μέ τά χιλιάδες καμμένα χωριά, τά τρία ἑκατομμύρια ξεριζωμένους βιαίως Κούρδους, τούς 30.000, ἐπισήμως, σκοτωμένους, τά συστηματικά βασανιστήρια στίς φυλακές τοῦ Ντιγιάρμπακιρ, τήν πιό γιγαντιαία στήν ἐποχή μας ἐπιχείρηση ἐθνοκάθαρσης. Καί υποθάλλουν ἔτσι τίς πιό ἀκραῖες ἐθνικιστικές καί ἀντιευρωπαϊκές συμπεριφορές μ' αὐτήν τήν ἀκατανόητη διγλωσσία. Πρόσφερε καί ἡ ἐλληνική κυβέρνηση τόν ὄβολόν της στήν καταπάτηση τῆς εὐρωπαϊκῆς δημοκρατικῆς ἰδέας, ἀφοῦ μέ δική της εὐθύνη ὁ ἡγέτης τῶν Κούρδων βρέθηκε στά χέρια τῶν Τούρκων, πού τώρα θριαμβολογοῦν.

Σέ μᾶς, ἐκτός ἀπό τό ἠθικό στίγμα πού προσβάλλει τόν κάθε Ἕλληνα πολίτη ἀνεξαρτήτως πολιτικῶν πεποιθήσεων, μᾶς ἀπομένει ἕνα ἀγκάθι παραπάνω, πού χώνεται βαθιά στή σάρκα τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας: τό «κόμμα τοῦ πολέμου». Πρόκειται γιά τούς ἀκροεθνικιστικούς κύκλους, δομικά στοιχεῖα καί τῶν δύο μεγάλων κομμάτων καί τῶν κρατικῶν ὑπηρεσιῶν, γιά ἐξωκυβερνητικούς παράγοντες πού ἀσκοῦν ἐξωτερική πολιτική, γιά τούς μόνιμους προσκεκλημένους τῶν ΜΜΕ καί διαπρύσιους μαχητές τῆς ἐθνικιστικῆς σημαίας πού πασχίζουν νά τήν ὑψώσουν στά Σκόπια, στή Β. Ἡπειρο, στά Ἴμια, στήν Κύπρο, στή Θράκη, στά νησιά καί ὅπου ἄλλοῦ βρεῖ ἡ παρανοϊκή τους φαντασία. Καί σέ ἄλλες περιπτώσεις καί τώρα μέ τήν ὑπόθεση Ὀτσαλάν ἔδειξαν τό ἀποτρόπαιο πρόσωπό τους. Καί εἶναι ἰδιαίτερα ἐπικίνδunami, γιατί μποροῦν καί ἐκμεταλλεύονται τά ἀδιέξοδα καί τά συντρίμια στά ὁποῖα ὀδηγεῖ ἡ ἐπίσημη, ἡ κρατική, ἐλληνική ἐξωτερική πολιτική. Ἡ κυβέρνηση Σημίτη μέ τήν ἀποπομπή τῶν ὑπουργῶν της θέλησε νά ἐξιλεωθεῖ. Ἄς φροντίσει καλύτερα νά ξεδοντιάσει τόν ἐσωτερικό ἐχθρό: τό «κόμμα τοῦ πολέμου».

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Εὐτυχῶς ἡ λύση βρέθηκε...

Ἡ δυστοκία στὴν ἐπιλογή μαχητικοῦ ἀεροσκάφους, στὸ πλαίσιο τοῦ περίφημου ἐξοπλιστικοῦ προγράμματος, ἔδειξε, στίς τελευταῖες συνεδριάσεις τῆς ἀρμόδιας κυβερνητικῆς ἐπιτροπῆς, νά μετατρέπεται σέ μία ἀκόμα ἐνδοκυβερνητική σύγκρουση. Ὁ ὑπουργός Ἀμυνας υἱοθέτησε πλήρως τὰ αἰτήματα τῶν ἐπικεφαλῆς τῆς πολεμικῆς ἀεροπορίας καί παρουσίασε ἕνα πρόγραμμα προμηθειῶν πού ἀνέτρεπε πλήρως τὰ ὡς τότε δεδομένα. Στό ὑπό ἐξέλιξη ἐξοπλιστικό πρόγραμμα τῆς χώρας, πού διαμορφώθηκε τό 1996-97, προβλεπόταν δαπάνη ποσοῦ 440 δισεκ. δραχμῶν γιά τήν ἀγορά μαχητικῶν ἀεροσκαφῶν πού θά ἀντιμετώπιζαν τήν τουρκική ὑπεροπλία στόν ἀναέριο χώρο τοῦ Αἰγαίου. Ἡ νέα πρόταση ἀγγίζει τό ἱλιγγιώδες ποσό τῶν 1.300 δισεκ. δραχμῶν γιά τήν ἀγορά ὄλων πρακτικά τῶν τύπων πού προτάθηκαν, ἐκτός, φυσικά, τοῦ ρωσικοῦ.

Ἡ αἰτιολόγηση τῆς μεγάλης αὐτῆς ἀνατροπῆς εἶναι ἐνδιαφέρουσα. Στό ἐπίκεντρο τῶν ἐπιθυμιῶν τῶν ἐπιτελῶν τῆς ἀεροπορίας εἶναι ἡ ἀπόκτηση μαχητικῶν βαρέως τύπου F-15H (E).¹ Τά ἐπιχειρήματα πού στηρίζουν τήν ἐν λόγω ἐπιλογή εἶναι βασικά δύο. Ἡ μεγάλη ἀκτίνα δράσης τοῦ μαχητικοῦ αὐτοῦ καλύπτει τήν Ἀνατολική Μεσόγειο καί τήν Κύπρο στό πλαίσιο τοῦ γνωστοῦ «ἐνιαίου ἀμυντικοῦ δόγματος». Ἡ ἴδια ιδιότητα ἐπιτρέπει τήν προσβολή στόχων βαθιά μέσα στό ἐχθρικό ἔδαφος, πολλαπλασιάζοντας τίς δυνατότητες ἀντίποινων στό πλαίσιο τοῦ δόγματος τοῦ «ἰσοδύναμου τετελεσμένου». Ταυτόχρονα, οἱ ἐπιτελεῖς ἐπιθυμοῦν τή συμπλήρωση καί τήν ἀναβάθμιση τῶν μοιρῶν τῶν κοινῶν μαχητικῶν F-16 καί Μιράζ 2000—πού θά διεκπεραιῶνουν τίς τρέχουσες, τακτικές ἀποστολές— ἀλλά καί τή συμμετοχή στό πρόγραμμα τοῦ—ἀπίστευτα ἀκριβοῦ, 70 ἑκατομ. δολάρια τό κομμάτι—εὐρωπαϊκοῦ μαχητικοῦ πού θά ἐμφανιστεῖ μετά τό 2003. Δηλαδή τὰ θέλουν ὅλα!

Μιά πρώτη παρατήρηση ἀφορᾶ τίς προσδοκίες πού ἐπενδύονται στό F-15H. Ὅσον ἀφορᾶ τό «ἐνιαῖο ἀμυντικό δόγμα», πλανῶνται ἀπορίες σέ τί ἀκριβῶς συνίσταται, μετά τήν ἀναγκαστική ἀναμόρφωση τῶν μεγαλεπήβολων σχεδίων πού θά κάλυπτε ἡ ἀντιαεροπορική (στρατηγικῆς ἐμβέλειας) ὀμπρέλα τῶν S-300. Ὅσο ἀφορᾶ τή βαθιά διείσδυση στὴν ἐχθρική ἐνδοχώρα, ἃς ἐπιτραπεῖ νά παρατηρήσουμε ὅτι πρόκειται γιά μία ιδιαίτερα περίπλοκη ἀποστολή, στήν πραγματοποίηση τῆς ὁποίας τὰ μαχητικά ἀεροσκάφη μόνο κατά ἕνα μέρος μετέχουν. Προαπαιτοῦνται δηλαδή προηγμένοι μηχανισμοὶ πλοήγησης καί ἀναγνώρισης. Ἡ ἀκρίβεια τῆς πρώτης ἐπιτυχᾶνεται στίς μέρες μας μέ δορυφορικά συστήματα, τὰ ὁποῖα, ὡς γνωστόν, ἡ Ἑλλάδα δέν διαθέτει. Ἡ ἀκρίβεια τῆς δεύτερης, ἡ ὁποία σέ μεγάλο βαθμό πρέπει νά εἶναι ἠλεκτρονική, ὥστε νά ἐπισημαίνονται οἱ ἐκπομπές τῶν ραντάρ τῆς ἀεράμυνας λ.χ., ἐπιτυγχάνεται ἐπίσης μέ δορυφόρους ἢ μέ πολύ εἰδικευμένα ἀεροσκάφη «ἰχνηλάτες». Μέ ἄλλα λόγια, ἡ ἀνάπτυξη τῶν δυνατοτήτων αὐτῶν τῶν ἀκριβῶν ἀεροσκαφῶν ἐπιτυγχάνεται στό πλαίσιο ἐνός πολύπλευρου ὀλοκληρωμένου συστήματος, τμῆμα τοῦ ὁποίου ἀποτελοῦν. Ἡ χρήση τους ἐρήμην τοῦ συστήματος αὐτοῦ ὑποβαθμίζει τίς ιδιότητές τους καί ὅλη τήν ἀξία τῆς ἐπένδυσης. Τί νά τό κάνεις τό F-15H ὅταν πρέπει νά τό ὀδηγεῖς στά βάθη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας μέ ραδιοφάρους!

Μιά δεύτερη παρατήρηση ἀφορᾶ τὰ οικονομικά μεγέθη καί τήν ἀπλή λογική. Τό κάθε F-15H κοστίζει 50 ἑκατομ. δολάρια (15 δισεκ. δραχμές) μέ τὰ βασικά ἀνταλλακτικά του. Συγκριτικά, ἕνα ἀπό τὰ ὑπερσύγχρονα ταχύτατα φέρυ πού μεταφέρουν 150 φορτηγά καί 2.000 ἐπιβάτες ἀπό τήν Πάτρα στήν Ἰταλία κοστίζει περίπου τό ἴδιο ποσό. Ὅπως φυσικά καί ἕνα πλήρως

ἐξοπλισμένο νοσοκομεῖο ἢ ἓνα σχολικό συγκρότημα ἢ 10-15 χιλιόμετρα αὐτοκινητόδρομο εὐρωπαϊκῶν προδιαγραφῶν. Τά 40 πού ἐπιθυμεῖ τό Ἐπιτελεῖο κοστίζουν ὅσο ὁ ἐκσυγχρονισμός τῶν λιμανιῶν ὄλων τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου —θά περισσέψουν δέ λεφτά γιά 6-7 ἑλικοδρόμια. Ἐπιπλέον, τά 600 δισεκατ. τῆς παραγγελίας δέν ἀντιπροσωπεύουν τό τελικό κόστος. Ἐξηγοῦμαι.

Ἄπό καμία ἄποψη δέν συμφέρεи νά καταστραφοῦν τόσο ἀκριβά ἀεροπλάνα στό ἔδαφος. Πράγμα πού σημαίνει καταφύγια, ἐπέκταση καί ἀναδιάρθρωση τῶν ἀεροδρομίων. Δέν συμφέρεи νά καθλωθοῦν στό ἔδαφος γιὰτί χάλασε ὁ ἔχθρός τίς πίστες ἀπογείωσης. Αὐτό σημαίνει ἰσχυρή ἀντιαεροπορική ἄμυνα καί περιοχῆς καί σημείου. Δέν συμφέρεи νά ἐμπλακοῦν σέ κλειστές ἀερομαχίες πού ἀχρηστεύουν τά ἠλεκτρονικά καί ὀπλικά τους συστήματα εἰδικευμένα στό νά ἐπισημαίνουν, νά ἐγκλωβίζουν καί νά χτυποῦν στόχους στά 30, τά 50 ἢ τά 80 χιλιόμετρα. Αὐτό σημαίνει ἀνάγκη κάλυψης ἀπό πῖο εὐέλικτα μαχητικά, πῖο ἄξια στίς κλειστές ἀερομαχίες. Τίποτε ἀπό αὐτά δέν συμφέρεи, ἄν καί εἶναι σίγουρο ὅτι ὅλες αὐτές οἱ καταστάσεις ὅπωςδῆποτε θά συμβοῦν σ' ἓναν περιορισμένο χῶρο, ὅπου οἱ ἀποστάσεις μεταξύ τῶν βάσεων τῶν ἀντιπάλων μετριοῦνται σέ μονοψήφια λεπτά πτήσης. Ὁ περιορισμός δέ τῶν δυσάρεστων αὐτῶν πιθανοτήτων καί τῶν συνεπειῶν τους ἀπαιτεῖ πολυέξοδες παράλληλες ἐπενδύσεις.

Ἄς υποθέσουμε ὅτι ὑπάρχουν ἀπαντήσεις σέ ὅλα τά παραπάνω. Πρόκειται ἐξάλλου γιά ἀποφάσεις οἱ ὁποῖες κριθῆκαν καί ἐκτιμήθηκαν ἀπό ὀλόκληρο σμήνος πτεράρχων πού σίγουρα συνυπολόγισαν καί τήν ἔσχατη πτυχή τοῦ προβλήματος. Φθάνουμε λοιπόν στό 2001 καί ἡ χώρα μας περιχαρῆς σκεπάζει τοὺς οὐρανούς της μέ τά ἀκριβοπληρωμένα F-15H. Τί νομίζετε ὅτι θά γίνει; Δέν εἶναι δύσκολο νά τό φανταστεῖ κανεῖς, καθώς τό ἔργο ἔχει παιχθεῖ πολλές φορές. Λίγο πρὶν ὀλοκληρωθεῖ ἢ πρὶν ἀρχίσει νά ὑλοποιεῖται ἡ παράδοση τῶν ἑλληνικῶν ὑπερμαχητικῶν, ἡ γείτων χώρα, στό ὄνομα τῆς ἰσορροπίας 7 πρὸς 10, θά ἀποκτήσει μέ ἐνοίκιο (λῆσιγκ) ἢ μέ δωρεά ἢ μέ συμβολικοῦ κόστους ἀγορά 25 ἢ 50 F-15 ἀπό τά ἀμερικανικά ἀποθέματα. Θέλει τρομερή φαντασία τό σενάριο; Τό εἶδαμε ἐξάλλου πρόσφατα στίς ναυτικές ἰσορροπίες. Ὅταν ἡ Ἑλλάδα μέ μεγάλο κόστος ἐκσυγχρόνησε τό στόλο της καί παρόπλισε τά ἀντιτορπλικὰ τοῦ 1943 καί τοῦ 1945, οἱ ΗΠΑ παρενέβησαν γιά τήν ἀποκατάσταση τῶν ἰσορροπιῶν καί νοίκιασαν ἢ παραχώρησαν στή γείτονα 11 (ἔντεκα!) σύγχρονες φρεγάτες² δίνοντας καί πάλι τήν ὑπεροπλία στήν ἀνατολική πλευρά.

Καί μιά τελευταία σχετική λεπτομέρεια. Στήν ἀμερικανική ἀεροπορία, τά F-15 θά ἀρχίσουν νά ἀντικαθίστανται ἀπό τό 2002 ἀπό μία νέα γενιά μαχητικῶν, τά F-22A. Αὐτό σημαίνει ὅτι θά εἶναι ἐλεύθερα γιά παραχώρηση στοὺς συμμάχους πολλές δεκάδες ἀεροσκάφη τοῦ τύπου αὐτοῦ. Ἦδη τό 1998 περισσότερο ἀπό 60 βρισκόνταν σέ καθεστῶς ἀποθήκευσης στίς ΗΠΑ.

Παρ' ὄλ' αὐτά, ἡ ἑλληνική πλευρά προχωρεῖ ἀκάθεκτη, μέ πλήρη ἐμπιστοσύνη στίς μεγαλοφυεῖς ἐμπνεύσεις τῶν πτεράρχων της καί τῶν ἐπί τῶν οἰκονομικῶν ὑπουργῶν της. Οἱ τελευταῖοι γεφύρωσαν τή διαφορά. Τό κόστος αὐτῶν τῶν μεγαλόπρεπων ἀεροσκαφῶν θά πληρωθεῖ ἀπό τό ἐπόμενο ἐξοπλιστικό πρόγραμμα, τοῦ ὁποῦ τοῦ ὕψος θά ξεπεράσει τίς 4 τρισεκ. δραχμές, ὥστε νά μὴν δυσανεστηθεῖ κανένας. Μποροῦμε λοιπόν νά κοιμηθοῦμε ἤσυχοι. Εὐτυχῶς ἡ λύση βρέθηκε...

Τό ἐρώτημα εἶναι γιά πόσες μέρες ἢ ἐβδομάδες θά χαίρεται ἡ Ἑλλάς τήν ἀεροπορική της ὑπεροχή καί γιά πόσες δεκαετίες θά ἐξοφλεῖ τά σπασμένα. Κάτι μέσα μου φιθυρίζει ὅτι ἡ ἀπουσία πολιτικῆς, σχεδίου καί λογικῆς στή χώρα μας δέν παρουσιάζεται μόνο σέ περιπτώσεις τύπου Ὀτσαλάν. Ἐχει πλέον ἐγκατασταθεῖ ὡς κεντρικό χαρακτηριστικό τοῦ πολιτικοῦ μας βίου (πολιτικές τελικά εἶναι οἱ ἀποφάσεις, ὄχι στρατιωτικές). Μέ τό ἀζημίωτο φυσικά ἐκείνων πού μέ τέχνη κινοῦνται γύρω ἀπό αὐτόν τό χορό τῶν τρισεκατομμυρίων.

Γιῶργος Μαργαρίτης

1. Πρόκειται γιά μέγαρα μαχητικά μέγιστου συνολικοῦ βάρους 36 τόνων (ὅσο ἓνα ἐπιβατηγό 100 θέσεων) μέ δύο κινητήρες 15 τόνων ὥσης ὀκαθένας. Συγκριτικά ἓνα F-16 ζυγίζει 19 τόνους καί ἓνα Μιράζ 2000 17 τόνους.

2. Ὁ κατάλογος τοῦ Τζαίνης ἀναφέρει ὡς τρόπο παράδοσης τῶν 11 φρεγατῶν εἴτε τήν παραχώρηση (grant aid) εἴτε τήν πενταετή ἐκμίσθωση (five year lease). Πρόκειται γιά πλοῖα τῆς κλάσης Πέρρυ (τοῦ 1981) καί Κνόξ (τοῦ 1971-74).

ΤΑ «ΔΙΚΑΙΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ»

Ἡ νεοελληνική αντίληψη περί δικαιωμάτων καὶ ἡ διαπίστωση τῆς «ἀνυπαρξίας τους» ἀπὸ τὸν Π. Κονδύλη¹

τοῦ Ἀντώνη Μανιτάκη

Γιορτάστηκαν τὸ μῆνα αὐτό, Δεκέμβριος τοῦ 1998, τὰ πενήντα χρόνια τῆς Οἰκουμενικῆς Διακήρυξης τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου καὶ εἶναι φυσικό νὰ τῆς ἐπιδαφιλεύονται ἐγκώμια καὶ ἐπαινοὶ γιὰ τὴ σημασία τῆς ὡς κειμένου, πού ἐνώνει τοὺς λαοὺς καὶ τὴν ἀνθρωπότητα γύρω ἀπὸ ὀρισμένες ἀρχές οἰκουμενικῆς ἀναγνώρισης.

Ἐκεῖνο ὅμως πού δέν εἶδα νὰ ἐπισημαίνεται ὅσο θὰ ἔπρεπε, εἶναι ἡ ἐνσωμάτωση τοῦ κειμένου αὐτοῦ καὶ τῶν οἰκουμενικῶν ἀξιῶν πού τὸ ἴδιο ἐκφράζει στὸν νεοελληνικό νομικό πολιτισμό. Καὶ ὅταν λέγω ἐνσωμάτωση, δέν ἐννοῶ προφανῶς τὴν τυπικὴ ἐνταξίη του στὴν ἑλληνικὴ ἐννομη τάξη, τὴν κατάταξίη του δηλαδή στὴν ἱεραρχία τῶν πηγῶν τοῦ δικαίου καὶ τὴν τυπικὴ ἰσχὺ πού ἔχει ἀποκτήσει σὲ αὐτὴν — αὐτὸ εἶναι ἕνα θέμα πού ἀφορᾷ τοὺς θετικιστὲς νομικοὺς — ἀλλὰ τὴν ἀποδοχή του ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία καὶ κυρίως τὴν ἔκταση τῆς ἐναρμόνισής του μὲ τὶς ἀντίστοιχες ἀξίες πού ἐπικρατοῦν καὶ καλλιεργοῦνται στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία.

Τὸ ζήτημα αὐτὸ θὰ ἐπιχειρήσω νὰ διερευνήσω ἐδῶ, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὶς διδαχὲς τῆς συνταγματικῆς μας παράδοσης, στίς ὁποῖες καὶ θὰ ἐπιμείνω λίγο. Στὴ συνέχεια θὰ σχολιάσω γιὰ λίγο τὴν προκλητικὴ πρόταση τοῦ Π. Κονδύλη «τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα δέν ὑπάρχουν», σὲ σχέση κυρίως μὲ τὴν ἐθνικὴ κατοχύρωσή τους καὶ τὴν ἀξίωσή τῆς οἰκουμενικῆς ἰσχύος τους.

1. Ἡ ἀντικειμενικὴ διάσταση τῶν «δικαιῶν τοῦ ἀνθρώπου» σὲ σχέση μὲ τὴν ὑποκειμενικὴ τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου

«Δίκαια τοῦ ἀνθρώπου», ἔτσι ὀνόμαζαν οἱ γεννητόρες τῆς νεοελληνικῆς πολιτείας τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὸ τὸν ὄρο χρησιμοποιοῦσαν ὁ Κοραῖς καὶ κυρίως ὁ Ρήγας. Καὶ ἡ ἐπιλογή τους δέν ἦταν κατὰ τὴ γνώμη μου τυχαία. Ἀκόμη καὶ ἂν δεχτοῦμε ὅτι ἔκαναν λάθος, μεταφράζοντας λανθασμένα

1. Τὸ κείμενο αὐτὸ εἶχε σχεδιαστεῖ γιὰ νὰ γραφεῖ ὡς ἀπάντηση στὸ βιβλίο τοῦ Π. Κονδύλη, *Ἀπὸ τὸν 20ὸν στὸν 21ον αἰῶνα*. Ὁ ξαφνικός καὶ ἀναπάντεχος χαμός του καθυστέρησε τὴν ἐγκαιρὴ συγγραφή του καὶ ἄλλαξε τὴ μορφή του. Ἀσκώντας κριτικὴ στίς θέσεις πού διατύπωσε σχετικὰ μὲ τὴν ἀξία τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου, πιστεύω ὅτι τιμῶ τὴ γόνιμη σκέψη του καὶ τὴ μνήμη του.

τὸν γαλλικό, ὁμόηχο μὲ τὸ Δίκαιο, ὄρο «droits», πληθυντικό τοῦ Droit (ἢ τὸν ἀντίστοιχο ἀγγλικό «rights»), καὶ πάλι ἡ γλωσσικὴ ἀδελφία τους δέν εἶναι χωρὶς σημασία. Τοὺς πῆγαινε φαίνεται καλύτερα ὁ ὄρος «δίκαια», διότι ἀπέδιδε μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια αὐτὸ πού ἤθελαν νὰ ποῦν.

Τὸ κρίσιμο ἐπομένως ζήτημα δέν εἶναι νὰ ἐπιβεβαιώσουμε ἂν ἔκαναν λάθος στὴ μετάφραση, ἀλλὰ ἂν ἐπιλέγοντας τὸν ὄρο «δίκαια», ὡς πληθυντικό τοῦ Δικαίου, ἤθελαν νὰ δηλώσουν κάτι, ἔστω καὶ λίγο, διαφορετικό ἀπὸ τὸν ὄρο «δικαιώματα». Ὑπάρχει ἄραγε σημασιολογικὴ διαφορά μεταξὺ τῶν δύο ὄρων; Ὑποστηρίζω πῶς ναί, καὶ νομομοποιεῖμαι, πιστεύω, νὰ δοκιμάσω φωναχτὰ τὴν ὑπόθεσή μου αὐτὴ.

Ἄν κοιτάξει κανεὶς ἀναδρομικὰ τὴν προτίμησή καὶ ἀγνοήσει, πρὸς στιγμὴν, τὸ γλωσσικό πρόβλημα, ὀφείλει νὰ διαπιστώσει ὅτι ὁ ὄρος «δίκαια» δέν δημιουργεῖ τοὺς ἴδιους σημασιολογικοὺς συνειρμούς μὲ τὸν ὄρο «δικαιώματα». Τὰ «δίκαια» πηγάζουν ἄμεσα, πολλαπλασιάζοντάς τιν καὶ ἐξατομικεύοντάς τιν, ἀπὸ τὴν ἐννοια τοῦ Δικαίου καὶ βρῖσκονται πιὸ κοντὰ στὴν ἰδέα τῆς δικαιοσύνης. Ἐπειδὴ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐννοια τοῦ Δικαίου, δημιουργοῦν τὴν ἐντύπωση ὅτι κατανέμονται ἢ μοιράζονται ἐξίσου ὡς ἐπὶ μέρους «δίκαια» σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, γι' αὐτὸ καὶ συνειρμικὰ πάλι ἡ χρῆσις τοῦ ὄρου στὸν ἐνικό ὑποδηλώνει ὅτι αὐτὸς πού τὸ ἔχει, κατέχει αὐτὸ πού τοῦ ἀνήκει ὡς δικό του «δικαίωμα» καὶ μπορεῖ νὰ τὸ διεκδικήσει καὶ νὰ θρεῖ μὲ βάση αὐτὸ τὸ «δικαίωμα» του. Ἡ μοιρασιά τῶν «δικαιῶν» στοὺς ἀνθρώπους γίνεται μὲ τρόπο δίκαιο, ἀφοῦ καθένας παίρνει αὐτὸ πού τοῦ ἀνήκει ὡς «Δίκαιο».

Ἀπὸ τὸν ὄρο ἐξάλλου «δίκαια» ἐκλύεται ἕνα νόημα πιὸ ἀντικειμενικό καὶ πιὸ ἀπρόσωπο σὲ σχέση μὲ τὴν ἐννοια «δικαιώματα». Τὸ «δικαίωμα» ἔχει ἐξ ὀρισμοῦ ὑποκειμενικὴ καὶ ἀτομοκεντρικὴ διάσταση — γι' αὐτὸ καὶ θεωρητικοὶ τοῦ Δικαίου, ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὴ γερμανικὴ νομικὴ κουλτούρα, χρησιμοποιοῦσαν τὸ ἀκομψο ὄρο «ἐξ ὑποκειμένου δίκαιο» ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ δικαίωμα, μεταφράζοντας κατὰ λέξη ἀντίστοιχο γερμανικό ὄρο. Τὸ δικαίωμα κοιτάζει πάντως τὴ νομικὴ σχέση ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ ὑποκειμένου καὶ ἀτενίζει ὀλόκληρο τὸ Δίκαιο μέσα ἀπὸ ἕναν ὀρίζοντα ἐγωκεντρικό.

Ἡ ἀντικειμενικὴ θεώρηση πού ἐπιβάλλει, ἀντίθετα, στὸ χρῆσις τῆς ἢ ἐννοια «δίκαια», ἔτσι ὅπως ἐκφράστηκε ἀπὸ τοὺς Ἑλληνες διαφωτιστὲς, ἐναρμονίζεται πάντως μὲ τὴ γενικότερη ἀντίληψη περὶ ἐλευθερίας πού καλλιεργήσαν οἱ πολιτικοὶ

μας γεννήτορες, πατέρες καί θεμελιωτές τῆς νεοελληνικῆς πολιτικῆς κοινωνίας, πού δέν ἦταν πάντως ἀτομοκεντρική, τὴν ἐλευθερία τὴν ἐννοοῦσαν κυρίως ὡς πολιτικὴ ἐλευθερία, ὡς ἐλευθερία συμμετοχῆς στὰ κοινὰ καί διαμόρφωσης πολιτικῆς βούλησης καί δευτερευόντως ὡς ἐλευθερία ἀτομική, ὡς ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τὸ κράτος. Προεῖχε γι' αὐτούς ἡ θετικὴ ἐλευθερία, ἡ δυνατότητά του νὰ μπορεῖ κανεὶς αὐτόνομα νὰ πράττει κάτι ἢ νὰ ἀποφασίζει χωρὶς ἐξωτερικούς καταναγκασμούς. Ἐπειδὴ ἡ ἐλευθερία εἶχε γίνει κατανοητὴ κυρίως ὡς πολιτικὴ —καί βέβαια καί ὡς ἐθνική— θεωρήθηκε ἀρρηκτα δεμένη μὲ τὴν πολιτικὴ κοινότητα, μὲ τὴν πολιτικὴ κοινωνία στὸ πλαίσιο τῆς ὁποίας καί μόνον νοεῖται. Δέν ἀντιπαράτιθεται ἄρα στὴν κοινωνία ἀλλὰ οὔτε καί στὸ κράτος ὡς πολιτικὴ κοινότητα.

2. Ἡ οἰκουμενικὴ καί ἐξισωτικὴ διάσταση τῶν δικαίων τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἐλληνικὴ συνταγματικὴ παράδοση

Τὰ «δίκαια» λοιπὸν τοῦ ἀνθρώπου ὡς κομμάτια ἀναπόσπαστα τῆς ἀδιαίρετης κατὰ τὰ ἄλλα ἐλευθερίας ἀνήκουν, ὡς φυσικὰ δίκαια, σέ ὅλους ὅσοι ἀπαρτίζουν τὴν πολιτικὴ κοινότητα στὴν νεοϊδρυμένη ἐλληνικὴ κοινωνία. Τὰ ἔχουν ἐπειδὴ εἶναι μέλη τῆς, μέλη ἐνὸς οργανωμένου πολιτικὰ κοινωνικοῦ συνόλου, χωρὶς καμία διάκριση θρησκείας, καταγωγῆς, γλώσσας, περιοσιῶς ἢ ἐθνότητος.

Ἡ διακήρυξη τοῦ Ρήγα διατυπώνει παραστατικὰ καί κανονιστικὰ τὴν οἰκουμενικὴ διάσταση τῶν ἀναγνωριζόμενων δικαιωμάτων, ὑπογραμμίζοντας τὴν ἰσότητα τῶν δικαιωμάτων. Διαδίδουμε ἔτσι ὅτι: «Αὐτὰ τὰ φυσικὰ δίκαια εἶναι: πρῶτον τὸ νὰ εἴμεθα ὅλοι ἴσοι καί ὄχι ὁ ἓνας ἀνώτερος ἀπὸ τὸν ἄλλο, δεύτερον νὰ εἴμεθα ἐλεύθεροι καί ὄχι ἓνας σκλάβος τοῦ ἄλ-

λουνοῦ (...) τρίτον νὰ εἴμεθα σίγουροι εἰς τὴν ζωὴν μας (...) Ὅλοι οἱ ἀνθρώποι Χριστιανοὶ καί Τοῦρκοι εἶναι ἴσοι». Καί πῶς κάτω: «Ἡ Ἑλληνικὴ Δημοκρατία εἶναι μία, μὲ ἕλον ὅπου συμπεριλαμβάνει εἰς τὸν κόλπον τῆς διάφορα γένη καί θρησκείας (...) Ὁ αὐτοκράτωρ λαὸς εἶναι ὅλοι οἱ κάτοικοι τοῦ βασιλείου τούτου χωρὶς ἐξαιρέσει θρησκείας καί διαλέκτου, Ἕλληνες, Βούλγαροι, Ἀλβανοί, Βλάχοι Ἀρμένηδες, Τοῦρκοι καί κάθε ἄλλο εἶδος γενεᾶς». Πολυεθνικὴ ὡς γνωστὸν ἡ Ἑλληνικὴ Δημοκρατία τοῦ Ρήγα.

Τὴν ἴδια οἰκουμενικὴ θεώρηση καί τὴν ἴδια ἰσότητα δικαιωμάτων γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους διακηρύσσουν οἱ ἐπαναστατημένοι Ἕλληνες καί τὰ πρῶτα ἐπαναστατικὰ συντάγματα. Τὸ πῶς δλοκληρωμένο μάλιστα ἀπὸ αὐτὰ, τὸ Σύνταγμα τῆς Τροιζήνος, διακήρυξε μὲ τρόπο πρωτοποριακὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ του ὅτι ἡ συνταγματικὴ ἰσότητα ἐφαρμόζεται σέ ὅλους τοὺς κατοίκους τοὺς κράτους καί ὄχι μόνον στοὺς Ἕλληνες καί ὅτι ἡ ζωὴ, ἡ τιμὴ καί ἡ περιουσία τοῦ καθένα προστατεύονται χωρὶς διάκριση ἐθνικότητος.

Ὁ οἰκουμενικὸς χαρακτήρας τῆς προστασίας τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου ἀποτελεῖ ἄρα μιά σταθερὴ συντεταγμένη τῆς ἐλληνικῆς συνταγματικῆς μας παράδοσης, γι' αὐτὸ καί μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ Οἰκουμενικὴ Διακήρυξη τοῦ ΟΗΕ δέν εἰσφέρει κάτι τὸ ἀγνωστο στὴ νεοελληνικὴ ἀντίληψη περὶ ἐλευθερίας καί περὶ δικαιωμάτων. Ἡ βασικὴ ἰδέα τῆς Διακήρυξης βρῖσκεται ἤδη ἐνσωματωμένη σέ ὅλα τὰ ἐλληνικὰ συντάγματα καί συγκεκριμένα στὴ διάταξη ἐκείνη πού διακηρύσσει σταθερὰ ὅτι ὅλοι ὅσοι βρῖσκονται στὴν ἐλληνικὴ ἐπικράτεια ἀπολαμβάνουν ἀπολύτου προστασίας τῆς τιμῆς, τῆς ζωῆς καί τῆς ἐλευθερίας τους.

Τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι ἡ ἀντικειμενικὴ θεώρηση τῶν «δικαιωμάτων» ἀπὸ τοὺς Νεοέλληνες καί ἡ σύλληψή τους ἀπὸ

τούς ίδιους ὡς ἀναπόσπαστων στοιχείων μιᾶς πολιτικά ὀργανωμένης κοινότητας ἐναρμονίζεται καὶ πάντως δὲν ἀντιπαράκειται πρὸς μιὰ οἰκουμενικὴ σύλληψη τῶν δικαιωμάτων. Τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου τὰ ἔχουν ὅλοι ὅσοι εἶναι μέλη τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς κοινότητος καὶ ἐπειδὴ εἶναι μέλη τῆς. Μέλη τῆς μπορεῖ νὰ εἶναι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι χωρὶς διάκριση ἐθνότητος, γλώσσας ἢ θρησκείας. Ἡ ἐλευθερία συναρτᾶται μὲ τὴν πολιτικὰ ὀργανωμένη κοινωνία, μὲ τὴν πολιτεία. Εἶναι ὀργανικά δεμένη μαζί τῆς καὶ μὲ τὰ μέλη πού τὴν ἀπαρτίζουν, γι' αὐτὸ καὶ νοεῖται μόνον ὡς ἴση ἐλευθερία, ἀρχὴ θεμελιώδους τῆς πολιτικῆς ὀργάνωσης πού ἐγγυᾶται τὴν ἰσότητα τῶν δικαιωμάτων γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους.

3. Ἡ ἐγγενὴς κανονιστικὴ ἰσχὺς καὶ σημασία τῶν διακηρύξεων τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου

Ἡ σημασία, ὅμως, τοῦ κειμένου πού υἰοθέτησε στίς 10 Δεκεμβρίου 1948 ἡ Γενικὴ Συνέλευση τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν δὲν βρῖσκεται τόσο στὴν ἐξαγγελία τῆς ἰσότητος τῶν δικαιωμάτων γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ὅσο στὴν οἰκουμενικὴ ἀναγνώριση τῆς ἀνάγκης σεβασμοῦ τῆς ἀξιοπρέπειας τοῦ ἀνθρώπου, ἀπὸ ὅλα τὰ κράτη καὶ ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους γιὰ ὅλες τῆς σχέσεις.

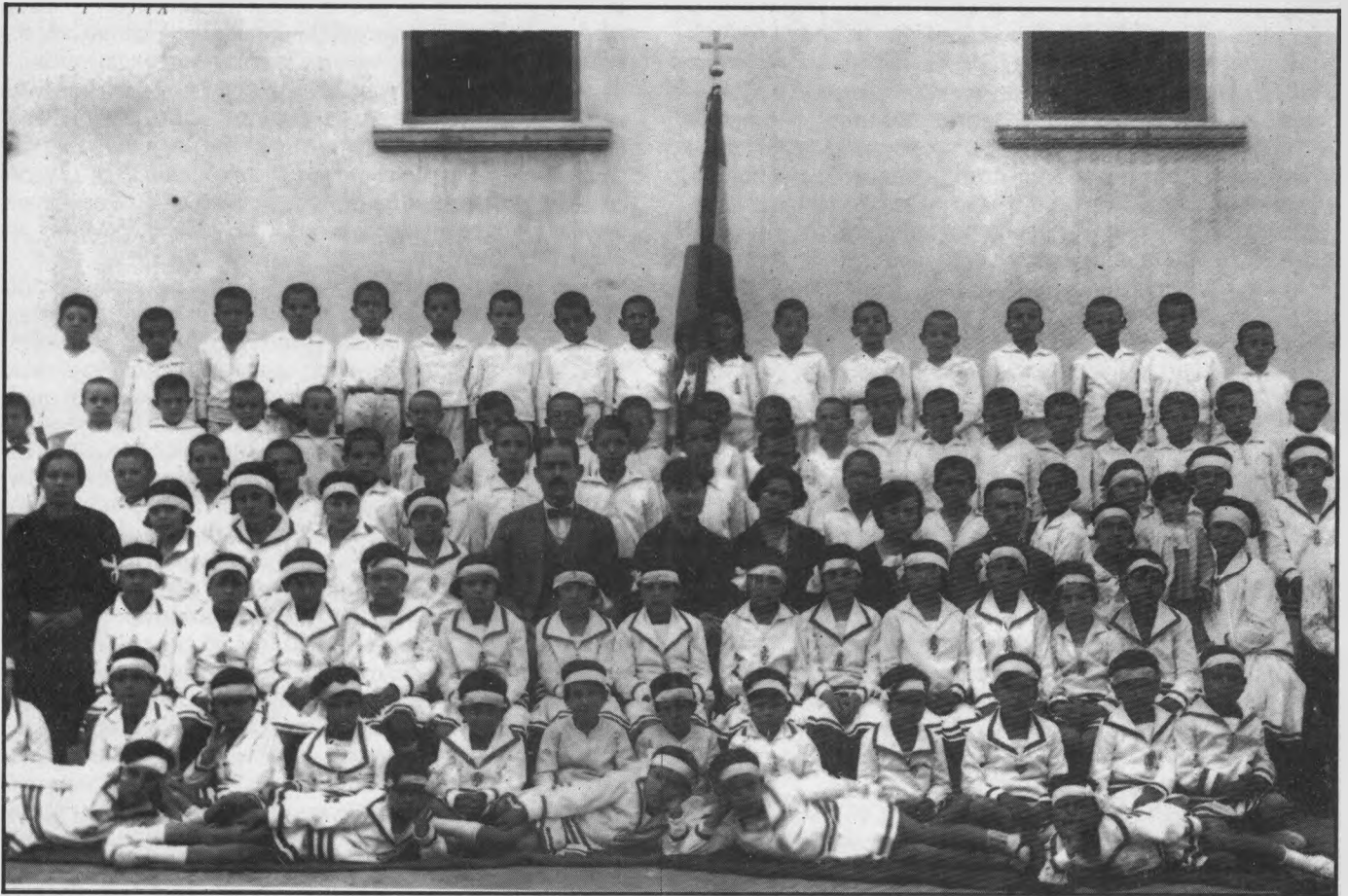
Ἐπὶ τὰς ὅλας ὑπάρχουν δέξια πολιτισμοί, ὅπως ὁ κινέζικος ἢ ὁ Ἰνδικός καὶ κατὰ ἓνα μέρος καὶ ὁ μουσουλμανικός, πού δὲν θεωροῦν

στοιχεῖο τοῦ πολιτισμοῦ τοὺς τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ σχετικότητα, ὅμως, τῆς ἀναγνώρισης καὶ προστασίας τοὺς δὲν ἀναιρεῖ τὸ γεγονός ὅτι ὀρισμένες ἀξίες, ὅπως ὁ σεβασμός τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας καὶ τῆς ζωῆς, συναρτᾶ μιὰ οἰκουμενικὴ ἀναγνώριση, μιὰ καθολικὴ συναίνεση, στηρίζεται ἄρα σὲ ἓνα *consensus omnium gentium* καὶ ὅτι αὐτὴ ἢ οἰκουμενικὴ συναίνεση ἐπιτρέπει στὰ κράτη καὶ στοὺς λαοὺς νὰ ἐπικοινωνοῦν καὶ νὰ συνεννοοῦνται μὲ βάση κάποιον ἐλάχιστο κοινὸ κώδικα ἀξιῶν.

Τὰ κράτη ὅλα ἀναγνώρισαν ἐπομένως, καὶ δι' αὐτῶν δλόκληρη ἢ ἀνθρωπότητα, ὅτι ὑπάρχουν ὀρισμένες ἐλάχιστες θεμελιώδεις ἀξίες, πού τίς ἀναγνωρίζουν ὡς τέτοιες ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἀπανταχοῦ τῆς γῆς καὶ διεκδικοῦν γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ οἰκουμενικὴ ἰσχύ. Ἡ πρώτη καὶ καλύτερη ἀξία μὲ ἀξιώσεις οἰκουμενικῆς ἀναγνώρισης συμπυκνώνεται στὴν ἴδια τὴν Οἰκουμενικὴ Διακήρυξη, πού ὀρίζει ὅτι «ὅλοι οἱ ἄνθρωποι γεννιοῦνται ἴσοι σὲ ἀξιοπρέπεια καὶ δικαιώματα».

Εἶναι βέβαια γεγονός — ποῖός τοιμᾶ νὰ τὸ ἀμφισβητήσῃ — ὅτι οἱ διακηρύξεις αὐτές ἐκφράζουν ἓνα ἰδιῶδες καὶ ὄχι μιὰ πραγματικότητα, διατυπώνουν ἓναν κανόνα πού ἀξιώνει μὲν οἰκουμενικὴ ἰσχύ, ἀλλὰ πολὺ ἀπέχει ἢ ἀξίωση αὐτὴ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα καὶ ὅτι στὴν πράξη τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα καταπατοῦνται θάναυσα καὶ ἡ ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια καθημερινὰ περιφρονεῖται τόσο ἀπὸ τὰ κράτη ὅσο καὶ ἀπὸ τίς ἰδιωτικὲς ἐξουσίες. Τέλος, ἡ προστασία τοὺς ἐξαρτᾶται ἀπὸ

τή θέληση καί τή δύναμη τῶν κρατῶν καί ὄχι ἀπό καμιά παγκόσμια ἢ πανανθρώπινη ὀργάνωση ἐξουσίας, ἰκανῆς νά ἐπιβάλλει σέ οἰκουμενική ἐπίπεδο τό σεβασμό καί τήν τήρησή τους. Ἡ καταθλιπτική αὐτή διαπίστωση δείχνει, σίγουρα, ὅτι ἡ προσασίᾳ τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου δέν εἶναι κατοχυρωμένη οὔτε ἀποτελεσματική καί ὅτι ὁ σεβασμός τους ἀποτελεῖ ἕνα ἰδεῶδες πρὸς ἐκπλήρωση, μιά πανανθρώπινη ἐπιδίωξη πρὸς κατάκτηση καί ὄχι ἕνα δεδομένο.

Οἱ διαπιστώσεις αὐτές εἶναι τόσο κοινότοπες, πού δέν χρειάζονται, πιστεύω, διευκρινίσεις. Γι' αὐτό καί δύσκολα ἀντιλαμβάνομαι τό ἀκριβές νόημα τῆς προκλητικῆς πρότασης τοῦ πρόωρα ἐκλιπόντος Παναγιώτη Κονδύλη ὅτι δέν «ὑπάρχουν δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου»· ἔγραφε:

«Δέν ὑπάρχουν ἀνθρώπινα δικαιώματα. Γιὰ νά τό ποῦμε ἀκριβέστερα: ἐν ἔτει 1998 δέν ὑπάρχουν ἀνθρώπινα δικαιώματα καί κανεῖς δέν μπορεῖ νά γνωρίζει ἂν θά ὑπάρξουν στό μέλλον... Ἡ κατάσταση στόν σημερινό κόσμο εἶναι σαφής: δέν ἐπιτρέπεται σέ ὄλους τοὺς ἀνθρώπους, ὑπὸ μόνη τήν ἰδιότητά τους ὡς ἀνθρώπων, νά κατέχουν ὅλα τὰ δικαιώματα ἀνεξάρτητα ἀπὸ τό πού γεννιοῦνται ἢ τό πού βρίσκονται. Ἀνθρώπινα δικαιώματα, τὰ ὁποῖα θά ἄξιζαν πράγματι τό ὄνομά τους, θά μποροῦσε νά χορηγήσει ἕνα παγκόσμιο κράτος... Μόνο ὁποῖος ἐκπροσωπεῖ ὁλόκληρη τήν ἀνθρωπότητα, μπορεῖ καί νά θεωρήσει τόν κάθε ἀνθρώπο ὑπὸ μόνη τήν ἰδιό-

τητά του ὡς ἀνθρώπου, ἀνεξάρτητα ἀπὸ φυλετικά ἢ ἐθνικά κατηγορήματα, καί νά τοῦ χορηγήσει ἀνθρώπινα δικαιώματα... Συμπέρασμα ἢ πρόταση δέν ὑπάρχουν ἀνθρώπινα δικαιώματα εἶναι αὐτόνοητη ἂν δέν τή συγγέουμε μέ κανένα τρόπο καί σέ κανένα ἐπίπεδο μέ τίς προτάσεις δέν εἶναι ὀρθό νά ὑπάρχουν δικαιώματα (μέ τήν ἠθική-κανονιστική ἔννοια)...» (Παναγιώτης Κονδύλης, Ἐπίπεδο τῶν 20ο ἰσὸν 21ο αἰῶνα, Θεμέλιο, 1998, σελ. 61-63).

Δέν εἶναι ἐδῶ ὁ τόπος γιὰ μιά ἀναλυτική ἀντίκρουση τῆς πρότασης τοῦ Κονδύλη. Θά μᾶς παρέσερνε ἄλλωστε σέ μιά γενικότερη κριτική τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τήν ὁποία ἐμφορεῖται καί ἡ ὁποία δείχνει ἐντονα τίς ὀφειλές της στόν Νίτσε καί τόν Κάρλ Σμίτ, ἐνισχυμένες μέ τήν ἀξιολογικά οὐδέτερη θετικιστική προσέγγιση τῶν φαινομένων, πού βρίσκει κυρίως ἔρεσμα στή μεθοδολογία τοῦ Μάξ Βέμπερ.

Θά περιοριστώ, ὁμως, στή διατύπωση μιάς φιλοσοφικῆς ἀπορίας, ὅσο μοῦ τό ἐπιτρέπει ἡ εἰδικότητά μου: διερωτάται κανεῖς, ἂν ἀποκλειστεῖ ἀπὸ τή συζήτησή μας τό κανονιστικό ἐπίπεδο, τό ἠθικό-πολιτικό-νομικό πεδίο, τότε τί ἀπομένει γιὰ νά χαρακτηρίσουμε καί ν' ἀξιολογήσουμε —καί ἀπὸ ποιά σκοπιὰ— τὰ δικαιώματα; Διότι τὰ τελευταῖα μόνο ὡς κανόνες ἢ ἀξιώσεις μποροῦν νά νοηθοῦν. Τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου μποροῦν νά γίνον ἀντιληπτά καί ἄρα νά «ὑπάρξουν» εἴτε ὡς ἠθικές ἐπιταγές ἢ ἀξίες εἴτε ὡς νομικές προσαγές ἢ ἀξιώσεις εἴτε ὡς πολιτικές ἀρχές εἴτε ὡς σύνθεση καί τῶν τριῶν

εἶτε μόνο τό ἓνα ἀπό τά τρία καί ἀνεξάρτητα τό ἓνα ἀπό τό ἄλλο καί πάντως καί πάντα ὡς ἀξίες ἢ ὑποκειμενικές ἀξιώσεις καί κανόνες, διαφορετικῆς ἐνδεχομένως κάθε φορά ὑφῆς καί πυκνότητος ἀλλά κανονιστικῆς πάντα ὑπόστασης, πού σημαίνει ὅτι καί ἡ γνωστική ἢ ἐρευνητική προσέγγισή τους δέν μπορεῖ νά γίνει παρά ἀπό μιά κανονιστική σκοπιά (ἠθική ἢ νομική ἢ καί τά δύο μαζί). Ἡ ἀναζήτησή τους σέ ὁποιοδήποτε ἄλλο ἐπίπεδο θά κατέληγε στήν αὐτονόητη καί ἐθκολλη διαπίστωση τῆς «ἀνυπαρξίας» τους, ἢ ὁποία φυσικά πρέπει νά συνοδεύεται καί ἀπό τήν ὁμόλογη ὀντολογική διαπίστωση τῆς ἀνυπαρξίας τοῦ κόσμου τῶν ἰδεῶν καί τῶν κανόνων, ὅπως τοῦ Δικαίου, τῆς ἠθικῆς ἢ τῆς ἰδεολογίας κλπ.!

Τά δικαιώματα, ὅπως καί τό Δίκαιο, ἀνήκουν, ὡς γνωστόν, στό χῶρο τοῦ δέοντος καί ὄχι τοῦ ὄντος καί μόνον σέ ἀντιπαράθεση μέ τό δεύτερο μποροῦν νά νοηθοῦν. Τῆ βασική αὐτή διάκριση φαίνεται νά μὴν τήν ἀποδέχεται ὁ Κονδύλης, γι' αὐτό καί ἡ ἐπικοινωνία μέ τή φιλοσοφία του δημιουργεῖ τήν ἐντύπωση τῆς ἀσυνεννοησίας.

4. Ἡ παραγνωρισμένη συμβολική ἀξία καί ἀποτελεσματικότητα τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου

Χρειαζεται ὥστόσο νά σκύψει κανεῖς μέ μεγαλύτερη προσοχή στή σκέψη του ὄχι μόνο γιατί, ἔτσι ὅπως διατυπώνεται, βρῖσκει ἀπήχηση καί φαντάζει ἀληθινή ἀλλά κυρίως διότι περιγράφει παραστατικά μιά ὑπαρκτή πλευρά τῆς πολυπλοκῆς πραγματικότητος: τήν παραβίαση καί περιφρόνηση καθημερινῶν τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ συχνή καί βίβανυση ποδοπάτησή τους σέ ἐθνικό καί διεθνές ἐπίπεδο δέν δικαιολογεῖ, ἐν τούτοις, τήν παντελή διαγραφή τους ἀπό τόν κόσμο τῶν ἰδεῶν ἢ τῶν ἀξιών. Ἡ ἐγγενής ἀδυναμία τους νά προστατεύσουν ἀποτελεσματικά τούς ἀδύνατους καί ἀπροστάτευτους καί νά ἐπιβάλλουν καθολικά καί ἀμέσως τό ἦθος τους σέ παγκόσμιο ἢ διεθνές ἐπίπεδο, δέν ὀδηγεῖ ἀναγκαστικά στό συμπέρασμα ὅτι ἡ κατοχύρωσή τους εἶναι μάταιη καί ὅτι οἱ διακηρύξεις ἀποτελοῦν ἀπλῶς δηλώσεις πίστεως, χωρίς πρακτικό ἀντίκρισμα, εὐχολόγια χωρίς συνέχεια.

Καί αὐτό διότι δέν πρέπει νά ὑποτιμᾶται, κατ' ἀρχήν, ἡ τεράστια συμβολική τους σημασία καί ἀποτελεσματικότητα οὔτε νά παραγνωρίζεται ἡ δύναμη πού ἐγκλείει κάθε συμβολισμός. Δέν ἐπιτρέπεται νά παραγνωρίζεται ἐξάλλου ὅτι ἀκόμη καί ἡ πιό ἀπλοϊκή ἰδεολογία εἶναι σέ θέση νά παράγει πράξη, νά ἐμπνεύσει συμπεριφορές καί δράση, πόσο μᾶλλον μιά ἰδεολογία τοῦ διαμετρήματος τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου, πού ὄχι μόνο διαθέτει ἓνα ἀνυπολόγιστος ἀξίας πολιτικό ἐκτόπισμα καί μιά τεράστια πολιτική, κοινωνική καί φιλοσοφική ἱστορία, ἀλλά ἔχει μπροστά της καί μιά προοπτική, πού θά τή ζήλευε ὁποιαδήποτε ἐπὶ μέρους ἱστορία τῶν ἰδεῶν.

Κρίνεται ἐπομένως καί ἀξιολογεῖται καί ἡ ἰδεολογία τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου συνολικά, σέ σχέση μέ τήν πολιτική καί κοινωνική ἐμπειρία πού καθιερώνει καί νομιμοποιεῖ, καθώς καί σέ σχέση μέ τήν ἱστορία πού δημιουργεῖ καί ὄχι μόνο σέ σχέση μέ τήν εὐκαιριακή χρησιμοποίησή της ὡς ἰδεολογικοῦ μέσου ἄσκησης πολιτικῆς, ὅπως συνέβη π.χ. μέ τήν ἐπίκληση τῆς ἰδεολογίας τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου στήν ἄσκησι ἐξωτερικῆς πολιτικῆς ἀπό τίς ΗΠΑ. Δέν μπορεῖ μιά ἰστορική συγκυρία, ὅσο παρατεταμένη καί νά εἶναι, νά ἀκυρώσει μιά δολόκληρη ἱστορία τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου,

πάνω στήν ὁποία οἰκοδομήθηκε δολόκληρος ὁ νεωτερικός πολιτισμός. Ἡ συμβολική — καί μαζί μέ αὐτήν καί ἡ κανονιστική — ἀποτελεσματικότητά τους δέν εἶναι δυνατόν κατά συνέπεια νά κριθεῖ ἀποσπασματικά καί στιγμιαία, ἀλλά μόνο ἐφ' ὅσον ἐνταχθεῖ στό χρόνο καί στήν ἱστορία καί μετρηθεῖ ἡ ἴδια ἀπό τότε πού πρωτοεμφανίστηκε καί θεωρητικοποιήθηκε ἀπό τούς ὀπαδοῦς τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ἀπό τή γένεση τῆς ἀστικῆς κοινωνίας μέχρι τῆ σημερινῆ ἐποχή, ἐποχή τῆς παγκοσμιοποίησης καί τῆς ἀποχώρησης τῆς κρατικῆς κυριαρχίας.

Οὔτε εἶναι δυνατόν, τέλος, νά κριθεῖ ἡ πολιτική σημασία τους καί ἡ πρακτική ἀποτελεσματικότητά τους μέ κριτήριο μοναδικό τόν ἴδιο τόν ἑαυτό τους, μέ αὐτοαναφορά: μέ βάση αὐτό δηλαδή πού ὑπόσχονται καί ἐξαγγέλλουν καί ὄχι μέ βάση αὐτό πού ἡ ἀναγνώριση καί ἡ τυπική κατοχύρωσή τους σηματοδοτεῖ στήν ἐξέλιξη καί ὀργάνωση τῶν κοινωνιῶν, καθώς καί στή διάρθρωση καί ἄσκηση τῆς ἐξουσίας. Οἱ διακηρύξεις τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου δικαιούνται νά κριθοῦν ὄχι μόνο μέ βάση αὐτό πού ἀφηρημένα ἐκφράζουν ἢ συμβολίζουν ἀλλά κυρίως μέ βάση τόν τρόπο πού ὁ συμβολισμός τους καί ἡ κανονιστικότητά τους συμμετέχουν ἢ καλύτερα συνεργοῦν στή διαμόρφωση τῆς πολιτικῆς καί κοινωνικῆς πραγματικότητας.

Κανένα πολιτικό σύστημα, καμιά πολιτική πραγματικότητα δέν μπορεῖ σήμερα νά ὑπάρξει καί νά λειτουργήσει χωρίς τήν ἀναγκαῖα διαμεσολάβηση κάποιου συμβολισμοῦ, πού λειτουργεῖ ὡς συστατικό στοιχεῖο της. Ἡ συμβολική ἀναπαράσταση τῆς πραγματικότητας συντείνει στή συγκρότησή της, βοήθα στή σύλληψή της καί συμβάλλει στήν ἀναπαραγωγή της. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τά σύγχρονα πολιτικά μορφώματα, τά ὁποία ἔχουν συγκροτηθεῖ καί λειτουργοῦν μέ βάση τή συμβολική παράσταση τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, πού συνάπτεται ἀπό ἐλεύθερα καί ἴσα ἄτομα, φορεῖς φυσικῶν καί ἀπαράγραπτων δικαιωμάτων.

Γιατί θά πρέπει ἡ διαπίστωση αὐτή νά θεωρεῖται μηδαμινή καί ἀμελητέα; Γιατί εἶναι ἀνάξιες λόγου οἱ ἰδέες καί οἱ ἀξίες, πού ἐνδέχεται νά μὴ συνοδεύονται μὲν ἀπό κυρώσεις καί ἀπό δικαστικές καταδίκες, ἀλλά ἔχουν κτιστεῖ πάνω τους κοινωνίες καί πολιτικά συστήματα καί ἔχουν πλάσει μιά νέα πολιτική ἠθική καί γονιμοποιῶν πρακτικές, ἀτομικές καί συλλογικές, ἀνεκτίμητου μεγέθους;

Ἡ συμβολική ἀξία καί ἀποτελεσματικότητά τῶν διακηρύξεων εἶναι συχνά πιό ἰσχυρή καί ἀπό τήν ὕλική, ἀπό αὐτή πού ἐπιτυγχάνεται μέ τή βοήθεια δικαστικῶν μηχανισμῶν καί κυρώσεων. Ὁ συμβολισμός πού ἀναδύουν ἐγκαράσσεται στίς ἀτομικές καί συλλογικές συνειδήσεις καί διαμορφώνει συμπεριφορές καί πρακτικές πού θά τίς ζήλευαν καί οἱ πιό δραστικές δικαστικές ἀποφάσεις.

Μόνο οἱ ἀθεράπευτα θεικιστές ἀρνοῦνται νά δεχτοῦν ὅτι οἱ ἰδέες καί οἱ ἀξίες, ἂν καί κατοικοεδρεύουν σέ ἓναν κόσμο διαφορετικό ἀπό τό βασίλειο τῶν γεγονότων καί τῆς «γυμνῆς» — ἀλήθεια, τί θά πεῖ «γυμνῆς» — πραγματικότητας, διαθέτουν μιά ἀνυπολόγιστη δύναμη ἐπίδρασης καί διαμόρφωσης τῆς πραγματικότητας καί καλλιεργοῦν πίστη στίς ψυχές τῶν ἀνθρώπων, ἱκανή νά ἐμπνεύσει πράξεις γενναῖες καί ἐνάρετες καί νά δημιουργήσει ἱστορία καί πολιτισμό.

5. Ἡ ἰδεολογική χρήση τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου καί ἡ λειτουργία τους ὡς οἰκουμενικά ἀποδεκτοῦ κώδικα ἀξιολόγησης κρατικῶν πράξεων καί κοινωνικῶν πρακτικῶν

Με ανάλογο τρόπο θά πρέπει να κριθεί και η ειδικότερη μορφή που προσάπτεται στην ιδεολογία των δικαιωμάτων του ανθρώπου, ότι χρησιμοποιούνται ιδεολογικά για να νομιμοποιηθούν και να δικαιολογήσουν τις αποφάσεις των ισχυρών και έναν συσχετισμό δυνάμεων που ευνουεί τους κατέχοντες.

Είναι αλήθεια ότι οι ιδέες των δικαιωμάτων του ανθρώπου, της παγκόσμιας ή διεθνούς δικαιοσύνης και των πανανθρώπινων αξιών έχουν χρησιμοποιηθεί, όπως ήδη τονίσαμε, και εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται ως μέσα ιδεολογικά για τη δικαιολόγηση συγγών και πολλές φορές σκαιών παρεμβάσεων στα εσωτερικά κρατών που δεν υποκύπτουν στα κελεύσματα της εξωτερικής πολιτικής των μεγάλων δυνάμεων και κυρίως των ΗΠΑ. Η πλανητική κυριαρχία της υπερατλαντικής δύναμης βρίσκει στην ιδέα των δικαιωμάτων του ανθρώπου ένα αποτελεσματικό μέσο εξιδανικευμένης και ιδεατής αναπαράστασης ενός κόσμου, που είναι στην πραγματικότητα άδικος, άνισος και υποταγμένος στις απαιτήσεις της παγκόσμιας αγοράς.

Γι' αυτό και η κριτική που άσκησε σχετικά με την ιδεολογική τους έκμετάλλευση στο ίδιο βιβλίο ο Κονδύλης, λίγο πριν μας αφήσει ξαφνικά, έντυπωσιάζει ευνουϊκά:

«Τά δικαιώματα, γράφει, γίνονται αντικείμενο πολιτικής έκμετάλλευσης και μπορούν να επιβληθούν μονάχα από τους ισχυρότερους πάνω στους ασθενέστερους. Τά ανθρώπινα δικαιώματα είναι πολιτικό έργολειο μέσα σε μίαν πλανητική κατάσταση, ή πυκνότητα της οποίας καθιστά βέβαια απαραίτητη τη χρήση οικουμενικών ιδεολογημάτων μέσα στην οποία όμως η δεσμευτική ερμηνεία των ιδεολογημάτων αυτών συνεχίζει να εναπόκειται στις διαθέσεις και στα συμφέροντα των ισχυρότερων εθνών. (...) Η πολιτική έκμετάλλευση των ανθρώπινων δικαιωμάτων δηλαδή η χρήση τους ως μέσου πίεσης και επέμβασης είναι αναπόδραστη ήδη λόγω του γεγονότος ότι τά τέτοια γεγονότα μπορούν να επιβληθούν μονάχα από τους ισχυρότερους πάνω στους ασθενέστερους, τό αντίγραφο όμως είναι αδύνατο να γίνει, ούτε είναι δυνατόν στην περίπτωση αυτή να υπάρξουν όποιοσδήποτε θεσμικές ρυθμίσεις».

Υποτιμάται και εδώ η διαπίστωση ότι η καλλιέργεια σε πλανητικό επίπεδο μιας οικουμενικής συνείδησης σεβασμού της αξιοπρέπειας του κάθε ανθρώπου, την εποχή της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας, των επικοινωνιών και των πληροφοριών δεν αποτελεί απλώς ένα αξιακό και κανονιστικό αντίβαρο στην αδυναμία επιβολής ελέγχου των δραστηριοτήτων αυτών σε εθνικό επίπεδο αλλά και μία ανεξάντλητη πηγή ενέργειας για αντίσταση και πολιτική και ιδεολογική καταπολέμηση της δύναμης που περιφρονεί ή παραβιάζει θάναυσα τά ανθρώπινα δικαιώματα. Με την οικουμενική διακήρυξη ή ανθρωπότητα απέκτησε έναν κοινά αποδεκτό γνώμονα αξιών, μία αξιακή πλαστιγγα που της επιτρέπει να κρίνει και να αξιολογεί τί είναι οικουμενικά επιτρεπτό και τί ανεπίτρεπτο, τί πρέπει να θεωρείται κατά κοινή δμολογία απάνθρωπο και τί αντίθετο στην αξιοπρέπεια του ανθρώπου.

Είναι αλήθεια ότι η ιδεολογία των δικαιωμάτων του ανθρώπου μπορεί, τελικά, να χρησιμοποιηθεί τόσο ως μέσο δικαιολόγησης, βάρβαρων πράξεων και νομιμοποίησης της κυριαρχίας των ισχυρών όσο και ως όπλο μεγάλης εμβέλειας στα χέρια των καταπιεσμένων και καταδυναστευομένων. Όσο υπάρχουν συγκρούσεις πολιτικές και κοινωνικές και αγώνες για την

επικράτηση σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο, η ιδεολογία των δικαιωμάτων του ανθρώπου ενδέχεται να υπηρετεί αντιφατικούς σκοπούς και συγκρουόμενες επιδιώξεις.

Η αξία της ωστόσο κρίνεται και σταθμίζεται όχι μόνο από την απόσταση που χωρίζει τις επαγγελίες της από την μικρή πραγματικότητα, αλλά και από τους συσχετισμούς των δυνάμεων που επιτρέπει να διαμορφωθούν και να επιβληθούν συνολικά και κυρίως από την άντοχή της στο χρόνο και βέβαια από την αναγνώριση ή συναίνεση που συναντά ή ισχύ τους σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο.

Ας μή λησμονούμε άλλωστε ότι στο όνομα της εθνικής ελευθερίας και της καθολικής αναγνώρισης των δικαιωμάτων που απορρέουν από αυτήν έγινε η Έλληνική Έπανάσταση και στην ελευθερία είναι αφιερωμένος ο εθνικός μας ύμνος. Υπήρξαν όλα αυτά μία άπότη, μία ιδεολογία στα χέρια των ισχυρών; Στο όνομα της ελευθερίας, της ισότητας των δικαιωμάτων και της πανανθρώπινης αλληλεγγύης έγινε η αντίσταση κατά του γερμανικού και ιταλικού φασισμού την εποχή της ναζιστικής κατοχής στην Ελλάδα; Υπήρξε και αυτός ένας μάταιος και ανώφελος αγώνας που ευνουήσε τους δυνατούς; Η νεοελληνική κοινωνία διεκδικεί τό μερίδιό της στον παγκόσμιο πολιτισμό για τη συμβολή της στην καλλιέργεια και εμπέδωση σύμμοστικών αξιών και για τους αγώνες της υπέρ της επικράτησης σε παγκόσμιο επίπεδο των ιδανικών της ελευθερίας και της ισότητας των ανθρώπων. Αποτελεί άραγε και αυτό μία διεκδίκηση που δεν μπορεί παρά να εξεταστεί μόνο μέσα από τη ντισεϊκή διόπτρα της σχέσης ισχυρών και αδυνάτων, που μονότονα επαναλαμβάνει ο Κονδύλης; Και που εντάσσεται ή διεκδίκηση των δικαιωμάτων του ανθρώπου, στην ιδεολογία των ισχυρών ή στις διεκδικήσεις των ανίσχυρων; Τό θέμα δεν είναι αν υπάρχουν ή όχι τά δικαιώματα του ανθρώπου αλλά αν οι λαοί και οι κοινωνίες, τά έθνη και τά κράτη και τέλος αν ή ανθρωπότητα ολόκληρη έχουν ανάγκη από μία οικουμενική κλίμακα αξιών και τί είδους για την κρίση και αξιολόγηση, την καταδίκη ή την εξύμνηση κρατικών ή κοινωνικών πράξεων και αν τά δικαιώματα του ανθρώπου προσφέρονται για να παίξουν αυτό τό ρόλο.

Ένα πράγμα είναι, πιστεύω, σίγουρο, ότι όπως δεν έχει ληξει ή ιστορία έτσι δεν έληξε και ή ιστορία των δικαιωμάτων του ανθρώπου ούτε πρόκειται σύντομα να ολοκληρωθεί. Έχει πολύ δρόμο ακόμη να διανύσει. Γιατί αφορά σε τελική ανάλυση την ελευθερία και την ισότητα και τους αγώνες που διεξάγονται για την κατάκτηση και απόλαυσή τους και κυρίως για την επανανοηματοδότηση και άεναη ανασύνθεσή τους. Οί θεωρητικοί και επιστήμονες έχουν να διαλέξουν είτε τη θέση του άμετοχου παρατηρητή, που απλώς προβλέπει την επικείμενη νίκη των ισχυρών επί των αδυνάτων, όπως υποστηρίζει με πάθος ο Κονδύλης, είτε την ενεργό συμμετοχή τους στην άεναη πάλη των ιδεών με όπλο την έλπίδα ότι οι αδύνατοι και ανίσχυροι να γίνουν έστω και για λίγο ισχυροί για να φέρουν στον κόσμο περισσότερη ελευθερία και ισότητα.

Και ή μικρή μας ελληνική κοινωνία να μπορέσει και αυτή να συμβάλει με λόγο και με πράξη που ή ισχύ ή ή απήχησή τους να ξεπερνά τά ελληνικά σύνορα — όπως συνέβη με τον λόγο και τη σκέψη του Παναγιώτη Κονδύλη — στη διαμόρφωση ενός πολιτισμού που θά υπάρχει και θά δημιουργείται τοπικά ή εθνικά, θά έχει όμως αξία και θά διεκδικεί ισχύ οικουμενική, όπως συνέβη με τη νεοελληνική θεώρηση των δικαιωμάτων του ανθρώπου.

ΤΟ ΙΔΙΩΤΙΚΟ ΕΣΥ

τοῦ Παύλου Κλαυδιανού

Μία ξαφνική τροπολογία τήν προηγούμενη Τετάρτη πού κατατέθηκε στή Βουλή ἀπό τόν Ὑπουργό Ὑγείας καί ἄλλαξε τό καθεστώς διορισμοῦ-ἐπιλογῆς τῶν Διοικήσεων τῶν Νοσοκομείων, ἀναμένεται νά φέρεי ξανά στό προσκήνιο τό ζήτημα παροχῆς ὑπηρεσιῶν ὑγείας στή χώρα. Οἱ ἀπεργίες στά Νοσοκομεία καί ἡ γενικότερη ἀναταραχή στόν ὑγειονομικό χώρο κράτησε γιά ἕνα περίπου μήνα αὐτό τό τεράστιο ζήτημα ἀνοιχτό. Ὅμως τό ἀποτέλεσμα ὄλων αὐτῶν τῶν κινητοποιήσεων ἂν ἀπέδωσε κάτι —περιορισμένο κι αὐτό— ἀφοροῦσε μόνο στά οικονομικά αἰτήματα τῶν γιατρῶν.

Τό κυρίως ζήτημα, πού εἶναι ἡ τωρινή κατάσταση καί ἡ προοπτική τῶν ὑπηρεσιῶν ὑγείας τοῦ Δημόσιου Τομέα, καθῶς καί ἡ σχέση του μέ τόν Ἰδιωτικό, ὅπως καί ἄλλες φορές τά τελευταία 15 χρόνια, ἔμεινε σχεδόν ἀνέγγιχτο. Τά πράγματα βαδίζουν τή δική τους πορεία πού ὄχι μόνο δέν ἀνακόπτεται, ἀλλά ἐντείνεται μέ πράξεις καί πολλές παραλήψεις. Ἡ τροπολογία πού ἀναφέρθηκε στήν ἀρχή, τήν ἐπαύριο μάλιστα τῶν ἀπεργιῶν, εἶναι μία ἀκόμη πράξη: ἡ κυβέρνηση ἐξασφαλίζει μ' αὐτή ἀπόλυτη ἐλευθερία, παρακάμπτοντας καί τή Βουλή, νά ἀσκήσει τή διοίκηση τῶν νοσοκομείων ὅπως αὐτή νομίζει. Τίς ἐπόμενες ἐβδομάδες θά δοῦμε γιατί τή θέλη αὐτή τήν ἐλευθερία. Ἔως τότε ὅμως μποροῦμε νά ἐξετάσουμε τό ἀφθονο ὕλικό πού ὑπάρχει.

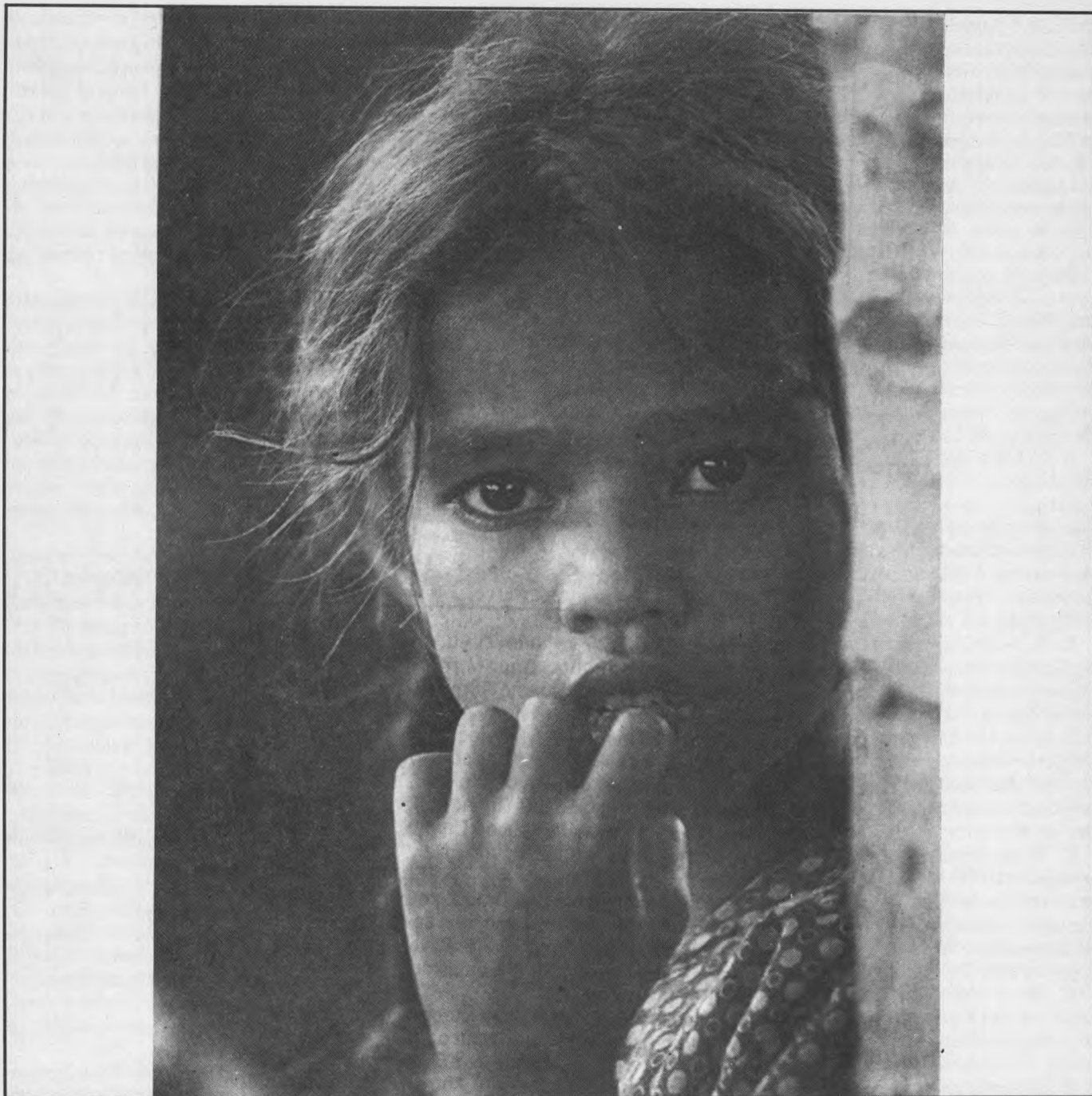
Στόν τομέα τῆς ὑγείας συντελεῖται ἤδη μία ὑπόγεια, ἀλλά πολύ σπουδαία καί ἄκρως ἀρνητική, κοινωνικά ἀντιδραστική μεταλλαγή. Ὅχι μόνο στό εὐρύ κοινό, ἀλλά καί σέ χώρους ἐπηρεάζουν τήν κοινή γνώμη, ἀκόμη καί σέ ἐπιτελεῖα πού μέ τόν ἕναν ἢ τόν ἄλλο τρόπο ἐπηρεάζουν ἀποφάσεις, αὐτό δέν γίνεται εὐθέως ἀντιληπτό. Ἀκόμη καί οἱ ἀπεργίες τῶν ὑγειονομικῶν δέν ἔθεταν εὐθέως αὐτό τό ζήτημα, ἐνῶ καί ὅταν τό ἀγγιζαν ὡς θέμα τό ὄριζαν μέ παλιούς ὅρους, ἄρα τό μετέτρεπαν σέ ἕνα ἀκόμη πρόβλημα πού τό ἄθροιζαν στά τόσα ἄλλα. Πολύ περισσότερο, στερώντας το ἀπό τό νέο του περιεχόμενο, δέν πρότειναν ἐπαρκῆς καί ἀξιόπιστο σχέδιο ἀντιμετώπισης.

Τό νέο πρόβλημα εἶναι ὅτι δίπλα στόν ὑπάρχοντα δημόσιο τομέα τῆς ὑγείας οἰκοδομεῖται ἕνας ἰσότημος (κατ' ἀρχάς) ἰ-

διωτικός τομέας ὁ ὁποῖος δέν ἀλλάζει ἄρδην τό συσχετισμό δυνάμεων στήν περίθαλψη μόνο ἀλλά παρεμβαίνει εὐθέως καί στόν ἀκόμη προβληματισμένο τομέα τῆς ἀσφάλισης. Ἐν μέρει καί στό φάρμακο. Ἔως τώρα αὐτό πού γνωρίζαμε ἦταν τό προβληματικό — ἂν καί ἀρκετά ἐκτεταμένο— δημόσιο σύστημα παροχῆς ἱατρικῆς φροντίδας πάσης φύσεως (μέ κεντρικό σημεῖο τό Ε.Σ.Υ.) καί δίπλα του σέ ἐντελῶς συμπληρωματικό ρόλο τό πλέγμα τῶν ἰδιωτῶν κυρίως μέ τή μορφή ἱατρείων, διαγνωστικῶν κέντρων καί μερικῶν κλινικῶν ἔστω καί πολυτελῶν. Καθόλου εὐχάριστη αὐτή ἡ κατάσταση, ἀλλά δέν ἀνέτρεπε τό συσχετισμό. Τώρα τόν ἀνατρέπει.

Οἱ ἰδιωτικές ἀσφαλιστικές ἐταιρεῖες, ἀκολουθούμενες καί ἀπό τίς δημόσιες, ἔχουν ἤδη ἐπεκταθεῖ στόν τομέα τῆς παροχῆς ὑγείας. Γιατί, σοῦ λείει, νά πληρώνουμε τόσο ὑψηλά νοσήλεια γιά τούς πελάτες μας; Θά φτιάξουμε δικά μας νοσοκομεία! Ὁ κ. Κοντομηνάς τῆς Ἰντεραμερικαν δῆλωσε πρῖν λίγες μέρες στή *Βῆμα* (14.2) ὅτι τά ἀποτελέσματα στόν τομέα τῆς ὑγείας τό 1998 ἦταν ιδιαίτερα ἱκανοποιητικά καί τώρα ἐξετάζεται τό ἐνδεχόμενο νέας κλινικῆς καί συμμαχίας μέ ξένους ἰδιωτικούς νοσοκομειακούς ὀργανισμούς πού ἐνδιαφέρονται νά δραστηριοποιηθοῦν στήν ἐλληνική ἀγορά. Ἐν τῷ μεταξύ ἡ μεγαλύτερη ἰδιωτική κλινική στήν Ἑλλάδα, ὀνόματα δέν λέμε, πρό πολλοῦ ἔχει κάνει ἀκριβῶς τήν ἀντίστροφη κίνηση: προχώρησε στή δημιουργία δικτύου ἀσφάλισης.

Στό χώρο μπαίνει καί ἡ Ἐθνική Ἀσφαλιστική γιά νά ἀποδείξει ἐκτός τῶν ἄλλων ὅτι ὁ δημόσιος χαρακτήρας δέν ἀρκεῖ γιά νά ἀσκεῖ κοινωνικά χρησιμη πολιτική. Στήν ἴδια ἔρευνα τοῦ *Βῆματος* ἀναφέρει ὁ Διευθύνων Σύμβουλος κ. Μ. Νεκτάριος: ἡ ἐταιρεία σχεδιάζει δύο νέες στρατηγικοῦ χαρακτήρα παρεμβάσεις πού ἀφοροῦν κυρίως τούς τομείς ὑγείας καί τῶν τραπεζοασφαλειῶν. Καί παρά κάτω: στόν τομέα τῶν ἀσφαλίσεων ὑγείας ἡ ἐταιρεία ἔχει προετοιμασθεῖ γιά νά συνεργασθεῖ στό πρῶτο τρίμηνο τοῦ 1999 μέ δίκτυο νοσοκομείων καί διαγνωστικῶν κέντρων μέ βάση συγκεκριμένο σύστημα πού ἔχει ἐπιλέξει, προκειμένου νά βελτιώσει τά ἀποτελέσματα τοῦ κλάδου. Ἀποφεύγει νά πεῖ πῶς ἀλλά ἄς τόν βοηθήσουμε: ἡ

εταιρεία του για τούς πελάτες της ή και για τούς ασφαλισμένους μεγάλων ταμείων που θα «αναλάβει» με αγορά (ναί, σωστά διαβάσατε) ή μέσω μακροχρόνιων συμβολαίων τά ασφαλιστικά τους δικαιώματα, θα κάνει δημοπρασίες για αγορά υπηρεσιών υγείας που θα παίρνει ισότιμα μέρος τό δημόσιο και τό ιδιωτικό νοσοκομείο!

Αυτά όλα συνιστούν ένα ιδιωτικό Ε.Σ.Υ. Μάλιστα με τρομερές δυνατότητες γιατί είναι καθετοποιημένο (δηλαδή υγεία και ασφάλεια μαζί) ενώ τό δημόσιο Ε.Σ.Υ. είναι θεσμικά ανά-

πηρο. Έν δυνάμει είναι θεσμικά ισχυρότερο και οικονομικά ανταγωνιστικότερο γιατί θά μπορεί νά λειτουργήσει παρακάμπτοντας πολλές από τίς συλλογικές συμβάσεις εργασίας που ισχύουν για τό δημόσιο Ε.Σ.Υ.

Πώς μπόρεσε όμως νά υπάρξει αυτή ή εξέλιξη και δέν έγινε αντιληπτό; Μέ ποιό νομοσχέδιο θεμελιώθηκε αυτή ή δυνατότητα; Μά μέ κανένα. Μόνο κάτι συμπληρωματικές διατάξεις έδω έκει ψηφίστηκαν όχι ιδιαίτερα αξιόλογες. Ή δυνατότητα αυτή, δυστυχώς, υπήρξε από τόν αρχικό νόμο που θεμελίωνε

τό Ε.Σ.Υ. Μερικοί, από τὰ ἀριστερά, τό εἶπαν ἀπό τότε, ἀλλά πάραυτα κατατροπώθηκαν, πάλι ἀπό τὰ Ἀριστερά! Τό Ε.Σ.Υ θεμελιώθηκε μέ δύο σοβαρές ἐλλείψεις πού ἐν δυνάμει, καί κάτω ἀπό ὀρισμένες συγκυρίες, μπορεῖ νά τό ἀκυρωνόταν. Δέν συμπεριλάμβανε τόν κλάδο τῶν ἀσφαλειῶν καί δέν συγκέντρωνε ὅλες τίς ὑπηρεσίες παροχῆς ἰατρικῆς φροντίδας (κυρίως Ι.Κ.Α.). Τό τρίτο κενό ἦταν ὅτι δέν θεμελίωσε τήν πρωτοβάθμια περίθαλψη. Αὐτό στήν πορεία συνέβαλλε στήν ὑπονόμηση τῆς σωστῆς λειτουργίας τῶν νοσοκομείων, γιατί συγκεντρώνουν τὰ πάντα, ἄρα ἐμμεσα συμβάλλει κι αὐτό στή στροφή τοῦ κόσμου πρός τίς κλινικές.

Τό Ε.Σ.Υ. λοιπόν διάνυσε μία μεγάλη διαδρομή ὄχι ἐνισχυμένο ἀλλά ἀποδυναμωμένο. Μέσα στό κλίμα τῆς δεκαετίας τοῦ 1990 καί ἰδιαίτερα τῆς περιόδου Σημίτη πού τό προβάδισμα ἔχει ὁ ἰδιωτικός τομέας, πού καί ἰδεολογικά εἶχε πολλούς πόντους μέσα στό εὐρύ κοινό, ἦταν θέμα χρόνου νά συμβοῦν ὅσα διαπιστώνονται τώρα: δηλαδή ὁ τομέας τῆς ὑγείας νά γίνει πρώτη τάξεως τομέας ἐπιχειρηματικῆς δραστηριότητας. Οἱ ἐξελίξεις δέ θά εἶναι ραγδαίες, διότι:

Α. Τό Ε.Σ.Υ. ἔχει χάσει μέρος τοῦ κύρους του. Δέν μπαίνει εὐκολά σήμερα σέ Νοσοκομεῖο (ἐκτός καί ἂν ἔχεις γνωστό γιαντρός) παρά μόνο στήν ἐφημερία. (Γι' αὐτό ἦταν καί πολύ σωστή ἡ ἐπιμονή τῶν γιαντρῶν στό ζήτημα αὐτό, διότι ἦταν ποιοτικό ὄχι μόνο οἰκονομικό στοιχεῖο). Τά θέματα ἠθικῆς τάξης, εἶναι τρομακτικά, ἡ συμπεριφορά συχνά θάναση ἂν καί δίπλα σέ φαινόμενα —ἐκτεταμένα καί γι' αὐτό αἰσιόδοξα— ὑψηλῆς ἠθικῆς ἀξίας καί προσφορᾶς.

Β. Τά νοσοκομεῖα εἶναι ἀποδιοργανωμένα διοικητικά καί διαβρωμένα οἰκονομικά. Οἱ γιαντροί καί τό προσωπικό μόνο δίνουν τή μάχη τῆς ἐπιστημονικῆς ἐπάρκειας. Ἡ σπατάλη ξεκινάει ἀπό τή σκόνη καθαριότητας πού φθάνει συστηματικά στά σπίτια τῶν ἀπασχολουμένων ἐκεῖ, περνάει ἀπό τὰ ἐργαστήρια πού ἐξυπηρετοῦν τήν πελατεία τοῦ διπλανοῦ μικροβιολογικοῦ ἰδιωτικοῦ ἐργαστηρίου, σταθμεύει σέ φαρμακοβιομηχανίες καί ὀργιάζει στά γραφεῖα τῶν πάσης φύσεως προμηθευτῶν ἀπό γάζες ἕως τομογράφους.

Γ. Ἡ νέα τεχνολογία ἔχει γίνει ἄκρως ἀπαραίτητη. Τά νοσοκομεῖα εἴτε δέν ἔχουν χρήματα γιά νά τήν προμηθευτοῦν εἴτε ἂν καί τήν διαθέτουν ἤ ἔχει συχνά «δλάθη» ἡ ἀξιοποιεῖται ἕνα μόνο ὀκτάωρο. Ἀποτέλεσμα: δίπλα ἀπό τὰ νοσοκομεῖα τὰ διαγνωστικά κέντρα περιμένουν τούς πελάτες ὅπως καί τὰ γραφεῖα κηδεῖων.

Δ. Μέ τό σύστημα τοῦ «ἀνοικτοῦ» καί «κλειστοῦ» νοσήλειου γιά τήν ἴδια ἐργασία περίθαλψης τὰ ἀσφαλιστικά ταμεία πληρώνουν πολύ περισσότερο στά ἰδιωτικά παρά στά δημόσια Νοσοκομεῖα.

Ε. Δέν ὑπάρχει κανένας κανονισμός λειτουργίας τῶν νοσοκομείων. Ἔτσι οἱ ἰδιῶτες δέν ἀκολουθοῦν προδιαγραφές στήνοντας μία ἐπιχείρηση. Ἔτσι ἔχουν φθηνότατο κόστος.

Στ. Οἱ ἰδιῶτες ἀρχίζουν πιά νά «κλέβουν» τὰ ἀξία στελέχη ἀπό τὰ δημόσια νοσοκομεῖα ὑπονομεύοντας ἔτσι τό κύρος τοῦ Ε.Σ.Υ.

Ζ. Τό Δημόσιο ἀφήνει σκόπιμα κενά γιά νά ἀναπτύσσεται ὁ ἰδιωτικός τομέας. Π.χ. δέν οἰκοδομεῖ ἕνα τρίτο παιδιατρικό νοσοκομεῖο, δέν ἀνασυγκροτεῖ τὰ δημόσια μαιευτήρια, δέν ὀργανώνει καλά τίς ἐξειδικευμένες μονάδες.

Ἡ Ἀριστερά καί τώρα ἀκόμη δέν μπορεῖ νά βρεῖ τό σημεῖο πού θά παρέμβει γιά νά ἀνακόψει αὐτή τήν πορεία, γιά νά σπά-

σει τό φαῦλο κύκλο. Τό πρώτο θά ἦταν νά πάρει τήν πρωτοβουλία τῆς καθετοποίησης, δηλαδή τοῦ συντονισμοῦ δημόσιας ὑγείας-ἀσφάλισης. Ἐδῶ ἐμποδίζει τή λύση ἡ ὑπάρχουσα συντεχνιακή ἀντίληψη, μετωπική ὅταν τήν ἔχουν οἱ ἀριστεροί. Εἶναι τραγικό νά διοικοῦνται ἀπό τούς μισθωτούς τὰ ταμεία, συχνά ἀπό ἀριστερούς καί νά εὐνοοῦν σκανδαλωδῶς τό ἰδιωτικό Ε.Σ.Υ. πού γρήγορα θά πνίξει τό δημόσιο. Ἄν ἡ Ἀριστερά —σύμπασα— περιμένει νά ἰδεῖ τήν ἰδιωτικοποίηση νά ἐρχεται καβάλα σέ μία κυβερνητική ἀπόφαση γιά ἰδιωτικοποίηση του Γενικοῦ Κρατικοῦ θά περιμένει πολύ καί δέν θά ἰδεῖ ὅτι ἐρχεται ἤδη, ἐφθασε, ἀπό ἄλλου καί μέ τή δική της συμβολή.

Τό δεύτερο μέτρο εἶναι ἡ συγκέντρωση ὄλου τοῦ δημόσιου ὑγειονομικοῦ δυναμικοῦ πού τώρα ἀνταγωνίζεται μεταξύ του! Τό Ι.Κ.Α. γιάτί πρέπει νά ἔχει κλάδο ὑγείας; Σέ νομαρχιακό Νοσοκομεῖο δέν ἔχει παιδίατρο. Τό Ι.Κ.Α. ὅμως ἔχει τρεῖς οἱ ὅποιοι μαζεῦουν πελάτες γιά τὰ ...περαιτέρω. Αὐτή ἡ διπλή λειτουργία πού δέν σπαταλᾷ μόνο πόρους ἀλλά ἀρδεύει τόν ἰδιωτικό τομέα εἶναι τόσο τριτοκοσμική κατάσταση πού ἐπισημαίνεται —μαζί μέ πολλά ἄλλα— καί ἀπό τήν ἐκθεση τοῦ Ο.Ο.Σ.Α. γιά τήν ἑλληνική οἰκονομία. Ὁ διορισμός τώρα τοῦ κ. Νεκτάριου ὡς νέου Διοικητῆ τοῦ Ι.Κ.Α., μᾶλλον θά πρέπει νά μᾶς ἀνησυχεῖ.

Τό τρίτο εἶναι νά ἀναπροσανατολισθεῖ ὁ ἀγώνας τῶν ὑγειονομικῶν. Νά ἀποτελέσει ἡ ἀποθεμελίωση τοῦ ἰδιωτικοῦ Ε.Σ.Υ. πρώτο στόχο γιά τόν ἀγώνα τους μαζί μέ μία γιγαντιαία ἠθική ἐξυγίανση καί ἐπιστημονική ἀναβάθμιση τοῦ δημόσιου Ε.Σ.Υ. Νά ἀπαιτηθεῖ νομοθετική παρέμβαση πού θά δίνει τήν ἀπόλυτη ἡγεμονία στό δημόσιο. Κανένας σοβαρός ἐπιστήμονας —καί συντηρητικός φυσικά— δέν ἔχει πεῖ ποτέ καί πουθενά ὅτι στήν ὑγεία μπορεῖ νά λειτουργήσει ἡ ἀγορά, καθώς ταυτίζεται αὐτός πού προσφέρει μ' αὐτόν πού ὀρίζει τήν ἀνάγκη τῆς. Ἡ φροντίδα γιά τήν ὑγεία πρέπει νά εἶναι δημόσια 100%.

Τό τέταρτο εἶναι νά ἐνδιαφερθοῦν καί οἱ ἄλλοι ἐκτός τῶν ὑγειονομικῶν. Οἱ διάφοροι χρήστες ὑπηρεσιῶν ὑγείας κυρίως οἱ μισθωτοί Γ.Σ.Ε.Ε., ΑΔΕΔΥ, ΠΑΣΕΓΕΣ, Γ.Σ.ΕΒΕ παραμένουν ἀπλῶς ὡς θεατές. Ἔτσι ὅμως δέν γίνεται τίποτε.

Ἐπὶ τῆς σήμερας τὸ ὑλικό καί οἱ ἐμπειρίες γιά νά συγκροτηθεῖ «γραμμή». Ἐπὶ τῆς σήμερας πολλοὶ γιαντροὶ —καὶ ὄχι μόνο— ἀξιόλογοι πού θέτουν θαρραλέα αὐτὰ τὰ ζητήματα. Προσωπικά βοηθήθηκα πάρα πολύ νά καταλάβω τό μέγεθος τοῦ κινδύνου ἀπό τρία κείμενα τριῶν ἀριστερῶν γιαντρῶν πού δημοσιεύτηκαν στήν ΕΠΟΧΗ τῆς 14ης Φεβρουαρίου. Ἀπόψεις ὑπάρχουν, ἀλλά δυστυχῶς περιθωριοποιοῦνται μέσα στά ἴδια τὰ συνδικάτα τους ἢ καί τὰ κόμματα τους.

Ἐνα δυναμικό κίνημα πού θά ἔθετε αὐτὰ καί ἄλλα ζητήματα, πού θά ἐπιχειροῦσε νά προλάβει τήν ἐπικράτηση τοῦ νόμου τῆς ζούγκλας στήν ὑγεία, πού θά ἐπεδίωκε νά ἐξασφαλίσει τό δικαίωμα τῆς ἰσοτιμῆς πρόσβασης στίς ὑπηρεσίες ὑγείας κάθε πολίτη ἀνεξάρτητα ἀπό τήν οἰκονομική του θέση, θά ἦταν ἀπόλυτα ἀναγκαῖο. Νά ἔκανε —τό ὑγειονομικό του τμήμα— λειτουργικές καταλήψεις τῶν νοσοκομείων γιά νά δει ὁλος ὁ κόσμος πῶς πρέπει καί πῶς μποροῦν νά λειτουργήσουν σωστά καί ἀνθρώπινα. Νά γίνον ἀπ' ὄλους μας καταλήψεις ἀκόμα καί Ἐπιχειρημάτων καί ἐθνικῶν ὁδῶν γιαντρός —αὐτὰ— εἶναι τὰ προβλήματα πού ἀξίζει νά χρησιμοποιήσεις καί τέτοιες μορφές πάλης.

ΣΙΜΟΝ ΝΤΕ ΜΠΩΒΟΥΑΡ «ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΦΥΛΟ» - 50 ΧΡΟΝΙΑ ΜΕΤΑ

τῆς Ντίνας Βαΐου

«Γυναίκα δέν γεννίεσαι,
γίνεσαι!»

«Νομικοί, Ιερωμένοι, φιλόσοφοι, συγγραφείς και ἐπιστήμονες ἀγωνίστηκαν νά ἀποδείξουν ὅτι ἡ ὑποδεέστερη θέση τῆς γυναίκας ἀποτελεῖ θέλημα στόν οὐρανό και πλεονέκτημα στή γῆ. Οἱ θρησκείες πού ἐπινόησαν οἱ ἄνδρες ἀντανακλοῦν αὐτή τήν ἐπιθυμία κυριαρχίας. Στούς μύθους τῆς Εὐας και τῆς Πανδώρας οἱ ἄνδρες πήραν τά δῶλα κατά τῶν γυναικῶν. Χρησιμοποίησαν τή φιλοσοφία και τή θεολογία... Ἐπί τῆν ἀρχαιότητα οἱ σατιρικοί και οἱ ἠθικολόγοι ἐνθουσιάζονταν νά ἀναδεικνύουν τίς ἀδυναμίες τῶν γυναικῶν. Ξέρουμε τίς ἀγριές καταγγελίες κατά τῶν γυναικῶν στή γαλλική λογοτεχνία... Αὐτή ἡ ἐχθρότητα μπορεῖ κάποτε νά ἔχει δάση, συχνά ὁμως εἶναι ἀδικαιολόγητη. Καί στήν πραγματικότητα κρῦβει, περισσότερο ἢ λιγότερο πετυχημένα, μιά ἐπιθυμία αὐτοδικαίωσης». (ἀπό τήν εἰσαγωγή στό *Δεύτερο Φύλο*)

Τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1999 συμπληρώνονται 50 χρόνια ἀπό τήν πρώτη ἐκδοση (1949) τοῦ *Δεύτερου Φύλου*, τῆς Σιμόν ντέ Μπωβουάρ, ἐνός διβλίου ἐπαναστατικοῦ γιά τήν ἐποχή του (κι ὄχι μόνο), πού ξεσήκωσε θύελλα σχολίων θαυμασμοῦ και πολεμικῆς, μεταφράστηκε σέ δεκάδες γλώσσες και «ἄλλαξε ζωές» χιλιάδων γυναικῶν ἀνά τόν κόσμο. Μέ ἀφορμή τήν ἐπέτειο αὐτή, τό περιοδικό *Nouvelles Questions Féministes*¹ ὀργάνωσε διεθνές συνέδριο στό Παρίσι (19-23 Ἰανουαρίου 1999), μέ στόχο νά δώσει νέα ὠθηση στή μελέτη και ἐπανεντίμηση τοῦ ἔργου τῆς Σιμόν ντέ Μπωβουάρ. Στό συνέδριο συμμετείχαν φεμινίστριες ἀπό 37 χώρες και παρουσιάστηκαν, σέ 9 γενικές συνεδριάσεις και 18 παράλληλα ἐργαστήρια, 130 ἀνακοινώσεις, μεταξύ τῶν ὁποίων και πολύ ἐνδιαφέρουσες μαρτυρίες. Τό συνέδριο, πού προβλήθηκε ὡς σημαντικό γεγονός ἀπό τόν Τύπο και τά ΜΜΕ, συμπληρωνόταν ἀπό μιά σειρά ἐκδηλώσεων: ἐκθεση φωτογραφικοῦ ὕλικου ἀπό τή ζωή τῆς Σιμόν ντέ Μπωβουάρ και ἐκθεση χειρογράφων και ἐπιστολῶν τῆς, προβολή, γιά πρώτη φορά στή Γαλλία, ταινιῶν μέ συνεντεύξεις τῆς, παρουσίαση τοῦ δίγλωσσου (γαλλικά, ἀγγλικά) διβλίου τῆς Β. Klaw *Τό Παρίσι τῆς Σιμόν ντέ Μπωβουάρ*, πού ἐτοιμάστηκε εἰδικά γιά τό συνέδριο, και ξενάγηση στούς χώρους πού περιγράφει τό διβλίο, βραδιά χοροῦ και βραδιά μέ τραγούδια τῆς δεκαετίας τοῦ 1950, πορτραῖτο τῆς Σιμόν ντέ Μπωβουάρ και παρουσίαση τοῦ ἔργου τῆς ἀπό τήν τηλεόραση.

Οἱ ἀνακοινώσεις παρουσίασαν πολύ διαφορετικές ἀναγνώσεις τοῦ *Δεύτερου Φύλου*, πού εἶχαν ἄμεση σχέση μέ τήν προέλευση και τοποθέτηση κάθε ὀμιλήτριας και τῶν ἐλάχιστων ὀμιλητῶν. Ἐπικεντρώθηκαν σέ ζητήματα πού ἀνοίγει και ἀναλύει, στήν ἀποδοχή και τίς ἐπιδράσεις του σέ διάφορες χώρες, στήν ἀνάπτυξη ἔρευνας και σπουδῶν γιά τή Σιμόν ντέ Μπωβουάρ και τό ἔργο τῆς, σέ σημερινές προσεγγίσεις τοῦ *Δεύτερου Φύλου* και σύγχρονους φεμινιστικούς προβληματισμούς. Ἐνδεικτικά ἀναφέρονται ὀρισμένοι τίτλοι ἐνοτήτων (σέ παρένθεση τίτλοι ἐργασιῶν): Οἱ ἀπαρχές τοῦ *Δεύτερου Φύλου* (Ἡ Σιμόν ντέ Μπωβουάρ στήν ἱστορία τῶν ἰδεῶν, «Ἡ λεσβία» στό *Δεύτερο Φύλο*, Δια-κεμεινικότητα), Ἡ ἐπίδραση τοῦ ἔργου (Ἐποδοχή τοῦ *Δεύτερου Φύλου*, Οἱ κομμουνιστές και τό *Δεύτερο Φύλο*), Τά σκανδαλώδη θέματα (Μεταμοντέρνες προσεγγίσεις τοῦ *Δεύτερου Φύλου*, Ἐτερότητα), Οἱ δυσκολίες τῆς μετάφρασης, Ἐπί τῆς ἑκείνης σέ «Ἐμᾶς» (Τό *Δεύτερο Φύλο* στόν Ἀραβικό Κόσμο, Διδάσκοντας τό *Δεύτερο Φύλο*), Ριζοσπαστικά Φεμινίστρια (Οἱ συζητήσεις τοῦ σημερινοῦ φεμινισμοῦ, Οἱ γενιές τοῦ *Δεύτερου Φύλου*), Σύγχρονες προσεγγίσεις τοῦ *Δεύτερου Φύλου*, Ἡ κληρονομιά τῆς Σιμόν ντέ Μπωβουάρ.

Παρ' ὅλο πού στίς ὀμιλήτριες περιλαμβάνονταν φεμινίστριες ἀπό πολλές χώρες, τό κύριο βάρος τῆς συζήτησης ἐντοπίστηκε σέ ἕνα διάλογο γαλλικῆς και ἀγγλοσαξονικῆς προβληματικῆς γιά τό φεμινισμό και τό *Δεύτερο Φύλο*,² μέ ἰδιαίτερη ἔμφαση στήν πρόσληψη τοῦ γαλλικοῦ φεμινισμοῦ ἀπό τίς Ἀμερικανίδες και στό πέρασμα τῆς φεμινιστικῆς προβληματικῆς στόν ἀκαδημαϊκό χώρο. Τό σύντομο τοῦτο σημείωμα εἶναι μιά ἐπιλεκτική παρουσίαση θεμάτων πού συζητήθηκαν, μέσα ἀπό μίαν, ἔτσι κι ἄλλιως, ἀποσπασματική παρακολούθηση τοῦ συνεδρίου.

Κοιτάζοντας τό *Δεύτερο Φύλο* ἀπό μιά ἀπόσταση 50 χρόνων, πολλές διατυπώσεις και προβληματισμοί ἤχουν ἀντονόητοι, ξεχνώντας πολύ συχνά τή συμβολή τοῦ συγκεκριμένου

έργου στό νά γίνουν κοινό μας κτήμα. Μετά από 50 χρόνια έπεξεργασίας στό πεδίο τής πολιτικής δράσης και τών θεωρητικών διατυπώσεων, ή κοινωνική κατασκευή τού φύλου, πού άποτυπώνεται στή φράση «γυναίκα δέν γεννιέσαι, γίνεσαι», είναι από τίς κατακτημένες έννοιες τού φεμινισμού. Η ιδέα τής κοινωνικής κατασκευής τού φύλου άποτελεί κλειδί για τήν κατανόηση τής γυναικείας καταπίεσης, αλλά και για τήν άναζήτηση τρόπων άνατροπής τής. Τό φύλο σέ όλους τούς πολιτισμούς είναι μιά ιδιότητα πού μαθαίνεται, ένα επίκτητο χαρακτηριστικό, μιά έκχωρημένη κοινωνική θέση μέ χαρακτηριστικά πού ποικίλλουν, άνεξάρτητα από τή βιολογία, και μέ μιά ιδεολογία πού τά άποδίδει στή φύση. Ο έκκοινωνισμός τών κοριτσιών σέ άξίες πού στηρίζουν τήν ύποδεέστερη θέση τών γυναικών διαμορφώνεται από τήν κουλτούρα και τίς κοινωνικές συνθήκες. Από αυτή τήν άποψη, δέν άποτελεί άναπόδραστη συνθήκη ύπαρξης, αλλά κατάσταση πού μπορεί νά άνατραπεί από τή (συλλογική) δράση τών γυναικών.

Εδώ ίσως έντοπίζεται και ή διαχρονικότητα/έπικαιρότητα τού *Δεύτερου Φύλου*, πού έπισημάνθηκε σέ πολλές εισηγήσεις και συζητήσεις στό έργαστήριο μέ αυτόν τόν τίτλο.

Οι γυναίκες μαθαίνουν ότι είναι κατώτερες, «δέυτερο» φύλο. Κι άν θέλουν νά προσδιορίσουν τόν έαυτό τους ως ύποκείμενο, πρέπει νά ξεκινήσουν δηλώνοντας τό αυτόνόητο: «είμαι γυναίκα», σέ αντίθεση μέ τούς άνδρες πού δέν χρειάζεται νά αυτοπροσδιοριστούν ως ύποκείμενα μέ συγκεκριμένο φύλο. Όπως ύποστηρίζει τό *Δεύτερο Φύλο*, αυτό πού ιδιαίτερα σημαδεύει τήν κατάσταση τής γυναίκας είναι ότι — άν και έλεύθερο και αυτόνομο ύποκείμενο, όπως όλα τά ανθρώπινα όντα — ζεί σέ έναν κόσμο όπου οί άνδρες τήν ύποχρεώνουν στήν κατάσταση τού «άλλου», τού άντικειμένου, τού όποιου τήν ύπόσταση ύπερβαίνει ένα έγώ άνώτερο και κυρίαρχο. Στή δυτική σκέψη, ή άνθρωπότητα είναι άνδρική και ό άνδρας όρίζει τή γυναίκα όχι καθ' έαυτή αλλά σέ σχέση μέ τόν έαυτό του. Έκείνος είναι τό ύποκείμενο — εκείνη είναι τό «άλλο». Η έτερότητα (τό «άλλο») είναι βασική κατηγορία σκέψης και πρωταρχικό στοιχείο τής συνείδησης.

Η κατασκευή τού «άλλου» εγκαθιδρύει ένα αίτημα άμοιβαιότητας. Τό ύποκείμενο προσδιορίζεται θετικά μόνο σέ αντίθεση μέ τό «άλλο», τό έπουσιώδες, τό άντικείμενο. Πώς όμως αυτή ή άμοιβαιότητα δέν έχει άναγνωριστεί άνάμεσα στά δύο φύλα, όπου ή μία πλευρά προβάλλει τόν έαυτό της ως τό μόνο ούσιώδες μέρος; Γιατί οί γυναίκες δέν άμφισβητούν τήν άνδρική κυριαρχία, δέν αυτοπροσδιορίζονται ως ύποκείμενα; Τά έρωτήματα άπασχόλησαν πολλές όμιλήτριες στό συνέδριο. Στό *Δεύτερο Φύλο* διαβάζουμε ότι οί γυναίκες δέν έχουν δικό τους παρελθόν, ιστορία, θρησκεία, δέν έχουν δεσμούς άλληλεγγύης στηριγμένους στή δουλειά ή τό συμφέρον, ζούν διάσπαρτες άνάμεσα στους άνδρες. Μέσα από τήν κατοικία, τήν οικιακή έργασία, τήν οικονομική έξάρτηση, τήν κοινωνική θέση προσδέονται σέ όρισμένους άνδρες (πατέρες ή συζύγους), περισσότερο από όσο συνδέονται μεταξύ

Ταυτότητα και έτερότητα

Έλευθερία, άπελευθέρωση, φεμινισμός

Ἡ Σιμόν ντέ Μπωδουάρ ἦταν 40 ἐτῶν ὅταν ἔγραψε τὸ *Δεύτερο Φύλο* (1949) καὶ εἶχε ἤδη δημοσιεύσει δύο μυθιστορήματα. Γεννήθηκε τὸ 1908 σὲ μιὰ παραδοσιακὴ ἀστική οἰκογένεια καὶ πῆγε σὲ καθολικὸ σχολεῖο γιὰ κορίτσια. Ὅπως σημειώνει ἡ ἴδια, σ' αὐτὸν τὸν κοινωνικὸ περιγύρο, τὰ κορίτσια εἶτε παντρεύονταν, εἶτε γίνονταν μοναχές. Ὅμως ἡ οἰκογένειά της βρέθηκε σὲ δύσκολη οικονομικὴ κατάσταση μετὰ τὸν Α' Παγκόσμιον Πόλεμο. Μιὰ καὶ δὲν μποροῦσε νὰ τῆς ἐξασφαλίσει προίκα, προσπάθησε νὰ τῆ μορφώσει καὶ νὰ τῆ σπρώξει πρὸς ἕνα ἐπάγγελμα. Ἐτσι, σπούδασε στὴ Σορβὸννη καὶ ἐργάστηκε ὡς καθηγήτρια σὲ λύκεια, μέχρι τὸ 1944, ὅποτε ἄρχισε νὰ δουλεύει ἀποκλειστικὰ ὡς συγγραφέας. Συμμετείχε ἐνεργητικὰ στὸ σημαντικὸ φιλοσοφικὸ ρεύμα τοῦ ὑπαρξισμοῦ καὶ στὰ ζητήματα ποῦ κινήτοποιοῦσαν τὴ γαλλικὴ Ἀριστερά τῶν δεκαετιῶν 1950 καὶ 1960. Ἡ ἐλευθερία τῆς σχέσης της, ἀπὸ τὸ 1929, μὲ τὸν Ζάν Πάολ Σάρτρ, μιὰς σχέσης ποῦ δὲν στηρίχτηκε στὸ γάμο ἢ τῆ σεξουαλικῆς πίστης, ἐτέσθερε στὸ πρόσωπό της παθιασμένο θαναισμό, ἀλλὰ καὶ ἐξαιρετικὰ βίαιη ἐπιθετικότητα, ἀκόμη καὶ στοὺς κόλπους τῆς Ἀριστερᾶς, στὸ πλαίσιο τῆς ὁποίας δραστηριοποιήθηκε σ' ὅλη τῆς τῆ ζωῆ.* Ἀπὸ πολλές πλευρὲς ἡ ζωὴ της ἐμπειριεῖ τις νέες ἐπιλογὲς καὶ δυνατότητες ποῦ ἀνοίγονταν στὶς προνομιούχες γυναῖκες στὸν Μεσοπόλεμο, ἀλλὰ καὶ τὰ ὅρια ποῦ αὐτὲς οἱ γυναῖκες ἀντιμετώπιζαν καὶ ποῦ ἀποτυπώνονται ὡς ἕνα βαθμὸ στὸ *Δεύτερο Φύλο*. Ὅμως δὲν ταυτίστηκε μὲ τὸ φεμινισμό παρά πολὺ ἀργότερα, στὴ δεκαετία 1970, ὅταν συμμετείχε σὲ σημαντικὲς δράσεις τοῦ Κινήματος γιὰ τὴν Ἀπελευθέρωση τῶν Γυναικῶν στὴ Γαλλία, δηλώνοντας ἐμπρακτὰ τὴν ἀλληλεγγύη της μὲ τις γυναῖκες καὶ τοὺς ἀγῶνες γιὰ τὴ βελτίωση τῆς θέσης τους. Σὲ μιὰ συνέντευξη, τὸ 1972, ἀναγνωρίζει ὅτι «ὁ σοσιαλισμός δὲν ἀρκεῖ» γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν γυναικῶν, ὅπως κατέληγε μὲ πίστη στὸ μέλλον τὸ *Δεύτερο Φύλο*. «Σήμερα ἀλλάξα ἀποψη. Ἐγὼν πραγματικὰ φεμινίστρια».

* Βλ. καὶ τὸ ἐργαστήριό μὲ θέμα τῆς στάσης τῶν κομμουνιστῶν ἀπέναντι στὸ *Δεύτερο Φύλο*.

τους. Δὲν διαθέτουν συγκεκριμένα μέσα γιὰ νὰ αὐτοοργανωθοῦν καὶ νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴν ἄλλη πλευρά. Κι ἀκόμη, ὁ δεσμός ποῦ τίς ἐνώνει μὲ τοὺς καταπιεστές τους δὲν μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ κανέναν ἄλλο.

Τὸ *Δεύτερο Φύλο*, ὅπως ἐπισημάνθηκε καὶ στὸ συνέδριο, δὲν ἀποτελεῖ κείμενο δοξαστικὸ γιὰ τις γυναῖκες. Ὑποστηρίζει ὅτι εἶναι πιὸ εὐκόλο νὰ ὑπομείνει κανεὶς μιὰ τυφλὴ σκλαδιά, παρά νὰ ἀγωνιστεῖ γιὰ νὰ τὴν ὑπερβεῖ — ὑπάρχουν πολὺ βαθιὲς τάσεις σφνενοχῆς ποῦ ἀποτρέπουν τὴν ἀπελευθέρωση. Ἀλλωστε ἡ Σιμόν ντέ Μπωδουάρ, σ' αὐτὸ τὸ ἔργο ποῦ ἀπέτελεσε δῖβλο τοῦ φεμινισμοῦ, δηλώνει ὅτι δὲν εἶναι φεμινίστρια καὶ πιστεύει ὅτι ὁ σοσιαλισμός θὰ δώσει τὴ λύση στὸ γυναικεῖο ζήτημα. Πολλὰ χρόνια ἀργότερα (στὴ δεκαετία 1970) συνειδητοποίησε τὴν ἀνάγκη τοῦ ἀγῶνα τῶν γυναικῶν — ἐγίνε «πραγματικὰ φεμινίστρια», ὅπως ἔχει δηλώσει καὶ ἡ ἴδια. Τότε συνέβαλε σημαντικὰ, ὅπως πολλές μαρτυρίες στὸ συνέδριο ὑπογράμμισαν, στὸ νὰ γίνον ἀντικείμενο πολιτικῆς συζήτησης καὶ φεμινιστικῆς κινήτοποιησης ζητήματα ποῦ προηγουμένως ἦταν ἀνήκουστα: ἡ ἐκτροπή, ὁ διασμός, ἡ γυναικεῖα ὁμοφυλοφιλία, ὁ γάμος, ἡ πορνεία.⁴

Οἱ πλευρὲς τῆς προσωπικῆς πορείας καὶ ἐμπειρίας τῆς Σιμόν ντέ Μπωδουάρ, ποῦ συνδέονται μὲ τὴν πολιτικὴ της δραστηριότητα καὶ τὴ σχέση της μὲ τὸ Κίνημα γιὰ τὴν Ἀπελευθέρωση τῶν Γυναικῶν καὶ τὴν Ἀριστερά, συχνὰ ἀγνοοῦνται στὴν ἀκαδημαϊκὴ συζήτηση, κυρίως ἀμερικανικῆς προέλευσης, ὅπου ἡ φεμινιστικὴ θεωρία ἐντάσσεται σταδιακὰ σὲ μιὰ κατηγορία «ἀφήγησης», διαχωρισμένης ἀπὸ τὴν πολιτικὴν πρακτικὴν, τὴν ἱστορία, τις σχέσεις ἐξουσίας. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ δὲν εἶναι φυσικὰ ἄσχετη μὲ τὸν αὐξανόμενο συντηρητισμὸ τῶν δυτικῶν κοινωνιῶν, ὅπου ἡ ἀγορὰ καὶ οἱ νομοτελειὲς της ἔχουν ἀναχθεῖ σὲ ἀξέπεραστο ὀρίζοντα καὶ ὅπου οἱ κάθε εἶδους ἀνισότητες γίνονται ὄλο καὶ πιὸ ἀνεκτές ἀπὸ τὴν κοινωνία. Ὁ φεμινισμός, σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο, θεωρεῖται παρωχημένος. Πολλοὶ μάλιστα τὸν ἀνακαλύπτουν μόνο γιὰ νὰ ὑπογραμμίσουν τὸ τέλος του — δὲν χρειάζεται πιὰ ἀφοῦ «οἱ γυναῖκες τὰ ἔχουν ὅλα». Μόνο ποῦ οἱ ἀγῶνες τῶν προηγουμένων δεκαετιῶν εἶναι ἐκεῖ γιὰ νὰ ὑπογραμμίσουν πόσο χρειάζονταν. Καὶ οἱ σημερινὲς ἐπιθέσεις στὶς μικρὲς καὶ μεγάλες κατακτήσεις τῶν φεμινιστριῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνάδυση νέων προβλημάτων, ὑποδηλώνουν πόσο χρειάζεται καὶ σήμερα, ποῦ «οἱ γυναῖκες τὰ ἔχουν ὅλα».

Ἀπὸ τὴν πρώτη ἐκδοσὴ τοῦ *Δεύτερου Φύλου* σίγουρα πολλὰ ἀλλάξαν, ἀλλὰ καὶ πολλὰ παρέμειναν σχεδὸν ἴδια. Σήμερα δὲν μιλάει πιὰ κανεὶς γιὰ «τῆ» γυναῖκα, ὅπως συμβαίνει στὸ *Δεύτερο Φύλο*, οὔτε οἱ φεμινίστριες μιλοῦν γιὰ τις γυναῖκες στὸ τρίτο πρόσωπο. Οἱ ἐπεξεργασίες, σὲ ἐπίπεδο θεωρίας καὶ πολιτικῆς πρακτικῆς, ἔχουν ἀναδειξοῦ τὴν πολλαπλότητα τῶν ὑποκειμένων, τοὺς διαφορετικὸς προσδιορισμοὺς τῆς γυναικεῖας ταυτότητας καὶ τις ἰδιαιτερότητες τῆς καταπίεσης συγκεκριμένων ὁμάδων γυναικῶν. Οἱ πολλαπλὲς ἐπεξεργασίες του καὶ οἱ ἀλλαγὲς στὶς πρακτικὲς τοῦ φεμινισμοῦ δὲν ἀποτελοῦν εὐκόλο ὕλικό γιὰ τὸ κοινὸ τοῦ ζάπινγκ καὶ τῶν σύντομων μηνυμάτων. Γιὰ πολλές νέες γυναῖκες οἱ ἀγῶνες καὶ οἱ κατακτήσεις τῶν φεμινιστριῶν «χάνονται στὰ βάθη τῆς ἱστορίας», δὲν ὑπάρχει ἐπίγνωση τοῦ ἄμεσου παρελθόντος. Καὶ οἱ φεμινίστριες εἶναι γνωστὲς μόνο ἀπὸ τις καρικατοῦρες τους.⁵ Ὅμως ἡ μνήμη καὶ ἡ (ἐπανα)οἰκειοποίηση τῆς ἱστορίας εἶναι ἀπαραίτητες γιὰ τὸ μέλλον ἐνός κινήματος. Τὸ *Δεύτερο Φύλο* εἶναι κομμάτι αὐτῆς τῆς ἱστορίας καὶ πολὺτιμη κληρονομιά. Πενήντα χρόνια μετὰ ὁ αἰώνας τελειώνει, ἀλλὰ ἡ συζήτηση καὶ ὁ ἀγῶνας δὲν κλείνουν.

1. Σὲ συνεργασία μὲ τὸ *Festival International de Films de Femmes de Créteil*, τις *Éditions SYLLEPSE* καὶ τὸν *Monde Diplomatique*. Συντονίστριες τῆς ὀργάνωσης ἦταν ἡ Christine Delphy καὶ ἡ Sylvie Chaperon.
2. Στὶς ΗΠΑ ἀναπτύσσεται σημαντικὸ ἐρευνητικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ ἔργό τῆς Σιμόν ντε Μπωδουάρ καὶ γιὰ τὸν γαλλικὸ φεμινισμό γενικότερα, ἐνῶ στὴ Γαλλία ἡ μελέτη τοῦ ἔργου της δὲν εἶναι εὐκόλη, δὲν ἀποτελεῖ «νόμιμο» ἀντικείμενο ἐρευνας. Στὸ πρόγραμμα τοῦ συνεδρίου ἦταν σημαντικὴ ἡ παρουσία ὁμιλητριῶν ἀπὸ τις ΗΠΑ, σχεδὸν ἰσάριθμων μὲ τις Γαλλίδες.
3. Στὴν ἔννοια αὐτὴ ἀφιερῶθηκε ἕνα ἐργαστήριό καὶ ἐπανήλθε σὲ περισσότερες εισηγήσεις.
4. Ὅρισμένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ «σκανδαλώδη θέματα» ἀπέτελεσαν ἀντικείμενο ἀνεξάρτητων συνεδριῶν/ἐργαστηρίων. Ἡ Σιμόν ντέ Μπωδουάρ ἦταν μιὰ ἀπὸ τις 343 διασημὲς Γαλλίδες ποῦ ὑπόγραψαν τὸ 1971 τὸ Μανιφέστο 343, μιὰ «ὁμολογία» ὅτι εἶχαν κάνει ἐκτροπή, ποῦ ἀπέτελεσε μέρος τῆς καμπάνιας γιὰ τὴ νομιμοποίηση τῶν ἐκτρώσεων στὴ Γαλλία.
5. Διατύπωση τῆς Christine Delphy στὴν ὁμιλία της στὸ συνέδριο.

ΓΕΝΝΑΙΟΤΗΤΑ ΣΤΟ ΓΚΕΤΟ

του Πρίμο Λέβι

μετάφραση: Μαίρη Φιλιππακοπούλου

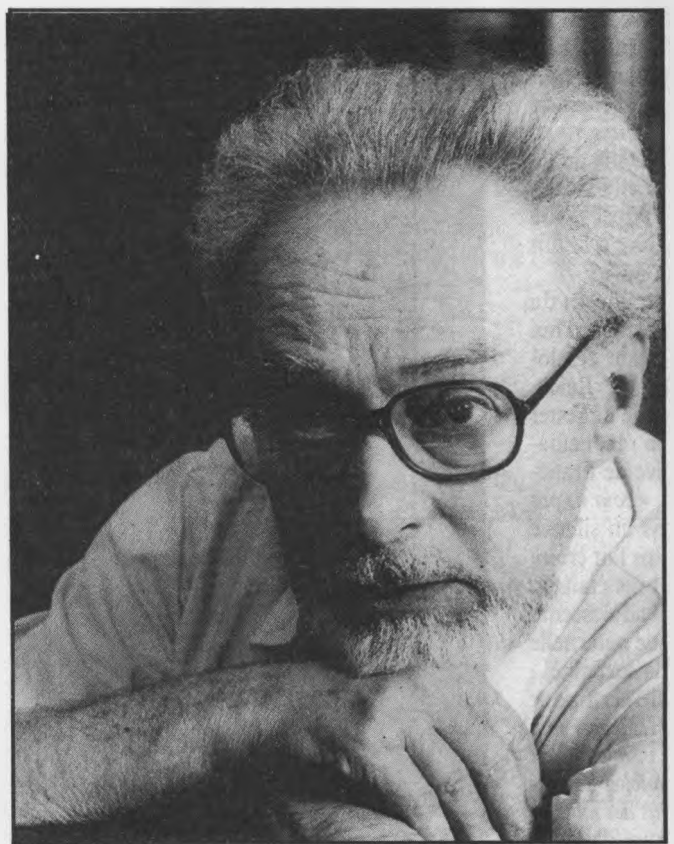
Η σημερινή Βαρσοβία δέν αποκαλύπτει στον διαστικό επισκέπτη τή βαθιά άνησυχία πού διαβρώνει τή χώρα. Είναι μιά μοντέρνα πόλη, πού δείχνει χαρούμενη μέ χώρους πράσινου, μέ εύπρεπτη, λειτουργικά σπίτια, καθαρά και τακτοποιημένα, μέ πανέμορφες λεωφόρους τίς όποιες διασχίζουν έξυπνητικά μέσα συγκοινωνίας και έλάχιστα ιδιωτικά αυτοκίνητα (γιά νά λέμε τήν άλήθεια, πολλοί από τούς κατοίκους της ζηλεύουν τή χαοτική κυκλοφορία τών πόλεων μας).

Έντούτοις, ή Βαρσοβία είναι μιά τεχνητή πόλη. Ή πόλη είχε σχεδόν όλοσχερώς καταστραφεί στή δεκαετία του '30, πρώτα από τούς άνηλεείς έναέριους βομβαρδισμούς μέ τούς όποιους οι Γερμανοί άρχισαν, χωρίς καμία προειδοποίηση, τήν εισβολή τους στήν Πολωνία του 1939 και άργότερα — σέ φρικιαστική κλίμακα — στή διάρκεια τής στάσης πού ξέσπασε στή χώρα τόν Αύγουστο του 1944. Ή άστικός ιστός πού είχε διαρραγεί αποκαταστάθηκε μετά τήν έπιβολή τής ειρήνης μέ τήν οικονομική βοήθεια τών Σοβιετικών, οι όποιοι ώστόσο, σταματώντας στήν άλλη όχθη του Βιστούλα, άφησαν στους Γερμανούς τή βρομοδοουλειά τής διάλυσης τών αντιστασιακών ένοπλων δυνάμεων τής Πολωνίας, γιά τίς όποιες και οι ίδιοι δέν έτρεφαν ιδιαίτερη συμπάθεια.

Σέ αυτή τήν καινούργια πόλη ύπάρχει ένα μοναδικό αξιοθέατο. Στήν συνοικία Μουρανόφ, σέ ένα ταπεινό ξέφωτο και μέ φόντο τά άνώνυμα σπίτια, ύψώνεται τό μνημείο τών ήρώων του γκέτο: μιά πυραμίδα στολισμένη μέ μάλλον άφελή και στομφώδη έντονα άνάφλυφα: ό στόμφος, όμως, είναι άναπόσπαστο χαρακτηριστικό τών ιστορικών μνημείων: δέν ύπάρχει κανένα μνημείο πού νά μήν φαίνεται στομφώδες μετά από μιά ή δυό γενιές.

Άλλά ή στάση του επισκέπτη αλλάζει άξαφνα εάν κάτσει και συλλογιστεί τά γεγονότα πού τιμά τό μνημείο αυτό. Σέ αυτή τήν πόλη πού καταστράφηκε πολλές φορές, ή συνοικία Μουρανόφ δέν καταστράφηκε άπλώς: ίσοπεδώθηκε κυριολεκτικά, μεταμορφώθηκε σέ μιά έρημο από θρυμματισμένες πέτρες, σωρούς έρειπίων και τουβλά.

Έναντίον τής συγκεκριμένης συνοικίας στράφηκε ή γερμανική όρεξη γιά καταστροφή, διότι αυτή ή συνοικία ήταν ό τόπος του γκέτο και διότι εκεί, άκριβώς πριν από σαράντα χρόνια, συνέβη ένα γεγονός πού θά είχε καταπλήξει τόν κόσμο, εάν ό κόσμος τό γνώριζε. Τόν Άπρίλιο του 1943, ένας πυρήνας Έβραίων κλεισμένων στο γκέτο κήρυξαν τόν πόλεμο στήν

πανίσχυρη Γερμανία, πήραν τά όπλα, κέρδισαν άπρόσμενα τήν πρώτη μάχη και, τελικά, έξολοθρεύτηκαν.

Στό μωσαϊκό τής εύρωπαϊκής αντίστασης, ό άγώνας του Γκέτο τής Βαρσοβίας καταλαμβάνει μοναδική θέση. Οι άνθρωποι αυτοί πού ξεσηκώθηκαν δέν είχαν μετόπισθεν, ούτε περίμεναν βοήθεια από ξηρά ή από άέρα, ούτε είχαν συμμάχους: κι όχι μόνο αυτό, αλλά, αντίθετως, επί χρόνια δλόκληρα μέχρι εκείνη τή στιγμή, ζούσαν υπό τίς πιό άθλιες συνθήκες πού μπορεί κανείς νά φανταστεί. "Όλοι οι Πολωνοί χριστιανοί είχαν

έξαναγκαστεί από τούς ναζί νά εγκαταλείψουν τήν απαγορευμένη περιοχή του γκέτο, ή όποια περιβλήθηκε από ένα ύψηλό τείχος· τή θέση τους κατέλαβαν πρώτα οί εκατόν σαράντα χιλιάδες Έβραίοι τής Βαρσοβίας και ύστερα, κατά κύματα, άλλοι Έβραίοι από άλλες πόλεις· τόν Ιανουάριο του 1941, ή μέν έκταση του γκέτο συρρικνώθηκε περαιτέρω, ό δέ αριθμός τών κατοίκων αύξήθηκε τόσο όποτε νά ξεπεράσει τό μισό εκατομμύριο ψυχές.

Ό συνωστισμός ήταν φρικιαστικός· από επτά άτομα πού ζούσαν σέ κάθε δωμάτιο ανέβηκε στά δέκα και μετά στά δεκαπέντε. Οί δρόμοι ήταν μέρα-νύχτα γεμάτοι πλήθος ανθρώπων άπελπισμένων, άνήσυχων, αλλά πάνω άπ' όλα πεινασμένων· τά δελτία τροφίμων ήταν κάτω άπ' τό μισό τής ποσότητας πού άπαιτείται γιά τήν επιβίωση, πιά κάτω και από αυτά του Lager. "Όποιος πήγαινε πέρα από τό τείχος τουφεκίζοταν, πολλοί όμως, και ιδιαίτερα παιδιά, έπαιζαν μέ τό θάνατο καθημερινά γιά νά φέρον στό γκέτο φαγητό πού άγόραζαν στή μαύρη άγορά, στό χριστιανικό τμήμα τής πόλης.

Παρ' όλ' αυτά, σ' αυτό τό δχυρό —πού ήταν γεμάτο άπ' τή σαπίλα πού ανέδιδαν τά πτώματα πού κάθε πρωί γέμιζαν τούς δρόμους κατά εκατοντάδες, γεμάτο από ποντικούς και επιδημίες, τρομοκρατημένο από τίς επιδρομές τών SS— έξακολουθούσαν νά λειτουργούν σχολεία, βιβλιοθήκες, συναγωγές, ιατρεία και σύλλογοι παροχής βοήθειας. Λειτουργούσαν ακόμη και έργοστάσια, τά προϊόντα τών όποιων προορίζονταν γιά τίς γερμανικές ένοπλες δυνάμεις· οί εργάτες, άντρες και γυναίκες, ήταν έξαναγκασμένοι νά δουλεύουν μέ έξαντλητικά ώράρια έναντι εύτελών άμοιβών. Όσοσο οί δουλειές αυτές ήταν περιζήτητες γιατί ή εργασία ήταν ό μόνος τρόπος νά προστατευτεί κανείς (προσωρινώς!) από τόν έκτοπισμό «στήν Άνατολή».

Οί κοινοποιήσεις πού άφισοκολλούσαν στίς γωνίες τών δρόμων μιλούσαν γιά άγροτικά στρατόπεδα εργασίας, αλλά γρήγορα έγινε γνωστό ότι επρόκειτο γιά Lager έξόντιωσης, όπως ή Τρεμπλίνα και τό Belzec. Παρ' όλ' αυτά, όμως, παρά τίς γερμανικές επιθεωρήσεις, τά αντίποινα και τούς κατασκόπους, υπήρχε και λειτουργούσε ένας έμβρυϊκός πυρήνας στρατιωτικής αντίστασης, πού άποτελούνταν σχεδόν άποκλειστικά από νεαρούς σωνιστές. Η πολεμική τους έμπειρία ήταν σχεδόν μηδενική και ό πολεμικός έξοπλισμός τους καταγέλαστος· λίγα πιστόλια, καρμπίνες και μικρά όπλοπολυβόλα, πού είχαν άποκτηθει από τήν όργάνωση τής πολωνικής αντίστασης, είτε είχαν άγοραστεί, μέ τοκογλυφικές τιμές, στή μαύρη άγορά, είτε είχαν άρπαχθεί από τούς Γερμανούς μετά από ριψοκίνδυνες επιθέσεις ή είχαν κατασκευαστεί κομμάτι κομμάτι μέ ίώθειο ύπομονή στίς καλύβες - εργαστήρια πού λειτουργούσαν πρós όφελος τών Γερμανών.

Τούς έλειπε, πάνω άπ' όλα, εκείνο πού έδινε δύναμη στά άλλα άντιστασιακά κινήματα τής Ευρώπης: ή θάσιμη έλπίδα νά νικήσουν τόν έχθρό και νά επιβιώσουν, τουλάχιστον κάποιοι, άν όχι όλοι, έτσι ώστε νά φτιάξουν έναν καλύτερο κόσμο. Άλλά οί ύπερασπιστές του γκέτο δέν είχαν καμιά πιθανότητα νά σώσουν τούς έαυτούς τους και τό ήξεραν· μπορούσαν μόνο νά επιλέξουν ανάμεσα σέ δύο τρόπους θανάτου.

Στίς 18 Άπριλίδν 1943 μαθεύτηκε ότι οί Γερμανοί έτοιμάζαν μιά επιχείρηση μαζικού εκτοπισμού. Τήν επόμενη μέρα, περίπου χίλιοι άντρες τών SS, πού είχαν εισβάλει στό γκέτο, δέχτηκαν πυρά τουφεκιών και μολότοφ πού τούς πέταξαν οί έγκλειστοι, μέ άποτέλεσμα νά ύποχωρήσουν άτακτα. Ό Γερ-

μανός διοικητής άντικαταστάθηκε άμέσως και χάρη στίς άναφορές του ανθρώπου πού τόν διαδέχθηκε, του στρατηγού Στρούπ, μπορούμε σήμερα νά σταθίσουμε τήν ήθική άνισότητα τών δύο άντιπάλων· ή παραμικρή γραμμή πού γράφει άφήνει νά φανεί μιά *a priori* περιφρόνηση γιά τόν άπεγνωσμένο ήρωισμό τών Έβραίων.

Τό ότι οί Έβραίοι του γκέτο θά ήξεραν πώς νά πολεμούν, και μάλιστα υπό τέτοιες συνθήκες, ύπερβαίνει κατά πολύ τήν διανοητική ικανότητα του Στρούπ, γιά τόν όποιο οί αντίπαλοί του δέν είναι τίποτα άλλο από «δολοφόνοι και ληστές». Χωρίς ίχνος ντροπής, μέ τήν γραφειοκρατική του πρόζα, ό Στρούπ περιγράφει τούς Έβραίους οί όποιοι προτιμούν νά πέσουν από τά μπαλκόνια αντί νά παραδοθούν, τίς γυναίκες πού «πυροβολούν μέ όπλα πού κρατούν μέ τά δύο τους χέρια»· δέν μπορούσε νά καταλάβει ότι ενώ οί άντρες του πολεμούσαν ύπακούοντας τυφλά σέ έντολές, ό καθένας από τούς άντιπάλους του πολεμούσε έχοντας κάνει μιά ύπεράνθρωπη άτομική επιλογή.

Η άνιση μάχη διήρκεσε γιά περισσότερο από έναν μήνα, πρós κατάπληξη —συνεχώς άνανεούμενη— τών Γερμανών και άπεριόριστη όργη του Χίτλερ και του Γκαίμπελς. Στίς 16 Μαΐου, ό Στρούπ δηλώνει ότι ή «μεγάλη επιχείρηση» έληξε: αλλά, στήν πραγματικότητα, καμιά εκατοσταριά Έβραίοι, κρυμμένοι στά έρείπια, χωμένοι στό δίκτυο τών ύπονόμων, σέ κελάρια και σοφίτες, πολεμούσαν κατά διαστήματα μέχρι και τόν Δεκέμβριο. Έλαχιστότατοι από τούς ύπερασπιστές του γκέτο σώθηκαν, άφου ένώθηκαν μέ ομάδες άντιστασιακών.

Σήμερα, μέ τήν άπόσταση τών σαράντα χρόνων πού μάς χωρίζουν από τά συμβάντα αυτά και σέ έναν όλο και πιά άνήσυχο κόσμο, δέν θέλουμε νά λησμονηθεί ή θυσία τών επαναστατών του γκέτο τής Βαρσοβίας. Αυτοί έδειξαν ότι, ακόμη και όταν τά πάντα έχουν χαθεί, ή μοίρα του ανθρώπου είναι νά σώζει, μαζί μέ τήν άξιοπρέπεία του, και τήν άξιοπρέπεια τών επόμενων γενεών.

17 Άπριλίου 1983

Primo Levi, "Defiance in the Ghetto", in *The Mirror Maker*, Abacus, 1997, pp. 203-208.

ΤΑ ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ '21: ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΧΡΗΣΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ

τοῦ Νίκου Ροτζώκου

Κείμενα ἀπολογητικά, αὐτοδικαιωτικά εἶναι τὰ ἀπομνημονεύματα τῆς Ἐπανάστασης καί γράφονται μέ σκοπό νά διαβαστοῦν, νά μάθει ὁ κόσμος «τό ἀληθινό Εἰκοσιένα». Μιά τέτοια πρόθεση προσδιορίζει ἀμετάκλητα τή θέση καί τή στάση τοῦ ἀφηγητῆ ὄχι μόνο ἀπέναντι στά γεγονότα καί τὰ πρόσωπα τῆς ἐποχῆς, ἀλλά, κυρίως, ἀπέναντι στήν «ἱστορία». Οἱ περισσότεροι ἀπό τοὺς παλαιούς ἀγωνιστές συμπεριφέρονται μέ τήν αἰσθησιμότητα ὅτι συνδιαλέγονται μέ τήν «ἱστορία»· τήν ἱστορία ὄχι μόνο τοῦ ἀγώνα ἀλλά καί ὀλόκληρου τοῦ γένους, τήν «ἀλήθεια τοῦ γένους»· καί ἀπέναντι σ' αὐτήν καί μόνο θεωροῦν τόν ἑαυτό τους ὑπόλογο. Καθώς λοιπόν πιστεύουν ὅτι οἱ ἴδιοι, καί ὅ,τι αὐτοὶ ἐκπροσωποῦν, συνιστοῦν τό ἐπίκεντρο τῆς ἱστορίας, θεωροῦν ἀδιανόητο νά μήν τοὺς ἀναγνωρίζεται αὐτός ὁ ρόλος καί στά «ἱστορικά» τῶν ἄλλων συναγωνιστῶν τους. Γράφουν, κατά συνέπεια, γιά νά «μποῦν τὰ πράγματα στή θέση τους», νά ἀποκατασταθεῖ ἡ ἀλήθεια, τό «πραγματικό νόημα» τοῦ ἀγώνα· γι' αὐτό καί ὀρισμένα ἀπό τὰ κείμενα τοῦτα εἶναι καταγγελτικά, πολεμικά, ἀνασκευαστικά. Ὅλα τους, τέλος, θέλουν νά χρησιμεύουν ὡς ὑποθήκες γιά τό μέλλον.

Στά ἀπομνημονεύματα γράφεται ἡ ἱστορία σέ πρῶτο πρόσωπο· ἡ ἱστορία τοῦ ἀγώνα καί τῶν πρώτων μεταπαναστασιακῶν χρόνων, τέτοια ὅπως τή ζοῦν, τήν προσλαμβάνουν καί τήν ἐξηγοῦν οἱ ἄνθρωποι πού συμμετεῖχαν, μέ τόν ἕνα ἢ μέ τόν ἄλλο τρόπο, σ' αὐτή τή διαδικασίᾳ. Γιά ἐμᾶς, λοιπόν, τὰ κείμενα αὐτά παρουσιάζουν ἕναν ἤδη —καί πολλαπλῶς— ἐρμηνευμένο ἀγώνα· ἢ, ἀλλιῶς, ἕνα παρελθόν ἀνοικτό σέ πολλές δυνατές ἐρμηνεῖες —μέ ὅ,τι μπορεῖ τοῦτο νά σημαίνει σχετικά μέ τή χρήση τοῦ παρελθόντος στό παρόν. Αὐτό πού μᾶς ἐνδιαφέρει, κατά συνέπεια, εἶναι οἱ ὅροι πρόσληψης καί ἀνάπλασης τῆς σχέσης τῶν ἀνθρώπων μέ τό παρελθόν καί τήν ἱστορία.

Ἀπό τή δική τους πλευρά, αὐτοὶ πού πρῶτοι παίρνουν τό λόγο καί γράφουν γιά τὰ γεγονότα, τὰ πρόσωπα καί τίς καταστάσεις, καθώς ἐπίσης καί γιά τή δική τους παρουσία καί δράση μέσα στήν ἱστορία, διατείνονται ὅτι τὰ παρουσιάζουν ὅλα τοῦτα μέ ὅλες τίς «καλές προθέσεις», «χωρίς σκοπιμότητες».

* Τό κείμενο αὐτό παρουσιάστηκε ἀπό τόν Νίκο Ροτζώκο σέ Διήμερο μέ θέμα: *Τό Ἀπομνημόνευμα*, Ἐταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καί Γενικῆς Παιδείας, Ἀθήνα, 4-5 Φεβρουαρίου 1999.

Ἴσως, ὅμως, τό ὅλο ἐγχείρημα νά μήν ἐξαντλεῖται σίς «καλές» ἢ τίς «κακές» προθέσεις τοῦ γράφοντος.

Θά ἀναφερθῶ λοιπόν σίς δυνατότητες πού ἔχουν οἱ ἄνθρωποι νά ἐξηγοῦν καί νά ἐρμηνεύουν αὐτό πού ζοῦν, μέσα ὅμως ἀπό μία σειρά καταναγκασμῶν πού τοὺς θέτει ἡ ἴδια ἢ ἱστορική καί κοινωνική τους ὑπόσταση καί παρουσία. Στό λόγο τῶν ἀφηγητῶν, οἱ ἀναφορές ἢ οἱ σιωπές σχετικά μέ τὰ γεγονότα τοῦ παρελθόντος δέν εἶναι μόνο συνάρτηση μηχανισμῶν πού ἐπιτρέπουν τήν ἀξιολόγησι τῆς πιστότητας τῆς μνήμης τους, ἀλλά διαμεσολαβοῦνται ἀπό ἐμπλοκές σέ ζητήματα πού ἀφοροῦν τή συγκυρία τῆς πράξης τῆς γραφῆς.

Μᾶς μιλοῦν λοιπόν οἱ ἄνθρωποι, στά ἀπομνημονεύματά τους, γι' αὐτό πού γνωρίζουν —ἢ γι' αὐτό πού εἶναι σέ θέση νά γνωρίζουν· καί, βέβαια, ἔχουν τή δυνατότητα νά μᾶς ποῦν καί ψέματα, νά τὰ διηγηθοῦν τὰ πράγματα καταπῶς τοὺς συμφέρει: ἄλλα ἀπό αὐτά νά ξεχάσουν καί ἄλλα νά θυμηθοῦν. Εἶναι καί ἐπιλεκτική καί ἀναπλαστική ἡ μνήμη, καί περιοριστική ἢ ἀντίληψη, καί θά μπορούσαμε νά ὑποθέσουμε πῶς «ὅ,τι θυμούνται χαίρονται». Οἱ ἴδιοι, βέβαια, παρουσιάζονται νά κατέχουν τό πραγματικό νόημα τοῦ ἀγώνα. Τό πιστεύουν καί τό διακηρύσσουν τοῦτο· δέν ψεύδονται, δέν ἔχουν σκοπό νά μᾶς παραπλανήσουν· τήν «ἀλήθεια» λένε, μόνο πού ἐμεῖς ἐξερουμε πῶς δική τους δημιουργία εἶναι ἡ ἀλήθεια πού παρουσιάζουν· ὅσο ἀληθινή κι ἂν ὄντως εἶναι, ὅσο κι ἂν αὐτοὶ θέλουν νά πιστεύουν ὅτι ἀνήκει στά πράγματα.

Στά κείμενα αὐτά, ὅπως ὑποστηρίζεται ἀπό τοὺς ἀνθρώπους πού τὰ γράφουν, τὰ πράγματα παρουσιάζονται «ὅπως ἀκριβῶς ἔγιναν»· ἐμεῖς, στή δική μας γλώσσα, θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι πρόκειται γιά τήν παρουσίᾳ «τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ ζοῦν τή σχέση τους μέ τήν πραγματικότητα», μέ τό «πῶς ἔγιναν τὰ πράγματα». Οἱ ἄνθρωποι τοῦ ἀγώνα ἔχουν ἐπενδύσει στή σχέση τους μέ τήν Ἐπανάστασι σχέδια, προσδοκίες, ἐπιθυμίες, φόβους καί ἀγωνίες, λογῆς συμφέροντα. Ἐχουν δοκιμάσει καί πολλές διαψεύσεις, πικρίες καί ἀπογοητεύσεις. Ἐχουν βεβαίως καί πεποιθήσεις, βαθιά ἐδραιωμένες βεβαιότητες, πού δύσκολα ἀλλάζουν καί πού τοὺς κάνουν νά βλέπουν τὰ πράγματα «ἔτσι» καί ὄχι «ἀλλιῶς»· ὅταν γράφουν γι' αὐτά, ἴσως καί νά μήν εἶναι σέ θέση, ἢ νά μήν θέλουν, νά ξεδιαλύνουν «αὐτό πού ἔγινε» μέ «αὐτό πού θά ἦθελεν νά ἔχει γίνε», τὰ πράγματα «ὅπως ἔγιναν» μέ τὰ πράγματα «ὅπως τὰ φαντάζονται νά εἶναι»· ζοῦν, λοιπόν, τή σχέση

ση τους μέ την πραγματικότητα και την ιστορία μέσα από αυτό το διαμεσολαβημένο σύστημα παραστάσεων, ιδεών, αντιλήψεων και αξιών και μέ τούς περιορισμούς που αυτό τούς υπαγορεύει.

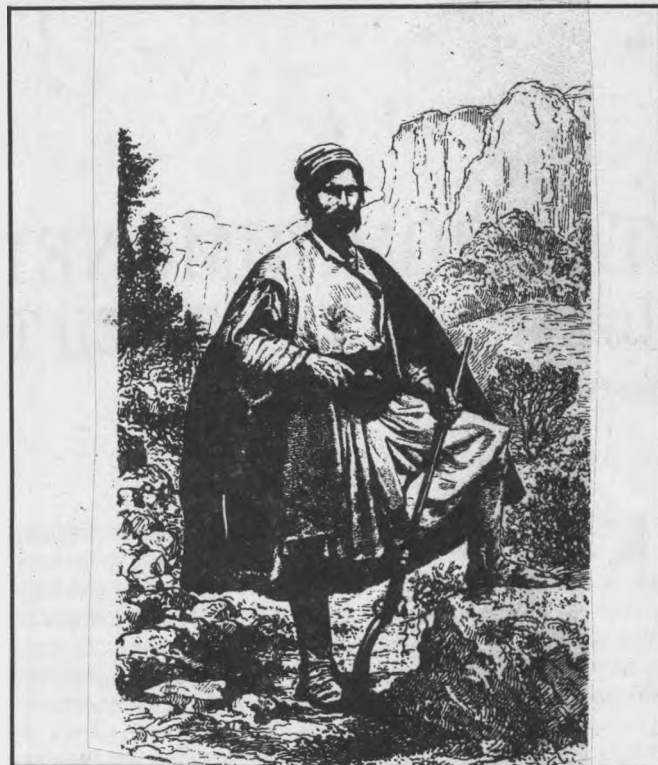
Σέ κάθε περίπτωση, όμως, μπορούμε νά πούμε ότι οι ιδέες και οι αξίες αυτών των ανθρώπων, τά συμφέροντά τους, όπως εκείνοι τά καταλαβαίνουν, οι προσδοκίες και οι διαψεύσεις τους, όπως εκείνοι τίς βιώνουν, οι φαντασιώσεις, οι παραπλανήσεις, τά ψεύδη και οι αλήθειες τους είναι έξισου πραγματικά, αληθινά: αποτελούν, άρα, κι αυτά μέρος της ιστορίας του 'Αγώνα.

Θά μπορούσε, ωστόσο, νά ισχυριστεί κανείς, ότι, στά απομνημονεύματα, εφόσον κρίνονται υστερόχρονα τά γεγονότα, τούς αποδίδεται, αναδρομικά, νόημα άλλο, διαφορετικό από κείνο που 'χαν στόν καιρό τους. Γι' αυτό και οι εξιδανικεύσεις, οι μυθοπλασίες, οι λογικές ακροασιές, ή σύγχυση ανάμεσα στά αίτια και τά αποτελέσματα, τίς συνθήκες που δημιούργησαν τά γεγονότα και τίς συνέπειές τους, όπως και κάθε λογιής υπερβολές, προσωπικές εμπάθειες και σκοπιμότητες. 'Οντως, έτσι είναι. Μέ την προϋπόθεση όμως (που έχει νά κάνει και μέ τή χρήση τους) ότι τά κείμενα αυτά ανήκουν στήν εποχή στήν όποια γράφονται: αναπνέουν τήν ατμόσφαιρα εκείνης της κοινωνίας, τροφοδοτούνται από τίς εντάσεις της, τίς αντιφάσεις και τίς συγκρούσεις της, συνιστούν μέρος της σχέσης που ή κοινωνία διαμορφώνει μέ τό παρελθόν και τήν ιστορία της.

'Όσοι γράφουν εκείνη τήν εποχή για τόν 'Αγώνα, παίρνουν θέση, ταυτόχρονα, άπέναντι στά γεγονότα, τά περασμένα αλλά και τά συγκαιρινά τους. Σκοπό θέτουν, πάνω άπ' όλα, νά ξεμυθήσουν τήν κορυφαία στιγμή της παλιγενεσίας: τίς μεγάλες, ήρωικές στιγμές του έθνους, μέ τούς μεγάλους και άξιους πρωταγωνιστές: αλλά και τίς σκοτεινές πτυχές αυτής της ιστορίας, μέ τούς ανάξιους, τούς άρνητικούς πρωταγωνιστές —έτσι κι άν αυτοί οι τελευταίοι δέν κατορθώνουν στό τέλος νά άμυρλώσουν τήν έθνική έποποιά.

'Η πολιτική συγκυρία στήν όποια γράφονται τά απομνημονεύματα βαρύνει στό έγχειρημα άνασύστασης του παρελθόντος: ή θέση των ανθρώπων στή νέα κοινωνία, οι ρόλοι τους στό νέο κράτος, ή έμπειρία τους της άλλαγής που συντελέστηκε διαμεσολαβούν τή σχέση τους μέ τό παρελθόν. Οι εξηγήσεις και οι έρμηνείες που δίνονται μπολιάζονται μέ αξιολογικές κρίσεις —όχι μόνο γι' αυτά που έγιναν, έτσι όπως έγιναν, αλλά και για ό, τι άλλο θά μπορούσε, ή θά έπρεπε, νά είχε συμβεί: κρίσεις άκόμη και για ό, τι συμβαίνει τώρα γύρω τους —ή αναμένεται νά συμβεί. Κι έδω, αναπόφευκτα, αναφέρονται και αποδίδονται εύθύνες, επιβραβεύονται και αποδοκιμάζονται στάσεις και συμπεριφορές. Πώς θά μπορούσε νά είναι, άλλωστε, άφου πλαίσιο αναφοράς της διήγησης είναι τό παρόν —όπου μεταγράφονται όσα έχουν συμβεί (ή θά έπρεπε νά έχουν συμβεί) στό παρελθόν και όσα προβλέπεται (ή θά πρέπει) νά συμβούν στό μέλλον.

Τό ζήτημα της συμμετοχής και του ρόλου του καθενός στήν 'Επανάσταση λειτουργεί για όλους δεσμευτικά: άφορά τά πολιτικά τους σχέδια αλλά και τήν αναζήτηση κοινωνικής άναγνώρισης και καταξίωσης, ήθικης δικαίωσης έπίσης. 'Ο πρωταγωνιστικός ρόλος στήν 'Επανάσταση διασφαλίζει τήν ύπόληψη παραγόντων της δημόσιας ζωής, ανθρώπων που απολαμβάνουν ή διεκδικούν αξιώματα. Έτσι, ή άπόδειξη ή, έστω, ή ύπόνοια για άρνητική στάση ή για δευτερεύοντα ρόλο

στόν άγώνα στιγματίζει τούς ανθρώπους για όλη τους τή ζωή, στέκεται άνυπερβλητό έμπόδιο στήν κοινωνική ανέλιξη και τήν πολιτική τους σταδιοδρομία. 'Ο καθένας λοιπόν έπιχειρεί νά προβάλλει τόν έαυτό του και τούς πολιτικούς του φίλους ως πρωταγωνιστές της έθνικής ύπόθεσης, νά προασπίσει τόν κόσμο που ανήκει από κατηγορίες που έρχονται από άλλους άγωνιστές. Αυτό που νομιμοποιεί τό έγχειρημα του καθενός είναι ή συμβολή του στόν άγώνα —τόσο κατά τή διάρκεια της προετοιμασίας του όσο και στό πεδίο των μαχών.

'Εται, λοιπόν, τό ποιός ύπήρξε, παραδείγματος χάριν, ό ρόλος των προχόντων και των ενόπλων στίς προετοιμασίες της 'Επανάστασης «δέν βγαίνει» μέσα από τή διήγηση του Κολοκοτρώνη ή του Δεληγιάννη: ούτε και τό ποιός από τούς δύο μεγαλούργησε στόν άγώνα: τό θέμα, όμως, είναι νά μήν είναι αυτό τό ζητούμενο από τίς μαρτυρίες. Για άφηγήσεις πρόκειται, που έχουν τή δική τους λογική δομή και ιστορία, δικές τους κατηγορίες πλοκής και λειτουργίες, έχουν, άρα, και τούς ήρωές τους, έχουν τούς καλούς και τούς κακούς τους.

Υπό αυτή τήν έννοια, ό Ισχυρισμός ενός προύχοντα, όπως είναι ό Δεληγιάννης, ότι δέν πολέμησε ό Κολοκοτρώνης στή Γράνα ή ότι δέν ήταν ό μεγάλος ήγέτης όπως παρουσιάζεται δέν έχει νόημα νά χαρακτηρίζεται «ψευδής» ή «έμπαθής». Μιά τέτοια μαρτυρία έχει νόημα και σημασία, έχει άξια έγκυρότητας, που συναρτάται όμως προς τίς συνθήκες έκφορας του Ισχυρισμού του παλιού προύχοντα, τίς ιστορικοκοινωνικές συνδηλώσεις που τόν διέπουν.

Στά συμπραζόμενα αυτά, ό παλιός προύχοντας, όταν αρχίζει νά γράφει τά απομνημονεύματά του, τό 1854, μεταφέρει τήν έμπειρία μιας δυσάρεστης για τόν ίδιο άλλαγής, που του

δημιουργεῖ θλίψη ἀλλά καί ὀργή. Βλέπει τόν Θεόδωρο Κολοκοτρώνη νά θγάξει λόγους στό Πανεπιστήμιο, ὡς ἐθνικός ἥρωας, καί τούς γιούς του νά ἔχουν γίνει ὑπασιπιστές τοῦ βασιλιά. Ἐχουν ἀλλάξει τά πράγματα, δέν εἶναι ὅπως παλιά, καί τό ξέρει αὐτό ὁ προύχοντας, γιατί ἔχει καί ὁ ἴδιος ἀλλάξει. Ἐχει, ὅμως, κάθε λόγο νά μὴν αἰσθάνεται δικαιωμένος: τόσο κόποι καί τόσες θυσίες γιά νά γίνει ἴσα κι ὅμοια μέ ἕναν πρῶην κάπο του· καί τήν ἴδια στιγμή μάλιστα νά καθυβρίζονται αὐτός καί ἡ οἰκογένειά του ὡς «τουρκίζοντες», κάτι σάν «προδότες» ἢ «ἐθνικοί μειοδότες», ἐπειδή οἱ προύχοντας, τά παλιά τά χρόνια, συνεργάζονταν μέ τήν ὀθωμανική διοίκηση.

Ὅταν λοιπόν γράφει ἀπομνημονεύματα ὁ προύχοντας, γιά νά ἀποκαταστήσει τήν ἱστορία καί τήν τιμή τῆς οἰκογένειάς του, ἀναφέρει καί τόν πατέρα του, ἕναν μεγαλοπούχοντα τῆς Πελοποννήσου: ὅτι ἔκανε πολλά «εὐεργετήματα» στίς κοινότητες καί, μεταξύ ἄλλων, ὅτι ἐκτίζε «ἐλληνικά σχολεῖα» καί «ἐκκλησίας»· ὅτι, τέλος πάντων, εἶχε «αἰσθημα θρησκευτικό» καί «ἀπαρραδειγματιστόν πατριωτισμόν». Ἐμεῖς βέβαια γνωρίζουμε ὅτι τά «εὐεργετήματα» πού παραχωροῦσε ὁ προύχοντας στήν κοινότητα ἐγγράφονται στίς πολιτικές στρατηγικές ἀναπαραγωγῆς τῆς προουχοντικῆς δύναμης· γνωρίζουμε ἐπίσης ὅτι ἡ ὑπόσταση τῶν προουχόντων συνδέεται, μεταξύ ἄλλων, καί μέ τή διακίωση τῆς θρησκευτικῆς διαφορᾶς τῆς χριστιανικῆς κοινότητος πρός τόν κατακτητή — σινηθήκη, ἡ ὁποία, βέβαια, δέν ἀναιρεῖ τήν κατάκτηση.

Ὁ Δεληγιάννης ὅμως, ὡς ἀπομνημονευματογράφος, ἀναφέρεται στά ἐν λόγῳ «εὐεργετήματα» γιά νά δεῖξει τό «πατριωτικό» καί «θρησκευτικό», δηλαδή τό ἐθνικό φρόνημα τῶν προουχόντων· φτιάχνει λοιπόν μιά ἐθνική συνέχεια γιά νά ἀποκαταστήσει καί νά δικαιώσει μέσα σ' αὐτήν τήν ἱστορία τῆς οἰκογενείας του. Τό ὅτι οἱ παλιές προουχοντικές πρακτικές ἀποδίδονται μέσα ἀπό τά ἐθνικά πολιτικά πρόσημα, αὐτό ἔχει νά κάνει μέ τή συνθήκη παραγωγῆς τῆς μαρτυρίας τοῦ προύχοντα, μέ τά διακυβεύματα πού προσδιορίζουν γενικότερα τή συνθήκη γραφῆς τῶν ἀπομνημονευμάτων τῶν παλιῶν ἀγωνιστῶν. Στό πεδίο τῶν μεγάλων ἀλλαγῶν, τῶν ἐντάσεων καί τῶν ἀντιπαραθέσεων πού δημιούργησαν ἡ Ἐπανάσταση καί ἡ σύσταση ἑνός ἐθνικοῦ κράτους, οἱ πρακτικές τῶν προουχόντων, καθ' ὅλα ἀποδεκτές σέ ἄλλες ἐποχές, ἀπαξιώνονται τώρα, θεωρούμενες ὑπό τό πρίσμα τῆς πολιτικῆς μεταβολῆς καί τῶν νέων (ἐθνικῶν) ἀξιολογικῶν ἀρχῶν πού τή διέπουν. Στή συνθήκη αὐτή, τό πρόσημο «πούχοντας» ἀποδίδεται ὡς συνώνυμο τοῦ «τουρκολάτρη» ἢ, ἀλλιῶς, τό (ὀθωμανικό) παρελθόν ἀνασπῆνεται μέσα ἀπό τήν ἐμπειρία τοῦ (ἐθνικοῦ) παρόντος καί ἐπανερμηνεύεται μέ βάση τούς ὅρους τῆς νέας πραγματικότητας.

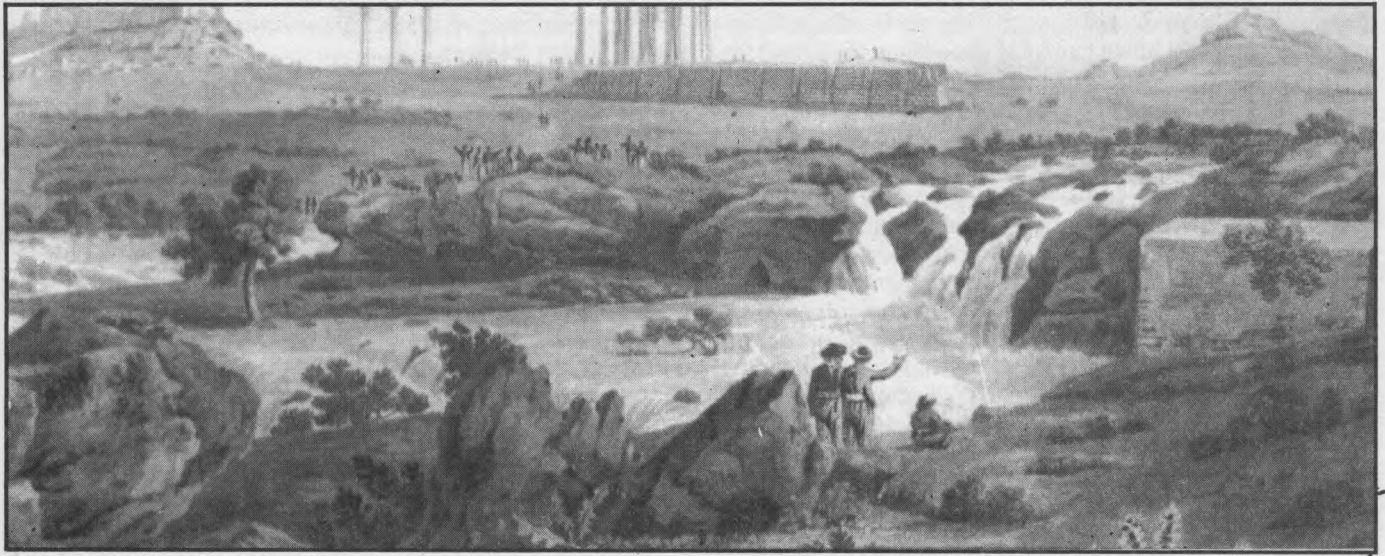
Ἡ μαρτυρία τοῦ προύχοντά μας, ἐπειδή ἀκριβῶς λειτουργεῖ ὡς ἀπάντηση στίς κατηγορίες πού ἀπευθύνονται στούς προύχοντας, ἐπέχει θέση ἀπολογίας, ἡ ὁποία ἐκφέρεται ἀκολουθώντας τίς ἀρχές, τίς ἀξίες καί τίς σημασίες πού διέπουν τό πεδίο τῶν συγκυριακῶν πολιτικῶν ἀντιπαραθέσεων — στό ὁποῖο καί ὁ ἴδιος ἐμπλέκεται. Ἡ ἀπάντησή του λοιπόν, στούς ὅρους πού ὑπαγορεύει ἡ ἐνεστώσα ἀντιπαραθέση, ἀποσκοπεῖ στήν ἀποκατάσταση τῆς «ἀλήθειας»· μιᾶς «ἀλήθειας», ὅμως, ἀξιοδοτημένης καί ἀξιωμένης στό πλαίσιο τῆς νέας πραγματικότητας. Ἐτσι, ὁ πατέρας του, μέ τά «ἐλληνικά σχολεῖα» καί «τάς ἐκκλησίας» πού ἔκτιζε, φέρεται νά ἐνσαρκώνει τά δύο πρωταρχικά στοιχεῖα τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας καί οἱ προύχο-

ντες γενικότερα νά ὑπηρετοῦν «ἀείποτε», ὅπως ἰσχυρίζεται, τήν ἐθνική ὑπόθεση.

Βλέπουμε στό προαναφερθέν παράδειγμα νά προβάλλονται στό παρελθόν κατηγορίες καί πραγματικότητες πού συστήνουν τό ἱστορικό παρόν. Τά ἴδια συμβαίνουν καί στά ἄλλα ἀπομνημονεύματα, ἀνάλογα μέ τό τί θέλει ὁ καθένας νά ἀξιώσει καί νά ἀπαξιώσει. Τοῦτο, ὅμως, δέν σημαίνει ὅτι λένε ψέματα ὁ Δεληγιάννης καί οἱ ἄλλοι ἀγωνιστές, ὅτι θέλουν νά μᾶς παραπλανήσουν, νά μᾶς ἐξαπατήσουν. Αὐτές οἱ ἀναδρομικά κατασκευασμένες ἀφηγηματικές στρατηγικές, πού ὀργανώνουν τόν προσωπικό λόγο τῶν ἀνθρώπων, διαμορφώνονται συλλογικά· ἀποτελοῦν τήν περιορέουσα ἰδεολογική ἀτμόσφαιρα, μέσα στήν ὁποία ζοῦν οἱ ἀνθρωποὶ τή σχέση τους μέ τήν πραγματικότητα τήν ἐποχή πού γράφουν τά ἀπομνημονεύματά τους, ἔχοντας κεφαλαιοποιήσει τή μεγάλη ἱστορική ἐμπειρία τῆς Ἐπανάστασης. Ἐτσι, λοιπόν, μέσα ἀπό αὐτές τίς ἀφηγηματικές ἐθνικές συνέχειες, τίς ἀναδρομικά φτιαγμένες ἀλήθειες τους, διαμορφώνεται καί δικαιώνεται ἡ ἀσυνεχῆς ἱστορία ἑνός παλιού προύχοντα, στήν περίπτωσή μας, ἀλλά καί ἑνός δλόκληρου κόσμου, πού ἀλλάζει διώνοντας μέ δραματικό τρόπο τίς ἀντιφάσεις καί τίς ἐντάσεις στή διάρκεια μιᾶς ταραχώδους ἱστορικῆς περιόδου.

Μέ τήν πρώτη κιόλας περιδιάβαση στά κείμενα τῶν ἀγωνιστῶν, θαρρεῖ κανεῖς πῶς ὅλοι τους ὑπῆρξαν, ἀνέκαθεν, μημένοι, αὐτοὶ κι οἱ πατεράδες κι οἱ παππούδες τους, καί οἱ παππούδες τῶν παππούδων τους, στή μεγάλη ὑπόθεση τῆς Ἐπανάστασης· ταγμένοι, ὅλοι τους, νά ὑπηρετοῦν μεγάλη ἰδεώδη. Ὅταν λοιπόν γράφουν γιά τά περασμένα, τά θέλουν νά ὑπηρετοῦν, θετικά ἢ ἀρνητικά, τήν Ἐπανάσταση. Ὅλα γίνονται γιά τήν Ἐπανάσταση, γιά νά τήν προετοιμάσουν ἢ νά τήν ἐμποδίσουν: οἱ κοινότητες, τά προουχοντιλίκια καί τά ἀρματολίκια, τό κλέφτικο, ἡ ἐκκλησία... Ἀκόμα καί κάποιες κινήσεις πού εἶχε ἐπιχειρήσει ὁ Κολοκοτρώνης μαζί μέ τούς συντοπίτες του μουσουλμάνους ἐναντία στόν πασά, κι αὐτές «ἐπί τό ἐθνικότερον» τίς θέλει νά ἀποβλέπουν. Στήν περιγραφή λοιπόν τῆς μεγάλης αὐτῆς προετοιμασίας καί μοναδικῆς ἐμπειρίας, μέχρι τήν κορύφωσή της, ὁ καθένας διεκδικεῖ, ἀπό τό πόστο πού τοῦ «δόθηκε», τόν δικό του, μοναδικό καί πρωταγωνιστικό ρόλο, ὑπηρετώντας «ἀνέκαθεν» τόν μεγάλο σκοπό. Καί πάλι, ὅμως, δέν μᾶς λένε ψέματα οἱ ἀνθρωποὶ· ἔτσι τίς προσλαμβάνουν τίς ἐξελιξίσεις· νά προαναγγέλλουν τήν Ἐπανάσταση, αὐτή πού, τελικά, ἔγινε καί στήν ὁποία συμμετεῖχαν.

Ἡ Ἐπανάσταση ὑπῆρξε μιά κατ' ἐξοχήν ἐνοποιητική καί διαφοροποιητική διαδικασία. Ἐκεῖ, μέσα στόν πόλεμο, οἱ ἀνθρωποὶ πού τόν διηγούνται τώρα ἔζησαν μιά νέα συλλογικότητα, πού ἔδωσε νόημα στή ζωή τους: μοιράστηκαν τὴν αἴσθηση ὅτι τούς ἐνώνουν κοινοὶ ἀγῶνες καί θυσίες, ἀπέκτησαν ὄνομα, ταυτότητα· ἀνακάλυψαν καί ἐνδοξοὺς προγόνους, πού εἶχαν ἀγωνισθεῖ καί θυσιασθεῖ στά ἴδια χρώματα· γεννήθηκαν, ἐπίσης, προσδοκίες, ἀδιανόητες ἴσαμε τότε, γιατί ἀναδείχθηκαν καί καινούργιες δυνατότητες. Πρωτόγνωρες ἐμπειρίες ὄλεσε τοῦτες. Ὁ ἀγῶνας συνέβαλε μ' ὅλα αὐτά νά φτιαχτοῦν νέοι θεσμοὶ καί πολιτικά σύμβολα, νέες συλλογικές ἐντάξεις καί ταυτότητες. Καί οἱ ἀνθρωποὶ, κατά συνέπεια, μετά τήν Ἐπανάσταση, δέν εἶναι οἱ ἴδιοι πού ἦταν πρῖν. Ἀλλάζουν· συμορφώνονται, οἰκειοποιοῦνται, μέ τόν ἕνα ἢ μέ τόν ἄλλο τρόπο, αὐτά τά καινούργια πράγματα. Ὁ Δεληγιάννης μπορεῖ νά ἀγανακτεῖ γιατί αἰσθάνεται περιθωριοποιημένος, ἀλλά δέν γράφει ἀπομνημονεύματα ὡς κοτσάμπασης, δέν ὑπερα-

σπίζεται τέτοιους κοινωνικούς ρόλους· ο Κολοκοτρώνης, από την άλλη, όταν υπαγορεύει στον Τερτσέτη, έχει αφήσει πολύ μακριά πίσω του τὰ κλέφτικα. Καί ο Μακρυγιάννης, πού διαμαρτύρεται συνέχεια, νέους ρόλους διεκδικεί για τόν εαυτό του· δέν υπερασπίζεται αυτό πού ήταν στό παρελθόν· ένας μικρομεσαίος, ένταγμένος μέ τό μπουλούκι του στην ύπηρεσία τών μεγάλων άρματολών της περιοχής. Παιδιά της Έπανάστασης όλοι τους, μέ όλες τές άθέλτες συνέπειες πού μπορεί νά είχε για τούς ίδιους ή έμπλοκή τους στην τρομερή αυτή περιπέτεια, ζούν τώρα σέ μία νέα πολιτική κοινωνία· ύπηρετούν νέους θεσμούς και νέους αφέντες, αποδίδουν πίστη σέ νέες αρχές νομιμοφροσύνης, σέ νέα πολιτικά σύμβολα. Η γλώσσα πού μιλούν, για νά πούν αυτά πού ό καθένας έχει νά υπερασπισθεί, ύπαγορεύεται από τούς κώδικες, τές νόρμες, τές αρχές και τές αξίες αυτής της νέας κοινωνικής όργάνωσης. Ακόμη και όταν λένε και υπερασπίζονται πράγματα πολύ παλιά, τά όργανώνουν και τά εκφράζουν στην γλώσσα του νέου πολιτικού πολιτισμού, ως φορείς νέων πολιτικών ρόλων πού είναι πλέον.

Στά απομνημονεύματα του άγώνα διαμεσολαβείται ή μεγάλη αυτή ιστορική έμπειρία της Έπανάστασης· όπου οί άνθρωποι έμαθαν νά αναγνωρίζουν τόν εαυτό τους σέ νέες συλλογικότητες, σέ μία υπόθεση πού τήν κάνουν υπόθεση όλων τους — και ως τέτοια τή διεκδικούν και τήν υπερασπίζονται, προβάλλοντας ό καθένας τές δικές του αξιώσεις αλήθειας. Ό λόγος τους, και ό,τι αυτός αντιπροσωπεύει, αξιώνει τήν ήθική δικαίωση· είναι, άρα, λόγος πολιτικός, του παρόντος· πού διεκδικεί νά έδραιωθεί ως αλήθεια, νά καταστεί, δηλαδή, καθολική θεβαιότητα και παραδοχή. Κάθε μαρτυρία είναι κι ένας δλόκληρος κόσμος. Στο πλαίσιο αυτής της συνθήκης, ό αφηγητής αναδύεται από τή μερικότητά του και αναγορεύεται σέ υπέρτατο εκφραστή τών δικαίων του έθνους και της πατρίδας. Τά κείμενα αυτά έχουν λοιπόν βαθύτατα πραξιολογικό χαρακτήρα: συγκροτούν έναν λόγο πάνω στην ιστορία, πού άποτελεί, ταυτόχρονα, παρέμβαση στην πολιτική συγκυρία.

Υπό τήν έννοια αυτή, τό περιεχόμενο τών νοημάτων και τών σημασιών πού αποδεσμεύουν τά απομνημονεύματα συναρτάται μέ τήν άνασύσταση του πεδίου και του περιεχομέ-

νου τών συγκρούσεων που τροφοδότησαν τή συγγραφή τους. Διότι τά απομνημονεύματα δέν μιλούν από μόνα τους για τές συνθήκες παραγωγής τους και τές προϋποθέσεις άνάγνωσής τους· συνιστούν ίδιες ιδεολογικές παραγωγές· είναι, γι' αυτό, ένας λόγος ύποστασιοποιημένος, πού άναγορεύεται σέ νοηματικό όριο της ίδιας της ιστορίας· ταυτίζεται, δηλαδή, μέ τό όντολογικό μέρος της ιστορίας. Τά κείμενα αυτά, επειδή άκριβώς παίρνουν μέρος στις συγκρούσεις της εποχής, εκφράζουν / έντυπώνουν και τά νοητικά, άξιολογικά και έρμηνευτικά πρότυπα εκείνης της κοινωνίας· δέν μπορούν λοιπόν παρά νά στιγματίζουν, όπως είδαμε, τές παλιές προϋχοντικές πρακτικές· δέν ύμνούν τούς κλέφτες, πού έθγαιναν στα βουνά για νά κάνουν αντίσταση, νά προετοιμάσουν τήν έθνική επανάσταση· νά καταδικάζουν ως έθνική προδοσία τά άρματολίκια και τήν ύπηρεσία στην αούλη του 'Αλή Πασά· νά κατηγοριοποιούν τούς επαναστάτες στους «άγνους και γνήσιους» πατριώτες («άνθρωποι του τόπου») και στους έπάρατους, έθνοκτόνους ξενόφερτους, λόγιους και γραμματιζόμενους, ή τούς «σατανάδες» Φαναριώτες, πού έσπειραν τή διχόνοια και έφεραν τήν καταστροφή — όπως θέλει νά πιστεύει ό Φωτάκος.

Τά απομνημονεύματα, ως ιστορικά προσδιορισμένες ιδεολογικές παραγωγές πού είναι, άποτελούν αυτόνομο αντικείμενο της ιστορικής έρευνας και όχι ύποστασιοποιημένες όντότητες λόγου, τέτοιες πού νά παραπέμπονται και νά συμπληρώνουν «παραδειγματικά», ως «άποδεικτικό ύλικό», τές μελέτες για τό Είκοσιένα· δηλαδή ως «άξιόπιστοι» ή «άναξιόπιστοι», «έγκυροι» ή μή «έγκυροι», «άληθείς» ή «ψευδείς» Ισχυρισμοί στην ύπηρεσία του ιστοριογραφικού ύλικού.

Η παραγωγή τών απομνημονευμάτων, παρ' όλο πού δέν ύπακούει στους σχεδιασμούς μιās έθνικής πολιτικής, έγγράφεται ώστόσο σέ μία συνολικότερη κίνηση, έναν ευρύτερο διάλογο πού άνοίγει ή μετεπαναστατική κοινωνία μέ τόν ίδιο της τόν εαυτό· μέ τήν ιστορία της, τό παρελθόν, τό παρόν και τό μέλλον της· μία κοινωνία ή όποία, αποδεσμευόμενη από τό όθωμανικό της πλαίσιο, άναλαμβάνει νά διαχειρισθεί αυτήν τήν έμπειρία· νά διαχειρισθεί τή διαφορά πού παρήχθη μέσα στην ιστορία.

ΓΙΑ ΟΛΕΣ ΕΙΧΕ ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ Ο ΔΡΟΜΟΣ. ΓΙΑ ΜΕΡΙΚΕΣ ΗΤΑΝ ΔΥΣΚΟΛΟΣ*

της Έλένης Συρίγου-Ρήγου

Ο αντικομμουνιστικός-προπαγανδιστικός λόγος, που αναπτύχθηκε στην Ελλάδα από τον Μεσοπόλεμο μέχρι τη Μεταπολίτευση του 1974 και εμφανίζεται τόσο στα κείμενα - έγγραφα της Γενικής Ασφάλειας όσο και σε άρθρα ή βιβλία ιδιωτών, δεν αφήνει απ' έξω το γυναικείο φύλο. Η θέση της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία είναι ένας ιδιαίτερα ευαίσθητος ιδεολογικός τομέας, κυρίως μετά την ανάπτυξη και αποδοχή από ευρύτερα στρώματα των ιδεών του φεμινισμού και του σοσιαλισμού στη δεκαετία 1920-1930. Πρέπει λοιπόν να «ἀποδειχθῶν» οί «κίνδυνοι» και οί «ἀνατροπές» που μπορεί να φέρει ο διεθνής και εσωτερικός κομμουνισμός, «...ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τόν μεγαλύτερον κίνδυνον ἐξ' ὅσον ποτέ ἀντιμετώπισε ἡ ἀνθρωπότης. (...) Ὁ κοινωνικός ἰατρός — τό κράτος — καλεῖται εἰς τό ἔργο του διὰ τήν διάσωσιν καί τήν ἐπιβίωσιν τῆς κοινωνικῆς ὁλότητος. Ὁ προδοτικός καί ἀντεθνικός ρόλος τοῦ κομμουνισμοῦ ἐπεσημάνθη, κυρίως, ἀπό τήν ἐποχὴ τῆς Μικρασιατικῆς Καταστροφῆς, ἰδίᾳ δέ, ἀπό τό ἔτος 1929, ὅτε ἐψηφίσθη ὑπό τῆς τότε Κυβερνήσεως ὁ Ν. 4229, ἡτοι τό ἰδιώνυμον.

Ἀπό τότε ἡ μικρὴ Πατρίς μας, ΠΡΩΤΗ εἰς ὁλόκληρον τόν κόσμο διείδεν τόν κομμουνιστικόν κίνδυνον, ἐθέσπισεν νόμους καί ἔλαβεν μέτρα πρὸς κατοχύρωσιν τοῦ Ἀστικο-Δημοκρατικοῦ μας καθεστώτος».¹

Μέτρα τὰ ὁποῖα ἤρθαν ὡς ἀποτέλεσμα ὄχι ἐνός πραγματικοῦ κινδύνου, ἀλλὰ συνειδητῆς ἐπιλογῆς, ἐφεύρεσης ἐνός «ἐσωτερικοῦ ἐχθροῦ» ἱκανοῦ νά καλύψει τό ἰδεολογικὸ κενὸ πού ἐπέφερε ὁ θάνατος τῆς Μεγάλης Ἰδέας στὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

Ὁ κίνδυνος τῆς μόλυνσης ἀπὸ τήν «ἀσθένεια» τοῦ κομμουνισμοῦ ἔπρεπε πάση θυσίᾳ νά περάσει στίς συνειδήσεις τῶν «ὑγιῶς» καί «ἐθνικῶς» σκεπτόμενων Ἑλλήνων. Νά φοβηθοῦν, γιατί ἡ «ἀσθένεια» αὐτὴ δρᾷ «ὑποῦλα». Τό κράτος ὁμως, ἐκτός ἀπὸ ἀκοίμητος φρουρὸς πού εἶναι, ἀναλαμβάνει καί χρέη ἰατροῦ γιατί τό «μικροβίον» εἶχε ἀπλωθεῖ καί προσπαθοῦσε νά

κυριεύσει τοὺς στυλοβάτες τοῦ κράτους καί τῆς κοινωνίας: τήν πατρίδα, τήν θρησκεία καί τήν οἰκογένεια.

Τὰ χρόνια τῆς δευτέρας περιόδου τῆς βενιζελικῆς διακυβέρνησης καί λίγο πρὶν ἀπὸ τήν παλινόρθωση τῆς μοναρχίας καί τῆ μεταξική δικτατορία σηματοδοτοῦνται ἀπὸ τήν οικονομικὴ κρίση, τήν ἔνταση τῆς κοινωνικῆς διαμαρτυρίας καί τήν ἀποκρουστικότητα τοῦ ἀντικομμουνισμοῦ ὡς κρατικῆς ιδεολογίας.²

Μέσα σ' αὐτό τό πλαίσιο ἔπρεπε νά ἀναδειχθεῖ ἐκτός τῶν ἄλλων καί τό πόσο ἐπικίνδυνος εἶναι ὁ κομμουνισμός γιὰ τὴ διάλυση τῆς οἰκογένειας. Ἐπρεπε νά ἐπισημανθεῖ ἀκόμα καί μέ ὑπερβολές τό πόσο χαμηλά μπορεί νά «πέσουν» οἱ γυναῖκες μέσα στό κομμουνιστικὸ σύστημα. Αὐτὸ γιατί στὴν... ἑλληνοχριστιανικὴ μας παράδοση αὐτὲς εἶναι οἱ Ἐστιάδες που κρατοῦν ἄσθητο τό φῶς τῆς οἰκογενειακῆς ἐστίας.

Χαρακτηριστικά, ὁ τέως διευθυντῆς τῆς Ὑπηρεσίας Γενικῆς Ασφάλειας τοῦ κράτους καί θεωρητικὸς τοῦ ἀντικομμουνισμοῦ Φεσσόπουλος ἀναφέρει:

«(...) ὁ κομμουνισμός τὴν ἐλευθερίαν τῆς γυναικὸς δέν ἐσταμάτησε μέχρι τοῦ σημείου αὐτοῦ (οἱ γυναῖκες, ἐγράφησαν πρὸς διάφορα ἔργα, τὰς ἐπιστήμας, τὴν ὑπαλληλίαν) ἀλλ' ἐπεξήτησε νά τὴν ὠθήσῃ πολὺ μακρότερα. Καθιέρωσε δηλαδὴ τὴν ἀπαλλαγὴν τῆς γυναικὸς ἀπὸ τό ζυγόν τῆς οἰκογένειας, τῆς μητρότητος, τῆς θρησκείας καί τῆς ἀστικῆς ἠθικῆς».³ (...) «Ἡ Ἐρυθρὰ Διεθνὴς τῶν Γυναικῶν (...) στρατολογεῖ τὰ μέλη τῆς μεταξύ τῶν ἐργατριῶν καί κατὰ τό πλεῖστον μεταξύ τῶν γυναικῶν τῆς κατωτάτης ὑποστάθμης».⁴

Σὲ διάλεξή του στοὺς ἀξιωματικούς τῆς Φρουρᾶς Ἀθηνῶν τό 1929 γιὰ τό ἔσοκπασμα πιά τοῦ κομμουνισμοῦ πού ὑποσκάπτει τὰ θεμέλια τῆς κοινωνίας, ἀναφέρει μεταξύ ἄλλων: «τὴν ἐκλυσιν (τῶν ἡθῶν) ταύτην ἠθέλησε νά ἐνισχύσῃ ἡ Σοβιετικὴ Κυβέρνησις, ὑπὸ τὴν προστασία τῆς ὁποίας τό 1925 ἰδρύθη σύλλογος ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν "Κάτω ἢ Ἐντροπή". Τὰ μέλη τοῦ συλλόγου τούτου ὑποχρεοῦντο νά περιφέρωνται ὁλόγυμνα, κατὰ δέ ὁμολογίαν πολλῶν εἰς τὰς ὁδοὺς τῆς Μόσχας καί ἄλλων μεγάλων πόλεων ἐπανειλημμένως ἐθεάθησαν νεανίδες, ὡς μόνον ἐνδυμα φέρουσαι ταινίαν μέ ἐπιγραφὴν "Κάτω ἢ Ἐντροπή", ἡ ὁποία εἶναι ἀστικὴ πρόκλησις».⁵

Μπροστά σ' αὐτοὺς τοὺς τριγμούς τῶν θεμελιῶν τῆς κοινωνίας, ὁ Φεσσόπουλος κατηγορεῖ: πολιτικὰ κόμματα, Τύπο, τὴν κοινωνία, τοὺς μεγάλους ἐπιχειρηματίες, τὸν κληρο, τὸν δι-

* Τὰ στοιχεῖα τοῦ κειμένου αὐτοῦ εἶναι ἀποτέλεσμα εὐρύτερης προσωπικῆς ἔρευνας. Ἐρέθισμα γιὰ τὴ γραφὴν τοῦ ἡπὲρξε τό βιβλίον τῆς Παγῶνας Στεφάνου καί οἱ συζητήσεις μέ τίς φίλες Ζῶγια Χρονάκη, Ἰωάννα Παπαθανασίου καί τὸν Ἄλκη Ρήγο.

δασκαλικό κόσμο, τούς αξιωματικούς και τέλος τό κράτος. Πιο πολύ τά βάζει μέ τό κράτος γιατί, απ' δ, τι λέει, ό κομμουνισμός τό 1924 ήταν σέ νηπιώδη κατάσταση και τό κράτος δέν άκουγε τίς άρμόδιες ύπηρεσίες... πού του έλεγαν για τόν έπερχόμενο κίνδυνο. Συνεχίζοντας, κατακρίνει τήν κυβέρνηση γιατί διαστάζει νά όριστικοποιήσει τό «ιδιώνυμο», καταλήγοντας: «Στρέφω πρός τό Κράτος και τήν Κοινωνία διά νά άποτινάξω από τήν ψυχήν και τήν θέλησίν των τόν λήθαργον, κραυγάζων: "έξυπνήσατε! Εάν διά τήν σήμερον είσθε ήσυχoi, ό ύπνος σās παρασκευάζει τήν δυστυχίαν τής αύριον"»...⁶

Όλη αυτή ή σκιαγράφηση του «έξευτελισμού» στον όποιο θά όδηγήσει ό κομμουνισμός τίς γυναίκες επιστρατεύεται απ' τόν Φεσσόπουλο γιατί μέχρι και τόν πόλεμο του 1940 ή κυρίαρχη αντίληψη για τή θέση της γυναίκας στην έλληνική κοινωνία ήταν αυτή πού άναλογεί στη «φύση» της. Μ' άλλα λόγια: της συζύγου, της μητέρας, της πεθεράς, της αδελφής, της κόρης, της έρωμένης. Στά άστικά κέντρα, όμως, ό ριζοσπαστικός φεμινισμός πού άναπτύσσεται από τίς γυναικείες οργανώσεις και κυρίως στην Άθήνα στοχεύει στην άνατροπή αυτής της αντίληψης.

Άλλά ή στερεοτυπική αυτή αντίληψη για τή φύση των γυναικών δέν εκφράζεται μόνο από τή συντριπτική πλειοψηφία των άνδρων αλλά και από μερίδα γυναικών και μάλιστα αυτόαποκαλομένων «φεμιστριών», όπως ή Άννα Κασιόγρα, γιατρός, ή όποία άρθρογραφεί στο Έλεύθερο Βήμα συχνότατα κατά τή διάρκεια του Μεσοπολέμου, ενώ εκδίδει και μελέτες όπως: «Υγεία - Όμορφιά - Ηθική», όπου στο κεφάλαιο «Η Χρησιμότης της Όμορφιάς» διαβάζουμε:

«Ό τύπος της γυναικείας όμορφιάς είναι εκείνος του όποιου ή διάπλασις άνταποκρίνεται καλύτερα εις τήν εκπλήρωσιν του ειδικού προορισμού της γυναίκας, τήν διαιώνισιν του είδους, τό απέδειξεν ό Στράτς εις τήν σχετικήν ειδικήν μελέτην του τόσον πειστικά, ώστε κανείς πλέον νά μήν τολμά νά τό άμφισπτήση... Γυναίκα μέ στενήν, άνδρικήν πύελον δέν μπορεί νά άποτελή τύπον άπολύτως ώραιας γυναίκας, διότι ή πύελος αυτή δέν είναι εννοϊκή εις τήν διαιώνισιν. Και αν παρουσιάσθησαν ποτέ κατά τό πέρασμα των αιώνων άνδρες πού εύρον ώραίαν τήν στενήν πύελον και έλκύσθησαν προς αυτή, επειδή ζωντανά παιδιά δέν έβλεπον τό φώς από παρομοίαν πύελον — τότε βλέπετε δέν ήτο γνωστή ή καισαρική τομή — τό γούστο αυτό των άνδρων εκείνων δέν διεσώθη, δέν έσταθεροποιήθη μέσα στην ανθρώπινη φύσι».⁷

Άλλα χρόνια άργότερα έχουμε πάνω στο ίδιο μοτίβο τίς φράσεις του Ι. Μεταξά: «Πρό πάντων θέλω νά διαπλαστούν ρωμαλέα τά σώματα όλων σας. Δέν μπορείτε νά φτιάσετε οικογένεια μέ σώματα καχεκτικά και άρρωστημένα» ή «και του άνδρός τόν όποιον θά αγαπήσετε θά είσθε σχεδόν μητέρα του».⁸

Γενικά θά μπορούσαμε νά δούμε τήν αντίληψη για τή θέση των γυναικών πού κυριαρχεί μέσα από κάποιες λέξεις κλειδιά: στο σπίτι της ή γυναίκα είναι ή «άφέντρα», ή «κυρά ή κερά», ή «άρχόντισσα» κ.ά., ιδίως ως προς τήν τεκνοποιία, μιά πού ό σκοπός του γάμου (είναι) ή άπόκτηση τέκνων. Αυτή πού δέν μπορεί νά καρποφορήσει έχει τήν έτικέτα της: «άκληρης», «μαγκούφας», «μαρμάρας», «γρουσουζας», «άνητρόκοπης». Άπό τήν άκληρη σέ πολλές περιοχές της Ελλάδας άπαγορευόταν ό δανεισμός προζυμιού. Άκόμα και ό παπάς δέν δεχόταν τό «πρόσφορο» της άτεκνης (Μερακλής, Β' 1986) για τή λειτουργία του βάσει της αντίληψης πού επικρατούσε «άκληρη-άθη». Άπό τήν άκληρη άπαγορεύεται ό δανεισμός προζυ-

μιού, διότι σύμφωνα μέ τήν κοινή γνώμη: «χρωστάει ή πληρώνει άμαρτίες κι έχει κακό μάτι».

Η γυναίκα ταυτίζεται άπόλυτα μέ τή μητρότητα. Γυναίκα - Μητέρα όχι μόνο προς τά παιδιά της αλλά ως προς τούς τρίτους. Ένας ρόλος πού κυριαρχεί ως και έξαφανίζει κάθε άλλη επιθυμία ή ανάγκη για δράση, εργασία κλπ.

Τήν ίδια περίοδο ό φασισμός στή γενέτειρά του προχωρεί μέ άποφασιστικά δήματα στην άνδροκρατικής μορφής χειραφέτηση της γυναίκας μέσα στην νέα τάξη πραγμάτων πού θέλει νά εγκαθιδρύσει. Ό ίδιος ό Μπενίτο Μουσολίνι γράφει: «Δέν άνήκω όμως εις τούς πεπαλαιωμένους και μειψίμοιρους εκείνους άνδρες, οι όποιοι έχουν τό θάρρος νά ίσχυρίζονται ότι ή γυναίκα δέν πρέπει νά ενδιαφέρεται διά τίποτε άλλο, παρά διά τό σπίτι της και τήν οικογένειαν. Βεβαίως είναι τό καθυπότακτο βασίλειον των γυναικών, εκεί πού έχει κάθε δικαίωμα νά είναι παντοκράτωρ».¹⁰

Και ό βουλευτής του Καποφέρι, σέ άρθρο του στην Συντηρητική Τάξη, θά γράψει:

«Συμφωνήθηκε πώς στίς δουλειές πού κριθήκανε άκατάλληλες γι' αυτές, οι γυναίκες θά κάνουν τόπο. Θά πρέπει όμως νά λογαριαστούν οι ιδιαίτερες συνθήκες κάθε εργαζόμενου. Ό καθένας μας θά καταλάβει, όπως τήν αισθανόμαστε όλοι, πρό πάντων κατά μεγάλα κέντρα, τήν ανάγκη νά κάνομε τά κορίτσια μας καλές νοικοκυρές... Για τήν άξιοπρέπεια του ό άντρας δέν μπορεί νά περιμένει στο σπίτι νά γυρίσει ή γυναίκα το από τό γραφείο. Οι νέοι μας δέν μπορούν νά καταδικαστούν σέ άνεργία, για νά αφήσουν τόν τόπο στίς δεσποινίδες».¹¹

Οι αντίληψεις αυτές θά βρούν τή θέση τους και στην έλληνική κοινωνία. Ξεσπά στην κυριολεξία διωγμός των υπαλλήλων γυναικών. Έντονες διαμαρτυρίες εκδηλώνονται μέ άρθρα τόσο στον ήμερήσιο και περιοδικό Τύπο όσο και στα φεμινιστικά περιοδικά της εποχής. Χαρακτηριστικά είναι τά άρθρα πού δημοσιεύονται στον Άγώνα της Γυναίκας, περιοδική έκδοση του Συνδέσμου για τά Δικαιώματα της Γυναίκας.

Μέ τό καθεστώς της 4ης Αυγούστου 1936 οι κομμουνιστικές ιδέες, οι κομμουνιστές, φυσικά και οι κομμουνίστριες θά βρεθούν υπό διωγμό: διώξεις, συλλήψεις, βασανιστήρια, εκποτίσεις κ.ά.

Τό άρχείο του ΚΚΕ ή μέρος του κατάσχεται. Τό ύλικό της κατάσχεσης, φθάνει στα χέρια της Έθνικής Έταιρείας, ή όποια εκδίδει τό 1937 βιβλίο μέ τίτλο: «Ό Κομμουνισμός στην Ελλάδα, μέ πρόλογο του Κ. Μανιαδάκη, ύφυπουργού της Δημόσιας Ασφάλειας, ό όποιος προτρέπει τήν Έθνική Έταιρεία νά προσπαθήσει νά κυκλοφορήσει αυτό τό «ΑΛΦΑΒΗΤΑΡΙ» παντού: στον κληρο, στους εργαζομένους και κυρίως στην νεολαία.

Στό βιβλίο ύπάρχει πλήρης κατάλογος των περιοδικών και εφημερίδων πού διακόπηκε ή έκδοσή τους (ό αριθμός τους φθάνει τά 136), μεταξύ αυτών και ό Άγώνας της Γυναίκας. Παράλληλα ύπάρχει αναλυτική καταγραφή της διάρθρωσης της οργανώσεως του ΚΚΕ Ένα κεφάλαιο του βιβλίου άφιερώνεται στην: «Ψυχή της γυναίκας - Πάλη για τό παιδί». Χαρακτηριστικά αναφέρει: «οι κομμουνιστάι γνωρίζουν ότι εάν ή γυναίκα κατακτηθή από τόν κομμουνισμό, τότε ανατρέπεται ή τάξις του δικαίου και της άτομικής ιδιοκτησίας. Τότε ή αντικομμουνιστική διάθεση της λαϊκής ζωής θά παραμερισθή, τότε πιά ή μελλοντική γενεά — τό παιδί — στην ψυχική του σύνθεσι, έχει έξασφαλισθεί για τόν κομμουνισμόν (...) έτοποθέτησε

(τό ΚΚΕ) έπί κεφαλής τής γυναικείας κινήσεως "συντρόφισσα" (έννοεί τή Χρύσα Χατζηδασιλίου), μέλος του κομμουνιστικού κόμματος, υπό τήν καθοδήγηση όμως του συντρόφου τής κεντρικής επιτροπής. Βοηθήθηκε πολύ στην εξάπλωση τής προπαγάνδας του ανάμεσα στις γυναίκες και από ένα άλλο σπουδαίο λόγο: από τό δήθεν νεωτεριστικό πνεύμα των ήμισυμαθών γυναικών μας των "καλών τάξεων", που από σομποτισμό και έλλειψη πραγματικής μορφώσεως, έπροπαγάνδιζαν τον μπολσεβικισμό του "σαλονιού", για να αποκτήσουν με αυτή τους τήν εγκληματικήν εκδήλωσι, άνόητους τίτλους κοινωνικής και πνευματικής "άνωτερότητος",¹² έννοώντας τις φεμινιστικές οργανώσεις.

Τό 1938 ένας άλλος θεωρητικός του άντικομμουνισμού, ο Ν. Αρχιμανδρίτης, άστυνόμος - δικηγόρος, θά κάνει μία πιό έντονη κριτική για τον κομμουνισμό, κυρίως γιατί τό κομμουνιστικό σύστημα θέλει τήν κατάργηση τής άστικής οικογένειας ή όποια, κατά τήν άποψη του, για τήν άστική κοινωνία είναι «τό θερμοκήπιο, όπου γεννιούνται, μεγαλώνουν και ύστερα στολίζουν τή ζωή τά πιό άμορφα κοινωνικά λουλούδια... όλα αυτά φτειάχνουν μία ετυχία, όπου και όταν άκόμα δάσκανο μάτι τή φθογήση, θά μείνη κάποιο κομμάτι που θά ζεσταίνη για πάντα και θά δυναμώνη τον άνθρωπο». Φαίνεται ότι ο φόβος τής βασκανίας, τό κακό μάτι, δέν άπασχολεί μόνο τον άπλό λαό, αλλά και τήν άστυνομία!

Αντίθετα, ή κομμουνιστική κοινωνία που ζητάει τήν έξαφάνιση τής οικογένειας πιστεύει στον «ελεύθερο έρωτα, τον πολιτικό γάμο ή τον γάμο που τον βεβαιώνουν δυό μάρτυρες». σκοπός του γάμου στην κομμουνιστική κοινωνία «δέν είναι για να κάνουν οικογένεια, αλλά μονάχα να γεννήσουν παιδιά και να ικανοποιήσουν τις σαρκικές επιθυμίες».¹³

Μπροστά σε τέτοιους κινδύνους αλλά και σε τόσους άλλους που περιγράφει αναλυτικά, φθάνει στο πώς πρέπει «να καταπολεμηθούν οι επικίνδυνες θεωρίες και οργανώσεις». Αποκαλυπτικός πράγματι ο τρόπος που προτείνει, αλλά άκόμα πιό άποκαλυπτικός ο ρόλος των άστυνομικών υπηρεσιών που αναφέρονται ως «τά μάτια και τά χέρια» κάθε έθνικού κράτους. Προτείνει να οργανωθεί ιδιαίτερη άστυνομική υπηρεσία για να «παρακολουθή, να θρίσκη και να πολεμά τις φωλιές του κομμουνισμού και του άναρχισμού... θά ήταν σωστότερο να οργανωθή από τους πιό μορφωμένους άστυνομικούς υπαλλήλους, που να πάρη στα χέρια της τή δύναμη, ώστε να κάνει μία ταυτόχρονη, μεθοδική, έπιστημονική και γερή καταδίωξι στους κομμουνιστές και άναρχικούς... αυτή ή υπηρεσία πρέπει να θρίσκεται σε στενή σχέση και συνεργασία με τις Δικαστικές αρχές και πρό πάντων τις σωφρονιστικές υπηρεσίες, ώστε ή δράσις και οι ενέργειες σ' όλες αυτές τις κρατικές υπηρεσίες να συνταιριάζονται και να προχωρούν προς τον ίδιο σκοπό, δηλαδή προς τό ξεχώρισμα των κομμουνιστών που δέν διορθώνονται και τήν σωτηρία εκείνων, που δέν έφθασαν άκόμη στο σημείο να ποτιστούν βαθειά από τις κομμουνιστικές ή και άναρχικές ιδέες».¹⁴

Απ' ό,τι γνωρίζουμε, οι άπόψεις του, αλλά και οι άπόψεις πολλών άλλων τόσο στην Ελλάδα όσο και σε ευρύτερους κύκλους του Αντικομιντέρν Συμφώνου, δέν έμειναν στα χαρτιά και ή άστυνομία σ' όλη τή διάρκεια τής μεταξικής δικτατορίας ήταν και τά «μάτια» και τά «χέρια» του έθνικού κράτους τής 4ης Αύγούστου.

Ο άντιφασιστικός άγώνας που ξεσπά στην Ελλάδα δέν θά άφήσει άδιάφορες τις Έλληνίδες. Κατά τή διάρκεια τής Κα-

τοχής και τής Αντίστασης οι γυναίκες συμμετέχουν ενεργότερα από κάθε άλλη φορά στα γεγονότα. Ο ριζοσπαστικός φεμινισμός που αναπτύχθηκε κατά τή διάρκεια του Μεσοπολέμου δέν ύπάρχει πιά. Τή θέση του παίρνει ένα κίνημα μαζικότερο: δεκάδες —τοπικοί κυρίως— σύλλογοι και εκατοντάδες γυναίκες, που μοιάζουν να άγνοούν τή μεσοπολεμική φεμινιστική προίστορία, άντιλαμβάνονται όμως πολύ καλά τήν κρισιμότητα των στιγμών.¹⁵

Τό διάστημα αυτό, από τον Οκτώβρη του 1940 ως τον Οκτώβρη του 1944, σύμφωνα με τήν τυπολογία του Άλέξανδρου Σβάλου, έχει τρία μέρη αντίστοιχα προς τά μέρη της «Ηρωικής» Συμφωνίας του Μπετόβεν.

Όπως τό πρώτο μέρος τής συμφωνίας, έτσι κι ή πρώτη περίοδος τής ιστορίας των τεσσάρων χρόνων είναι ή χαρούμενη κι όρμητική πορεία του λαού —με τό χαμόγελο στα χείλη— προς τά βουνά τής Αλβανίας, όπου γράφηκε τό έπος τής νίκης.

Τό δεύτερο τμήμα τής ιστορίας είναι ή πτώση των ήρώων —τό πένθιμο έμβατήριο τής συμφωνίας. Εικόνα τραγωδίας, όπου άπλώνεται τό μαρτύριο ενός περήφανου λαού— σπαργαυός και όργη μαζί.

Η τρίτη φάση είναι, σαν τό τρίτο μέρος τής Συμφωνίας, τό νέο ξεκίνημα, με θάρρος και πίστη στη ζωή, τό ξεκίνημα τής λευτεριάς, ή Έθνική Αντίσταση, ο τελικός θρίαμβος του λαού.¹⁶

Κατά τό διάστημα τής Κατοχής ή ΠΕΕΑ —Κυβέρνηση του Βουνού (1944)— με πράξεις της κατεγυρώνει για τις γυναίκες πλήρη και ισότητα δικαιώματα στον Δημόσιο χώρο.¹⁷

Η άπελευθέρωση θά θρεί τις Έλληνίδες ενεργές αλλά χωρίς άναγνωρισμένη τήν ισότητα από τό νόμιμο έλεύθερο κράτος. Δέν είναι διατεθειμένες να άποδεχτούν αυτή τήν έπιστροφή στο παρελθόν και άναπτύσσουν —ιδιαίτερα οι γυναίκες τής Άριστερας— έντονη δράση. Με τό νέο αυτό ξεκίνημα δημιουργούν τήν Πανελλήνια Ένωση Γυναικών —ΠΕΓ (1945), ή όποια εξελίσσεται σε Πανελλήνια Όμοσπονδία Γυναικών—ΠΟΓ (1946).

Τόν Μάιο του 1946 πραγματοποιείται τό Α' Πανελλαδικό Συνέδριο Γυναικών που διοργανώνει ή ΠΟΓ.

Τήν ίδια ακριβώς περίοδο, στο βιβλίο του Άντισυνταγματάρχου Χωροφυλακής Βορρέ διαβάσουμε:

«Αναφορικός με τό επικίνδυνον των γυναικών, θυμούμαι μία σοφή παρομοίωσι ενός άνωτέρου μου "οί γυναίκες μοιάζουν με κάρβουνα, όποιοι τά πιάση άναμμένα θά τον κάψουν, όποιος τά πιάσει σβυστά θά τον μουτζουρώσουν"». Αναρωτιέται λοιπόν τί σημαίνει τούτο και μάς τό έξηγει: «Τούτο σημαίνει ότι τά χαρτοπαίγνια και οι γυναίκες, είναι οικιοί άπώλειας, είναι άσωτίας έλαττώματα. Όποσδήποτε και άν τά μεταχειρισθή κανείς, διατρέχει τον κίνδυνο να κατηγορηθή. Γι' αυτό χρειάζεται μεγάλη περίσκεψις και λεπτότης εις τας ενεργείας, σύνεσις, ευφνία, ψυχραιμία, άδιαφορία προς τό γυναικείον φύλον, χαρακτήρ άδάμαστος και ήθική γρανιτώδης».¹⁸

Θεωρεί επίσης ότι τά άτομα που έχουν «αλίση» στον έρωτα, τήν «άπόλαυση» και τήν «χαρτοπαίξια» δέν έχουν θέση στην υπηρεσία, ή όποια έχει ανάγκη «ραφιναρισμένων όργάνων παλαιών και πεπειραμένων» για να μπορούν να άντεπεξέρχονται στα καθήκοντα τής Ειδικής Ασφάλειας, που είναι ή παρακολούθηση των άναρχικών στοιχείων.

Η μεγάλη του άγωνία όμως είναι να μίν έμπλακούν σε έρωτικές σχέσεις τά άστυνομικά όργανα, μία που ή φύση τους θά τους όδηγήσει κάποια στιγμή εκεί: «Η άνδρική των φύσις τ'

ἀναγκάζει ἀργά ἢ γρήγορα νά ἔχῃσι σχέσεις μέ γυναίκας (...)
πόσα ὄργανα δέν κατέστρεψαν τήν ὑγίαν τους ἀπό μιὰ ἀτυχή
γυναικεία γνωριμία πού ἔκαμαν; Τά ὄργανα ὡς ἐπὶ τό πλεί-
στον προέρχονται ἀπό χωριά καί εἶναι ἀκόμη ἀβγαλτα στήν
κοινωνία. Δέν ξέρουν τίς γυναῖκες, δέν ξέρουν τί φρικτή κατα-
στροφή μποροῦνε νά πάθουν ἀπό μιὰ κακή γνωριμία (...) Ἄ-
μα τό ὄργανο περιπλακῆ σ' ἐρωτικές περιπέτειες, ἀμέσως θά
χάσῃ τή ζωτικότητα του, θά χάσῃ τή μαχητικότητά του, θ' ἀ-
πορροφηθῆ εἰς τάς φροντίδας πού θ' ἀναλάβῃ ἀπό τήν γνωρι-
μία τῆς γυναίκας».¹⁹

Πάντως οἱ φόβοι του προφανῶς θά ἐντάθησαν ὅταν ἐκ τῶν
«πληροφοριῶν τῆς υπηρεσίας» διαπίστωσε ὅτι ὄχι μόνον πραγ-
ματοποιήθηκε τό Πανελλαδικό Συνέδριο τῆς ΠΟΓ²⁰ ἀλλά ἐ-
γινε τήν ἴδια ἀκριβῶς περίοδο καί ἡ Β' Συνδιάσκεψη τῆς Ἐθνι-
κῆς Ἀλληλεγγύης, στήν ὁποία πῆραν μέρος ἐπίσης πάρα πολ-
λές γυναῖκες. Ὁ δέ Ριζοσπάστης θά ἀναφέρει γιά τό συνέδριο
τά ἑξῆς: «Μά ἂν ἓνα τέτοιο Συνέδριο πρέπει νά κινήσει καί
θά κινήσει τό ἐνδιαφέρον ὄλων τῶν γυναικῶν ἀρχίζοντας ἀπό
τίς Ἀθηναίες καί τίς Ἐπαρχιώτισσες καί φθάνοντας ὡς τίς
Καραγκούνες καί τίς Ἀγρότισσες τῆς Μακεδονίας, ἀκόμα πε-
ρισσότερο πρέπει νά κινήσει καί τό ἐνδιαφέρον τῶν ἀνδρῶν
καί τοῦ ὀργανωμένου κράτους (ἂν τέτοιο μπορεῖ νά νοηθεῖ τό
σημερινό)».²¹

Δέν γνωρίζουμε πόσο κίνησε τό ἐνδιαφέρον τῶν ἀνδρῶν,

ξέρουμε ὁμως καλά ὅτι κατά τή διάρκεια τῆς προετοιμασίας
τοῦ συνεδρίου τῆς ΠΟΓ κίνησε τό ἐνδιαφέρον τοῦ ὀργανωμέ-
νου κράτους καί τῶν ὀργάνων του. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι εἶχε
ἤδη ἀρχίσει ἡ λευκή τρομοκρατία. Τά πολλά ὁμως ἐμπόδια
δέν ἔκαναν τίς γυναῖκες νά λιποψυχήσουν. Ἐμπόδια διοργά-
νωσης ἐράνου γιά τά παιδιά, κατάθεσης στεφάνου στόν Ἄ-
γνωστο Στρατιώτη, ἐμπόδια στή σύγκληση τῶν συνελεύσεων,
ὅπως συνέβη στούς συλλόγους Κοζάνης, Καστοριάς, Κιλκίς.
Ἡ ἀδυναμία σύγκλησης συνέλευσης γιά τήν ἐκλογή ἐκπροσώ-
πων ὀφειλόταν στήν τρομοκρατία πού ὑπῆρχε. Γιά τό λόγο
αὐτό λειτούργησαν ὡς παραρτήματα τῆς Ἐνωσης Γυναικῶν
Θεσσαλονίκης.²² Παρ' ὄλ' αὐτά, στό συνέδριο πῆραν μέρος
160 γυναικεῖοι σύλλογοι.

Ὅσο προχωρεῖ ὁ Ἐμφύλιος, τόσο ἐντείνεται καί ἡ ἀντικομ-
μουνιστική προπαγάνδα, ἡ ὁποία προσπαθεῖ νά συσπειρώσει
καί νά κινητοποιήσει, μέ δάση τῆ γνωστῆ μυθολογία τῆς συ-
νωμοσίας καί τῆς δαμινοποίησης τοῦ «ἄλλου» ὡς «ἐχθροῦ».

Ἀπέναντι σ' ἓνα τέτοιο «ἐχθρό» ὁ ρόλος τῶν ἀστυνομικῶν
υπηρεσιῶν εἶναι «τά μάτια καί τά χέρια» κάθε ἐθνικοῦ κρά-
τους, ὅπως εἶπε ὁ Ν. Ἀρχιμανδρίτης.

Ἄς δοῦμε λοιπόν πῶς ἐπιστρατεύονται τά μάτια γιά νά ἀ-
ποδείξουν ἀφ' ἑνός τόν ἠθικό ξεπεσμό τῶν κομμουνιστῶν καί
κομμουνιστριῶν καί ἀφ' ἑτέρου μέσω τῶν «παραβάσεων» τῆς
ιδιωτικῆς ζωῆς τους νά ἀποδειχθεῖ ὅτι, σέ τελική ἀνάλυση, στόν

«κομμουνιστικό παράδεισο» δέν υπάρχει καμία ισοτιμία μεταξύ ανδρών και γυναικών, αλλά αντίθετα η γυναίκα λειτουργεί εκεί ως «όργανο», με άλλα λόγια είναι προς κάθε «χρήση» και κάθε «σκοπιμότητα». Ίδου ένα παράδειγμα:

«Η συνωμοτικότητα των Κομμουνιστών είναι μεγάλη. Δεν περιορίζεται μόνον στην παράνομη πολιτική ζωή τους, επεκτείνεται και σε κάθε άλλη παράνομη εκδήλωση της ζωής τους και σ' αυτή τη σεξουαλική (...) Άς μās συγχωρήσουν, αυτοί οι «άσκητες» και οι «άγιοι» του κομμουνισμού, για την αδιακρισία, πού είχαμε να διεισδύσουμε στα ακάθαρτα άδυνα της ιδιωτικής ζωής τους (...) ή αδιακρισία ήταν εθνικά επιβεβλημένη».²³

«Σχετικώς με τη ζωή της ... στη Γαυδο δέν θά αναφέρουμε παρά μόνο τούτο, ότι η "δράση" της εκεί περιορίστηκε "αποκλειστικά" και μόνο μέσα στην ομάδα των εξορίστων, όπου ήταν "φαρδεια" και "αποδοτική". Εκεί όμως πού "απέδωσε", ακόμη περισσότερα, ή ... είναι ή Κίμωνος ... Η ... εκμεταλλεύομενη τά φυσικά της προσόντα και σπρωχόμενη από την ψυχική της διάθεση, είναι μέν γεγονός, ότι "απέδωσε" πάρα πολλά, αλλά αυτό "εξημώσε" τις άλλες. Εκείνο, πού πρέπει ωστόσο να αναγνωρίσουμε στή ... είναι τούτο ότι "εξεπλήρωσε" πέρα για πέρα την αποστολή της, σάν "αγωνίστρια του λαού" και κατάφερε με πολλούς "έλιγμούς" προς τους άρρενες κατοίκους της Κίμωνος να ξεουδετερώσει την "αντίδραση" των θηλυκών κατοίκων της νήσου, πράγμα πού "ώφέλησε" τό Κ.Κ.Ε. και τό "λαϊκό κίνημα".²⁴

Γιά να μήν τού ξεφύγει τίποτε από τό «εθνικά επιβεβλημένο μπανιστήρι» ζητά από τους αναγνώστες «συμπληρωματικές ειδήσεις και πληροφορίες σχετικά με τά οικογενειακά του Κ.Κ.Ε.» φορντίζοντας βέβαια επιμελώς ή διεύθυνση να είναι Μάξιμος Δρακούλη

Roste - Restante
Πλατείας Συντάγματος
ΑΘΗΝΑΣ

Πώς λοιπόν, αγαπητή Παγώνα, όταν έσεις ήσαστε στή φυλακή και φωνάζατε με τους τηλεβόες ανάμεσα στα σίδερα να μήν ακούσετε: «Πουτάνες» «Θέλετε να σās γ... όλες ό Ζαχαριάδης...»²⁵

Άλλά και άμέσως μετά τόν Έμφύλιο, σε πολλά περιοδικά και έφημερίδες βλέπουμε: «Αί γυναίκες έπλάσθησαν από την φύσιν διά να κυβερνούν τά του οίκου των ... Και όπως οι άνδρες πού άρέσκονται να πλέκουν είναι μία εξαίρεση πού επικυρώνει τό κανόνα, έτσι και αί γυναίκες πού άσχολούνται με τά των ανδρών είναι κάτι τό άφύσικον που άγει ένιοτε και εις τερατουργήματα, εάν αναλογισθώμεν αϊφνης ότι αί συμμορτίσσαι είναι πλέον αίμοδόροι από τους συμμορτίτας».²⁶

Αν τά «μάτια» επιστρατεύθηκαν γιατί ήταν «εθνικά επιβεβλημένα», για τόν ίδιο ακριβώς όγο επιστρατεύθηκαν και τά «χέρια».

Όσοι και όσες (οί συμμορτίσσαις άλλωστε είναι πιά αίμοδόρες...) έχουν μπολιαστεί από τό μικρόδιο του κομμουνισμού με κάθε τρόπο πρέπει να ανανήσουν...

Διώξεις, φυλακές, εξορίες, βασανιστήρια, Μακρόνησος. Άπό ένα σύνολο περίπου 100.000 ατόμων (κατά πρόσφατες εκτιμήσεις Μακρονησιωτών) πού πέρασαν από τό «εθνικόν σχολείον» της Μακρονήσου, 3.700 ήταν γυναίκες. Οί μονάδες πού δημιουργούνται για την άναμόρφωση των πολιτικών εξορίστων τό 1949-1950 φέρουν την όνομασία «Ειδικόν Σχολείον Άναμορφώσεως Ίδιωτών» (ΕΣΑΙ) και «Ειδικόν Σχολείον

Άναμορφώσεως Γυναικών» (ΕΣΑΓ).²⁷ Τελικός σκοπός ή Δήλωση Μετανοίας με κάθε μέσο...

Τήν ίδια εποχή διαβάζουμε: «Σήμερον ακόμα άρκεται εκατοντάδες Έλληνίδων πληρώνουν την έθελοντική ή και ακούσιαν άνάμιξίν των εις τά άντεθνικάς ενεργείας του Κ.Κ.Ε.»²⁸

Κι όμως, μέσα σ' όλη αυτή τή δίνη οί διεθνείς εξελίξεις επιβάλλουν και τό 1952 κατοχυρώνονται επιτέλους τά πλήρη πολιτικά δικαιώματα των Έλληνίδων, έστω και για λόγους εκσυγχρονισμού. Η έπιτυχία αυτή γιορτάστηκε έπισήμως στήν Άθήνα.

Ύποθετω πώς όλες οί γυναίκες τό χαρήκανε, έστω κι αν άλλες πήγαν στή γιορτή κι αν άλλες τό γιόρτασαν πίσω από τά σίδερα. Και πάλι όμως δέν υπάρχουν ίσες ευκαιρίες, αυτή τή φορά υπάρχει άνισότητα και μεταξύ των γυναικών. Κάποιες γυναίκες είναι πιά ίσες άπ' τις άλλες. Οί δυσκολίες πού βρήκαν οί άριστερές και κομμουνίστριες περιγράφονται ξεκάθαρα: «πέραν από τις δυσκολίες πού δημιουργούν οί νομοθετικοί δαίδαλοι υπάρχουν και πλήθος άλλες, ανάλογα με τις περιπτώσεις. Και πάνω σ' όλα οί άργοποιες της γραφειοκρατίας και ακόμα πιά πολύ οί δυσκολίες πού βάζουν μπροστά στις γυναίκες οί διάφοροι άρμόδιοι υπάλληλοι και άστυνομικοί. Οί τελευταίοι συχνά εκδιάζουν ζητώντας να ύπογράψη δήλωση μετάνοίας, όταν ξέρουν ότι ή γυναίκα πού ζητά πιστοποιητικό έχει άριστερές πεποιθήσεις ή φέρουν μεγάλες δυσκολίες όταν ξέρουν ότι δέν άνήκει στα δεξιά κόμματα. Πρέπει να σημειωθεί ότι όλες οί δυσκολίες και άργοποιες βαραινουν κατά πρώτον λόγον τις εργαζόμενες που δέν μπορούν να χάνουν ούτε καιρό, ούτε μεροκάματα. (...) Η Κυβέρνηση θέλει να ψηφίσουν όλες οί γυναίκες ή μόνο οί δεξιές».²⁹

Ο άπόηχος του Έμφυλίου θά κρατήσει για πολλά χρόνια ακόμα...

Τό 1962 μιά «έπιστημονική» ανάλυση μās πληροφορεί ότι: και ό κομμουνισμός πρωτοεφαρμόστηκε από Έλληνα:

«Τό 589 π.Χ. γεννήθηκε στή Σάμο, ένας μεγάλος σοφός, ό ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ. Σπούδασε στήν πατρίδα του ως τά 22 χρόνια του και ύστερα ήλθε στήν Ελλάδα. Παρέμεινε λίγο καιρό και ύστερα ταξίδεψε επί 20 χρόνια στις χώρες τις Άνω Άνατολής. Επέστρεψε και πάλι στήν Ελλάδα και τελικά, κατέφυγε στήν πόλι της Σικελίας Κρότων, όπου και έδίδαξε ένα καινούργιο σύστημα, τόν κομμουνισμό, τόν δίδαξε και τόν έφηρμοσε σε όλη την ήν έκτασι.

Όμως, τό σύστημα αυτό του Πυθαγόρα δέν στάθηκε και τουτο γιατί ό Πυθαγόρας, σάν σοφός Έλληνας πού ήτανε, ήθελε τό σύστημά του να τό μεταδώση με τόν λόγο, με την σκέψη, με την πέννα και όχι με τά μαχαίρια, πού τότε άνήκανε στους λαούς εκείνους πού κρεμνούσαν χαλκάδες στή μύτη τους, όταν οί Έλληνες κτίζανε Άκρόπολι και Παρθενώνα.

Και ακόμα γιατί, τότε, δέν είχαν έφευρεθή οί κονσέρβες, με τις όποιες θά έκοδε τους λαμούς των ... "αντιδραστικών»."³¹

Άπρίλης 1967: Για μιά φορά ακόμα:

«Λόγω της δημιουργηθείσης εκρόθυμου καταστάσεως από του μεσονυχτίου ό στρατός ανέλαβε την διακυβέρνηση της χώρας: ή «Έθνοσωτήριος Έπανάστασις» είναι γεγονός.

Τώρα πιά έχουμε τήν εμφάνιση ενός νέου τύπου έσωτερικού έχθρου, αυτού του Συνοδοιπόρου. Ύπάρχουν δέ μόνιμοι και έφεδροι «συνοδοιπόροι του κομμουνισμού» Μεταξύ των επτά τύπων μόνιμων συνοδοιπόρων την έκτη θέση καταλαμβάνουν οί «σουδουδο - μποβαρίζουσαι» γυναίκες:

«άνεραστοι λόγω άποθητικής άσχημίας ή άνικανοποίητοι

λόγω νευρωτικής ψυχρότητας, αἱ ὁποῖαι μὴ δυνάμεναι νά δοκιμάσουν τὴν χαρὰν τῆς φυσιολογικῆς ζωῆς, προσπαθοῦν νά δημιουργήσουν ἄλλα ἀντισταθμίσιμα. Ὁ τύπος αὐτὸς τῶν συνοδοιπόρων, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκουν καὶ ἀρκεταὶ γραιῖαι, εἶναι ὁ ἀηδέστερος, διότι ἐπιδεικνύει τὴν φανατικωτέραν δουλοπρέπεια ἐναντι τῶν κομμουνιστῶν ἐν ὀνόματι ἐνός ψευδο-ανθρωπισμοῦ, ὁ ὁποῖος τοὺς ἐπιτρέπει ν' ἀποκτήσουν κάποιο αἰσθημα ὑπεροχῆς κατὰ τὰς συζητήσεις τῶν σαλονιῶν καὶ νά ἐμφανίζονται ὡς "καλλιερημένοι". Φοροῦν τὰ ξένας ἀχωνεύτους ἰδέας μὲ τὸν ἴδιον πιθηκισμόν, μὲ τὸν ὁποῖον θά ἠκολούθουν τὴν πλέον ἐξωφρενικὴν μόδα, ἐάν ἤμποροῦσαν νά εἶναι γυναῖκες, καὶ ἔχουν εἰς τὸ ἔπακρον μειωμένο τὸ αἰσθημα τῆς ἐυθύνης. Ὡς ἔμμεσοι ἀπολογητρίαι τοῦ κομμουνισμοῦ —ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς— ψεύδονται ἀσυστόλως, πολὺ περισσό-τερον τῶν ἀνδρῶν καὶ κάμνουν κατὰ κόρον χρῆσιν τῆς "ἀλλαγῆς ἐλέγχου", (ἐννοεῖ ἀλλάζον θέμα) λόγω τῆς φυσικῆς ἀνικανότητάς των νά κρατήσουν μίαν συζήτησιν εἰς ἀσύστηρως λογικὰ πλαίσια. Εἶναι βασικῶς δυστυχῆ καὶ ἀσημαντα πλάσματα μὲ ἀκορέστους ὁμῶς φιλοδοξίας, πού ἐκδηλώνουν ἀκάματον δραστηριότητα ὡς ὑστερικὸν ὑπηρετικὸν προσωπικὸν τοῦ κομμουνισμοῦ!³¹

«Ἄλλες ἐποχές, ἄλλα χρόνια». Δέν εἶναι ὁμως τόσο μακρι-νά ὅσο φαίνονται. Ἄς ἐπιβίωσουμε ὅτι δέν θά ἐπανέλθουν μὲ μιά διαφοροτικὴ, πιὸ ἐκλεπτυσμένη, ἀλλὰ τὸ ἴδιο ἐπικίνδυνη, μορφή.

Ἡ καταγραφή αὐτὴ εἶναι μιά μικρὴ συμβολὴ ἐναντία στὴ λήθη τῶν δυσκολιῶν πού ἀντιμετώπισαν γενικά οἱ Ἕλληνίδες. Γιά μερικὲς ἄλλωστε ἦταν ἕνας δύσκολος δρόμος.

Καὶ γιὰ νά συμφωνήσουμε καὶ σέ κάτι μὲ τὴ Γενική Ἀσφάλεια:

«Ἄνευ γνώσεως τοῦ παρελθόντος δέν δυνάμεθα νά προῖ-δάμεν τὸ μέλλον. Ὅσοι λαοὶ δέν συντηροῦν εἰς τὴν μνήμην των τὸ παρελθόν των, χάνουν τὸ δρόμο τοῦ μέλλοντος».³²

1. «Τὸ ἀρχεῖον τῆς Γενικῆς Ἀσφαλείας ὡς ἱστορικὴ πηρὴ ἀλήθειας», δωδεκασέλιδη ἀντικομμουνιστικὴ μπροσοῦρα τῆς Γενικῆς Ἀσφαλείας, ἀπὸ τὰ Ἀρχεῖα Σύγχρονης Κοινωνικῆς Ἱστορίας (Α.Σ.Κ.Ι.), box 188.
2. Ἀδελὰ Ἐφη, Ἱστορικά, τ. 18-29, Δεκέμβριος 1998, σελ. 180.
3. Γ.Θ. Φεσσόπουλος, Ὁ Κομμουνισμὸς ἐν τῇ Πράξει, 1927, σελ. 165. Βιβλιοθήκη Α.Σ.Κ.Ι.
4. Φεσσόπουλος, δ.π., σελ. 169. Τὸ συγκεκριμένο βιβλίον, ὅπως μᾶς πληροφοροῦεὶ ὁ Ἀλέξανδρος Σβώλος σὲ ἄρθρον του στοῦ Ἐλεύθερο Βῆμα, 15.10.27, ἀγοράσθηκε σὲ 400 ἀντίτυπα ἀπὸ τὴ σύγκλητο τοῦ Πανεπιστημίου, γιὰ νά ἐνισχύσει τὴν ἐπιστημονικὴ... κατάρτιση τῶν φοιτητῶν.
5. Γ.Θ. Φεσσόπουλος, Ἡ Ἐξέλιξις τοῦ Κομμουνισμοῦ ἐν Ρωσία καὶ ἡ πρόοδος αὐτοῦ ἐν Ἑλλάδι, Ἀθήνα 1929, σελ. 31.
6. Τὸ 1960 στρατηγὸς ε.α. ὁ Φεσσόπουλος ἐκδίδει μπροσοῦρα μὲ τίτλο: ΑΠΙΜΙΑ ἢ Μεγαλυτέρα τοῦ αἰῶνος κὶ αὐτὸ γιὰτὶ δρίσκεται κατηγορούμενος γιὰτὶ α) κατὰ τὸν πόλεμον παρέσυρε σὲ λιποταξία τοὺς ἀξιωματικούς τοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου Στρατοῦ καὶ β) κατὰ τὴν Κατοχή, παρέδιδε στοὺς κατακτητὲς πρὸς τουφεκισμό Ἕλληνας πατριῶτες. Ἐχει τὸ θράσος νά τὸ στείλει στὴ Μαρία Σβώλου ἡ ὁποία ἦταν δουλευτὴς τότε τῆς Ε.Δ.Α. καὶ μάλιστα μὲ ἀφιέρωση. Βιβλιοθήκη Α.Σ.Κ.Ι.
7. Κασιόγρα Ἄννα, Ὑγεία - Ὀμορφιά - Ἠθική, Ἀθήνα, Σεπτέμβριος 1930, ἐκδ. Α. Κασιγιάνη, σελ. 17-21.
8. Βερβενιώτη Τασούλα, Ἡ Γυναίκα τῆς Ἀντίστασης, ἐκδ. Ὀδυσσεάς, Ἀθήνα 1994.
9. Μηλίγκου - Μαρκαντώνη Μαρία, στὸν συλλογικὸ τόμο Μητρότητα καὶ Οἰκογένεια, Ἀθήνα 1991, σελ. 177-309.

10. Benito Mussolini, «Ἡ γυναίκα καὶ ἡ πολιτεία», Ἐλεύθερο Βῆμα 5-6-33.

11. Βλ. Ἀγῶνας τῆς Γυναίκας. Φεβρουάριος - Ἀπρίλιος 1935, τεύχος 188-190 σελ. 6.

12. Ἐθνικὴ Ἐταιρεία, Ὁ Κομμουνισμὸς στὴν Ἑλλάδα, Ἀθήνα 1937, σελ. 146-147.

13. Ν.Ο. Ἀρχιμανδρίτη, Ἀστυνόμου-Διαπύργου, Τὰ κοινωνικὰ Συστήματα, Ἀθήνα 1938, σελ. 88. Βιβλιοθήκη Α.Σ.Κ.Ι.

14. Ὁ.π., σελ. 125. Οἱ ὑπογραμμίσεις δικές μου.

15. Ψαρρὰ Ἀγγέλικα, Διαβάζω, ἀ. φ. 198, σελ. 31 καὶ ἐπ.

16. Σβώλος Ἀλέξανδρος, Γιά τὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θράκη, ἐκδ. Παπαζήση 1945.

17. Τὸ 1930 δημοσιεύεται τὸ Π.Δ. πού κατοχυρώνει περιορισμένα πολιτικὰ δικαιώματα γιὰ τίς γυναῖκες, μόνο γιὰ τίς ἐκλογές τῆς Τ.Α. καὶ μὲ ὄρους νά εἶναι 30 ἐτῶν καὶ νά γνωρίζουν γραφή καὶ ἀνάγνωση. Πλήρη πολιτικὰ δικαιώματα ἀπέκτησαν τὸ 1952.

18. Βορρέ Κ., Ἀντ' ἔχου Χωροφυλακῆς, Ἡ ἐξύψωσις τῆς Χωροφυλακῆς, Θεσσαλονίκη 1956, σελ. 30.

Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀπαγορευόταν στὰ «ὄργανα» νά παντρεύονται, ἀν παντρεύονταν ἔπρεπε νά ἀποχωρήσουν ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία τους, ὅπως ἀναφέρει ὁ Βορρές... Γι' αὐτὸ ὑπάρχει καὶ ξεχωριστὸ κεφάλαιο στοῦ βιβλίου του: «Σχέσεις μετὰ γυναικῶν - γάμος».

19. Βορρές, δ.π., σελ. 78-92.

20. Ἡ ΠΙΟΓ ἰδρύθηκε τὸν Φλεβάρη τοῦ '46. Σκοποῖ τῆς ἦταν α) οἰκονομικὴ, πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἰσοτιμία τῆς γυναίκας β) προστασία τῆς μητέρας καὶ τοῦ παιδιοῦ καὶ γ) ἡ πάλη κατὰ τοῦ φασισμοῦ καὶ ἡ ἐμπέδωση τῆς εἰρήνης. Ριζοσπάστης 23.2.46, α' σελίδα.

21. Ριζοσπάστης, 25-5-1946.

22. Ἀρχεῖο Ρόζας Ἰμβριώτη, ἀπὸ ΟΓΕ. Καὶ ἀπὸ δῶ θά ἤθελα νά τὴν εὐχαριστήσω πού εἶχα πρόσβαση σ' αὐτὸ.

23. Δρακοῦλη Μάξιμου, Τὰ οἰκογενειακά τοῦ Κ.Κ.Ε., Ἀθήνα, Νοέμβριος 1949. Βιβλιοθήκη Α.Σ.Κ.Ι.

24. Δρακοῦλη Μάξιμου, δ.π., σελ. 52.

25. Στεφάνου Παγώνα, Τῶν Ἀφανῶν, Ἀθήνα 1998, ἐκδ. Θεμέλιο, σελ. 90.

26. Ὅπως ἀναφέρει ἡ Δήμητρα Σαμίου σὲ ἄρθρον τῆς μὲ τίτλο: «Στάσεις καὶ ἀντιστάσεις ἀπέναντι στοῦ δικαιώματος ψήφου τῶν γυναικῶν μέσα ἀπὸ τὸν Τύπο: 1919-1952», Δίηγη, τ. 4, σελ. 34.

27. Ὅπως ἀναφέρει ὁ Στρατῆς Μπουρνάζος, ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν πού πέρασαν ἀπ' τὴ Μακρόνησο εἶναι δύσκολο νά ἐκτιμηθεῖ, «ἐντούτοις ὀρισμένες ἀναφορές ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1950 ὑποδεικνύουν ὅτι ἐπιβάλλεται κάποια ἐπιφύλαξη γιὰ τὸν ἀριθμὸ αὐτὸ (100.000), ὁ ἀριθμὸς 40.000-45.000 (16.000 πολῖτες — 13.000 ἄνδρες καὶ 3.700 γυναῖκες —, 27.777 ὁπλίτες καὶ 1.100 ἐφεδρὸν ἀξιωματικοί) ὁ ὁποῖος προκύπτει ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πού δίνουν στὴ Βουλὴ ὁ Γ. Παπανδρέου καὶ ὁ Π. Κανελλόπουλος τὸ καλοκαίρι τοῦ 1950, ἀποτελεῖ, ἀναμφισβήτητα, τὸ ὄριο πρὸς τὰ κάτω». Ἱστορικά, τεύχος 28-29, 1998, σελ. 203-230.

28. Δρακοῦλη Μάξιμου, Τὸ Κ.Κ.Ε. - Ὁργανωτικὴ Διάρθρωσις - Λειτουργία - Δράσις, Ἀθήνα 1950, σελ. 79 καὶ ἐπ. (Βιβλιοθήκη Α.Σ.Κ.Ι.). Τὸ συγκεκριμένο βιβλίον ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸ Γενικὸ Ἐπιτελεῖο Στρατοῦ καὶ ἐκτός ἀπὸ τὴν ἀναλυτικὴ περιγραφή τῶν ὁργανώσεων κλπ., ἀντίστοιχη ἐκείνης τοῦ 1937 τῆς Ἐθνικῆς Ἐταιρείας, ὑπάρχουν καὶ σχεδιαγράμματα ἐγγράμμα μάλιστα γιὰ καλύτερη ἐμπέδωση!

19. Τηνιακοῦ Μαρία, «Νά ψηφίσουν ὅλες οἱ Ἕλληνίδες!!!», Αὐγή, 24.8.52.

30. Γκελεστάθης Τάσος, ἀνάπτης ἀξιωματικὸς ἀεροπορίας, Κατηγορῶ τὸν Κομμουνισμὸ καὶ τὸ Κ.Κ.Ε., Ἀθήνα, Ἰανουάριος 1962, σελ. 11.

31. Παπακωνσταντίνου Θεοφύλακτου, Πολιτικὴ Ἀγωγή, Ἀθήνα 1970, σελ. 187-188.

32. «Τὸ ἀρχεῖον τῆς Γενικῆς Ἀσφαλείας ὡς ἱστορικὴ πηρὴ ἀλήθειας», ὁ.π.

ΓΙΑ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΩΝ ΘΟΔΩΡΟΥ ΛΙΑΝΟΥ ΚΑΙ ΓΙΩΡΓΟΥ ΧΡΗΣΤΟΥ «ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ Γ' ΛΥΚΕΙΟΥ»

του Θόδωρου Παρασκευόπουλου

Γιατί χρειάζεται τό μάθημα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας στό λύκειο; Ἡ ἀπάντησή μοιάζει αὐτονόητη: Ἐπειδή τά οἰκονομικά φαινόμενα μᾶς ἀπασχολοῦν ὄλο καί περισσότερο, ἐπειδή οἱ ἄνθρωποι ὄλο καί περισσότερο ἀσχολοῦνται μέ «τὴν οἰκονομία» καί στήν καθημερινή τους ζωὴ (πόσοι π.χ. ἤξεραν πρὶν ἀπό τριάντα χρόνια τί εἶναι Χρηματιστήριο Ἀξιών;), ἐπειδή οἱ οἰκονομικές ἐννοιες κυριαρχοῦν στήν πολιτική ἀντιπαράθεση κλπ. Στή γενική εἰκόνα τοῦ κόσμου πού ἔχει ἀποκτήσει ὁ μαθητής ὀλοκληρώνοντας τὴ μαθητεία του στή βασική καί μέση ἐκπαίδευση δέν μπορεῖ νά λείπει ἡ οἰκονομία. Αὐτὴ εἶναι ἡ προφανής ἀπάντησή. Ἀλλά γιατί ὁμως δέν χρειάζονται ἡ ψυχολογία, ἡ πολιτικὴ ἐπιστήμη, ἡ φιλοσοφία —οἱ ἄλλες ἐπιστήμες τοῦ ἀνθρώπου, τέλος πάντων; Γιατί ἡ ἐπίσημη πολιτικὴ οἰκονομία, ἐκεῖνη πού διδάσκεται καί ὅπως διδάσκεται —καί ὑπάρχει διαρκὴς φροντίδα νά διδάσκαται ἔτσι, εἶναι ἀνώδυνος κλάδος τῆς ἐπιστήμης τῆς κοινωνίας; Δέν ἦταν τυχαῖο πού ὁ Μάρξ δέν τιλοφόρησε τό κύριο ἔργο του «Τό Κεφάλαιο. Πολιτικὴ Οἰκονομία», ἀλλά *Τό Κεφάλαιο. Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας* μέ τὴ διπλὴ σημασία τῆς ἔκφρασης: κριτικὴ τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης καί τῆς οἰκονομικῆς πράξης. Εἶχε κάθε λόγο. Στήν πολιτικὴ οἰκονομία ἐπικρατοῦσαν ἀνέκαθεν οἱ κυρίαρχες ἀντιλήψεις γιά τὴν παραγωγή καί τὴ διανομὴ τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου. Τό «λάθος» τῆς εἰσαγωγῆς τῆς κοινωνιολογίας ὡς μαθήματος στό λύκειο (πού εἶχε ἐν μέρει ἐξουδετερωθεῖ μέ τὰ κακὰ βιβλία καί τούς χειρότερα ἐκπαιδευμένους καθηγητές) διορθώθηκε μέ τὴν εἰσαγωγή τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας καί τὴν ἐκτόπιση τῆς κοινωνιολογίας ἀπὸ τὴν ἐξεταστέα ὕλη στίς Πανελληνίες ἐξετάσεις. Ὅχι πὼς θά ἦταν ἀναγκαῖο καί χρήσιμο νά διδάσκονται στό λύκειο ὄλοι οἱ κλάδοι τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Χρήσιμο καί ἀναγκαῖο θά ἦταν νά διδάσκονται οἱ μαθητές ὅτι ὑπάρχουν κοινωνικές ἐπιστήμες, ὅτι ἔχουν δική τους λογική, δικές τους μεθόδους, δικά τους γνωστικά ἀντικείμενα, νά εἰσάγεται δηλαδή σέ μιά συνολικὴ ἐπιστήμη τῆς κοινωνίας.

Ἀκόμη ὁμως καί μέ τὴν πρόκριση ἑνός κλάδου τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, ὅπως ἐν προκειμένῳ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, θά μπορούσε νά γίνει σέ ἀρκετὰ μεγάλο βαθμὸ τό ἴδιο. Ἡ διδασκτέα ὕλη θά μπορούσε νά περιέχει τά ζητήματα πού ἔχει νά ἀντιμετωπίσει αὐτὴ ἡ ἐπιστήμη ἢ τά ζητήματα πού διέκριναν οἱ σημαντικότεροι οἰκονομολόγοι στή 300χρονη ἱστορία τῆς —δέν εἶναι δά καί πολλοί—, νά ἐπιχειρεῖται ἡ ὀριοθέτησή τῆς ἀπέναντι στίς ἄλλες ἐπιστήμες τῆς κοινωνίας, νά συζητιοῦνται οἱ μέθοδοι κλπ. Αὐτό θά ἀπαιτοῦσε, ὁμως, διαφορετικὴ ἀντιμετώπιση τῆς παιδείας καί τῶν μαθητῶν. Ἀντὶ νά ἐπιχειρεῖται ἡ μετάδοση δογμάτων πίστεως, θά ἀπαιτοῦσε νά μάθουν τά παιδιά ὅτι ἡ οἰκονομία εἶναι ἀπὸ τά κυριότερα πεδία κοινωνικῶν καί θεωρητικῶν συγκρούσεων, γιά ποιὸ λόγο συμβαίνει αὐτό, πὼς οἱ ἐκπρόσωποι τῶν διαφορετικῶν θεωρητικῶν σχολῶν προσεγγίζουν τό ἀντικείμενο, τί ἰδιαιτέρες μεθόδους ἔχει ἀναπτύξει ἡ πολιτικὴ οἰκονομία —γιά παράδειγμα, ἡ ἐκτεταμένη χρῆση θεωρητικῶν ὑποδειγμάτων καί τά προβλήματα πού ἀνακύπτουν—, τί κοινὸ ἔχει ἡ πολιτικὴ οἰκονομία μέ τίς ἄλλες ἐπιστήμες τῆς κοινωνίας κλπ. Τό ἴδιο θά μπορούσε νά γίνεται καί μέ τό μάθημα ὅποιασδήποτε ἐπιστήμης τῆς κοινωνίας. Στήν πολιτικὴ οἰκονομία δέν ὑπάρχει, ὅσο ξέρω, ἀντίστοιχο βιβλίον, θά μπορούσαν ὁμως οἱ οἰκονομολόγοι —καί στήν Ἑλλάδα ἔχουμε πολὺ καλοὺς οἰκονομολόγους— νά τό γράψουν.

Τό βιβλίον *Πολιτικὴ Οἰκονομία γιά τὴν Γ' Λυκείου* τῶν Θόδωρου Λιανοῦ καί Γιώργου Χρήστου εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς διδασκτικὸ βιβλίον ἀπὸ τό 1981. Τό 1990 ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ βιβλίον πού εἶχαν γράψει στὰ γρήγορα οἱ καθηγητές Γέμτος καί Φακιολᾶς. Ὁ ἐνδιαφερόμενος ἀναγνώστης θά βρεῖ λεπτομερῆ κριτικὴ τοῦ βιβλίου τῶν Γέμτος/Φακιολᾶ ἀπὸ τόν Γιάννη Μηλιὸ στό περιοδικὸ *Τεῦχη Πολιτικῆς Οἰκονομίας*, ἀρ. 12, ἀνοιξη 1993. Τό βιβλίον αὐτό ἀποσύρθηκε ὕστερα ἀπὸ τίς διαμολογημένες διαμαρτυρίες τῶν ἐκπαιδευτικῶν πού τό δίδασκαν καί ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τό βιβλίον τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας, πού εἶχε ἐκδοθεῖ ἀπὸ τόν Ὀργανισμό Σχολικῶν Βιβλίων τῆς Κύπρου. Τό 1991 ἐπανῆλθε τό βιβλίον τῶν Λιανοῦ/Χρήστου σέ νέα ἐκδοσή, ἀπὸ τὴν ὁποία —προφανῶς λόγω τῶν νέων διεθνῶν ἀλλά καί ἐθνικῶν πολιτικῶν συσχετι-

* Συνοπτικὴ μορφή εὐρύτερης μελέτης πού θά δημοσιευθεῖ προσεχῶς στό περιοδικὸ *Πολιτικὴ Οἰκονομία*.

σμών — έχει αφαιρεθεί τό κεφάλαιο περί μαρξιστικής οικονομικής θεωρίας. Ή τελευταία έκδοση του βιβλίου κυκλοφόρησε τό 1997 αναθεωρημένη και συμπληρωμένη.

Αυτό τό βιβλίό, στην τελευταία του φυσικά έκδοση, παρουσιάζεται στά επόμενα. Πρόκειται γιά πόνημα 320 σελίδων γεμάτο λάθη, ανακρίβειες και ασάφειες. Ή παρουσίαση εδώ περιορίζεται σέ λίγα, κατά τή γνώμη μου χαρακτηριστικά, παραδείγματα. Στά παραθέματα τά μαύρα στοιχεία είναι τών συγγραφέων. Οί υπογραμμίσεις μέ πλάγια στοιχεία είναι δικές μου.

Ήμπορεύματα, αγαθά, προϊόντα και τό χάος τών έννοιών

Σέ όλες τίς επιστήμες, ή χρήση και ακόμη περισσότερο ή κατασκευή τών έννοιών παρουσιάζει δυσκολίες γιά τόν άδατή και νεοεισερχόμενο. Ο όρισμός τής έννοιας περιέχει πάντοτε άφαιρέση· όρίζεις κάτι ως τραπέζι άφαιρώντας από τίς άλλες του ιδιότητες και τά άλλα του γνωρίσματα π.χ. τό ύλικό, τό στύλ, τόν μάστορα πού τό 'φτιαξε κλπ. Ή άφαιρέση στίς επιστήμες είναι διαφορετική από τήν αυθόρμητη άφαιρέση στην καθημερινή χρήση του λόγου, έχει αυστηρούς κανόνες: πρόκειται γιά άφαιρέση κατόπιν σκέψης και σχεδίου. Τό μάθημα τών κοινωνικών επιστημών, μιάς κοινωνικής επιστήμης έστω, θά ήταν τό καταλληλότερο γιά νά εισαχθούν οί μαθητές στή λογική τής επιστημονικής άφαιρέσης, τής κατασκευής και χρήσης τών έννοιών, σέ αντιδιαστολή πρós τήν καθημερινή, τρέχουσα άφαιρέση τής καθομιλούμενης γλώσσας. Τό βιβλίό τών Λιανού/Χρήστου κάνει ακριβώς τό αντίθετο: συγχέει τόσο πολύ τίς έννοιες — μαρτυρώντας και άγνοια τών συγγραφέων — πού τά παιδιά μαθαίνουν τό «Έντάξει, άφού ξέρεις τί θέλω νά πώ!» αντί νά μάθουν τήν έφαρμογή και τήν τήρηση τών κανόνων τής επιστημονικής σκέψης. Ένα παράδειγμα:

Ή έννοια του έμπορεύματος είναι βασική έννοια τής πολιτικής οικονομίας: έμπορεύμα είναι ό,τι άποτελεί αντικείμενο άγοραπωλησίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα άφαιρέσης, άφού τά έμπορεύματα είναι πράγματα μέ χίλιες δυό διαφορετικές ιδιότητες τό καθένα, πολύ σημαντικές έπειδή αυτές προσδίδουν χρησιμότητα, τελείως άσημαντες όμως γιά τόν όρισμό ως έμπορεύμα: τό «γιατί κάτι είναι χρήσιμο;» δέν άποτελεί έρώτημα γιά τήν πολιτική οικονομία, είναι αντικείμενο άλλων επιστημών. Αυτή ή άφαιρέση δέν είναι εύκολα κατανοητή. Ακόμη δυσκολότερο γιά τόν μαθητή είναι νά καταλάβει τίς μεταμορφώσεις τών αγαθών· πώς αΐφνης τά πανεπιστημιακά συγγράμματα είναι έμπορεύματα, τά όποια τό κράτος άγοράζει από ιδιώτες εκδότες, και μεταμορφώνονται κατόπιν (μέσω μιάς διαδικασίας παραγωγής πού έμφανίζεται σάν άλληλουχία πράξεων τής δημόσιας διοίκησης) σέ συστατικό τμήμα του δωρεάν διατεθειμένου αγαθού «δημόσια παιδεία», καθώς διανέμονται χωρίς αντίτιμο στους φοιτητές τών πανεπιστημίων, ή έν γένει πώς τό κράτος, άγοράζοντας έμπορεύματα, παράγει αγαθά και τά διαθέτει εκτός άγοράς.

Τό βιβλίό τών Λιανού/Χρήστου σέ τριάντα σελίδες καταφέρει νά δημιουργήσει πλήρη σύγχυση. «... Ή Πολιτική Οικονομία», γράφει στή σελ. 21, «μελετάει εκείνα τά αγαθά πού είναι άποτέλεσμα τής παραγωγικής προσπάθειας τών ανθρώπων. Τά αγαθά αυτά όνομάζονται **οικονομικά αγαθά** ή **προϊόντα** (έπειδή παράγονται μέ κάποια διαδικασία) ή **έμπορεύ-**

ματα (έπειδή γίνονται αντικείμενα άγοράς και πώλησης)». Όλα μαζί δηλαδή στον τορβά. Στή σελ. 22 έπιμένει ότι «τά προϊόντα τής παραγωγής, δηλαδή τά οικονομικά αγαθά, από άλλους πωλούνται και από άλλους άγοράζονται». Στή σελ. 40 ώστόσο, μιλώντας γιά τό ρόλο του κράτους στην οικονομία, οί συγγραφείς ανακαλύπτουν και άλλη μιά κατηγορία παραγόμενων (δηλαδή σύμφωνα μέ τόν όρισμό τών συγγραφέων «οικονομικών») αγαθών, τά όποια προφανώς, σύμφωνα μέ τόν προηγούμενο όρισμό, είναι τόσο έμπορεύματα όσο και κάτι άλλο ταυτόχρονα: «Υπάρχουν αγαθά πού συνήθως δέν παράγονται από ιδιωτικές επιχειρήσεις. Αυτό συμβαίνει μέ προϊόντα πού ή φύση τους είναι τέτοια ώστε νά μπορούν νά τα άπολαύσουν ακόμα και άτομα πού δέν θέλουν ή δέν μπορούν νά πληρώσουν. Μ' άλλα λόγια διατίθενται έτσι ώστε και τό άτομο πού δέν πληρώνει νά μπορεί νά τά άπολαύσει. Ένα τέτοιο προϊόν είναι ή προστασία πού παρέχει ή ένθνηκή άμυνα. Καμιά έπιχείρηση δέν θά αναλάμβανε νά προσφέρει προστασία γιά όρισμένα μόνο άτομα γιατί τά υπόλοιπα άτομα είτε πληρώνουν είτε όχι θά έχουν τήν ίδια προστασία.

» Έπίσης υπάρχουν αγαθά πού μπορούν νά χρησιμοποιηθούν ταυτόχρονα από πολλούς καταναλωτές μέ ή χωρίς πληρωμές.

» Τέτοια αγαθά είναι οί ένθνηκές όδοί, τά δημοτικά πάρκα κ.λπ.

» Τά αγαθά τών παραπάνω περιπτώσεων όνομάζονται **δημόσια αγαθά** και τήν παραγωγή τους αναλαμβάνει τό Κράτος».

Τό άδιέξοδο του όρισμού τών δημόσιων αγαθών πού επιχειρούν οί συγγραφείς φαίνεται άν ξετάσουμε τίς «ένθνηκές όδούς, τά δημοτικά πάρκα κλπ.» πού αναφέρουν οί συγγραφείς. Τίποτε στή «φύση» αυτών τών αγαθών δέν έμποδίζει νά παράγονται από κερδοσκοπικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις — πολλές φορές μάλιστα αυτό ακριβώς συμβαίνει.

Ο μαθητής πού έλεγε προηγουμένως διαχθεϊ ότι όλα τά προϊόντα τής παραγωγής άγοράζονται και πουλιούνται, πληροφορείται τώρα πώς δέν είναι ακριβώς έτσι τά πράγματα. Πώς ακριβώς είναι δέν μαθαίνει. Γιατί άν δημόσια αγαθά είναι όσα δέν παράγονται από ιδιωτικές επιχειρήσεις («τήν παραγωγή τους αναλαμβάνει τό Κράτος»), τότε δημόσια αγαθά θά ήταν επίσης τό νερό τής ΕΥΔΑΠ, τό ρεύμα τής ΔΕΗ και οί υπηρεσίες του ΟΤΕ (δέν θά τά πληρώναμε δηλαδή). Έπίσης άν — όπως φαίνεται νά πιστεύουν οί συγγραφείς — ό λόγος πού τό κράτος (και κοινοφελή ιδρύματα) αναλαμβάνει τήν παραγωγή δημόσιων αγαθών είναι ότι σέ αυτά έχουν από τή φύση αυτών τών αγαθών πρόσβαση όλοι, άνεξάρτητα άν πληρώνουν ή όχι, και έπομένως ή τιμή δέν μπορεί νά λειτουργήσει ως μηχανισμός αποκλεισμού, τότε τί γίνεται μέ τή δημόσια παιδεία, τή δημόσια ύγεια, τίς κοινωνικές υπηρεσίες του κράτους (όσα αναφέρονται μιά σελίδα πριν στο ύποκεφάλαιο «Ή άναδιανομή του εισοδήματος» χωρίς καμιά σύνδεση μέ τά επόμενα), αγαθά δηλαδή τά όποια παράγονται τόσο από τό κράτος (και διανέμονται χωρίς αντίτιμο) όσο και από ιδιωτικές επιχειρήσεις (και πουλιούνται στην άγορά);

Αυτά παράγονται από επιχειρήσεις, πληροφορούν οί συγγραφείς τόν άναγνώστη-μαθητή στή σελ. 159, υπό τόν τίτλο (iv) **Κρατικά μονοπώλια**. Εκεί ό δάσκαλος είναι υποχρεωμένος νά διδάξει ότι «Κρατικά μονοπώλια στή χώρα μας είναι τά Έλληνικά Ταχυδρομεία, ό Οργανισμός Τηλεπικοινωνιών Έλλάδος, ή Δημόσια Έπιχείρηση Ήλεκτρισμού, ή Δημόσια

Ἐπιχείρηση Πετρελαίου κτλ. Ἡ τιμὴ πού ἐπιβάλλουν οἱ κρατικές μονοπωλιακές ἐπιχειρήσεις ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ φύση τοῦ προϊόντος καὶ τὶς εἰδικές συνθήκες παραγωγῆς καὶ λειτουργίας τῆς ἐπιχείρησης. Π.χ., ἡ Παιδεία πού προσφέρεται ἀπὸ τὸ Κράτος (καὶ ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχουν ἰδιωτικά σχολεῖα καὶ σὲ περιοχές ὅπου δὲν ὑπάρχουν) εἶναι δωρεάν λόγω τῆς φύσης τῆς παιδείας». Ἡ παιδεία ὡς γνωστόν καὶ ὅπως ἀναφέρουν οἱ συγγραφεῖς δὲν ἀποτελεῖ κρατικό μονοπώλιο, ἀλλὰ μέσα στὸ γενικό ἐννοιακό χάος πού ἐπικρατεῖ στὸ βιβλίο αὐτὸ εἶναι τὸ λιγότερο. Περισσότερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ παρουσίαση τῆς δημόσιας παιδείας ὡς ἐπιχείρησης. Ἐπιχειρήσεις ἀποκαλοῦμε ἰδρύματα πού παράγουν ἐμπορεύματα, ὅπως ἄλλωστε συνάγεται καὶ ἀπὸ τὰ ὅσα οἱ συγγραφεῖς γράφουν περὶ ἐπιχειρήσεων στὸ 2ο κεφάλαιο, 3 (i) σελ. 23. Ἐξ ὀρισμοῦ λοιπόν ἡ δημόσια παιδεία ὡς ἀγαθὸ πού δὲν εἶναι ἀντικείμενο ἀγοραπωλησίας δὲν εἶναι ἐμπόρευμα καὶ δὲν παράγεται ἀπὸ ἐπιχειρήσεις. Ἀντίθετα, τὰ ἰδιωτικά σχολεῖα εἶναι ἐπιχειρήσεις, παράγουν ἐμπορεύματα καὶ τὰ διαθέτουν στὴν ἀγορά.

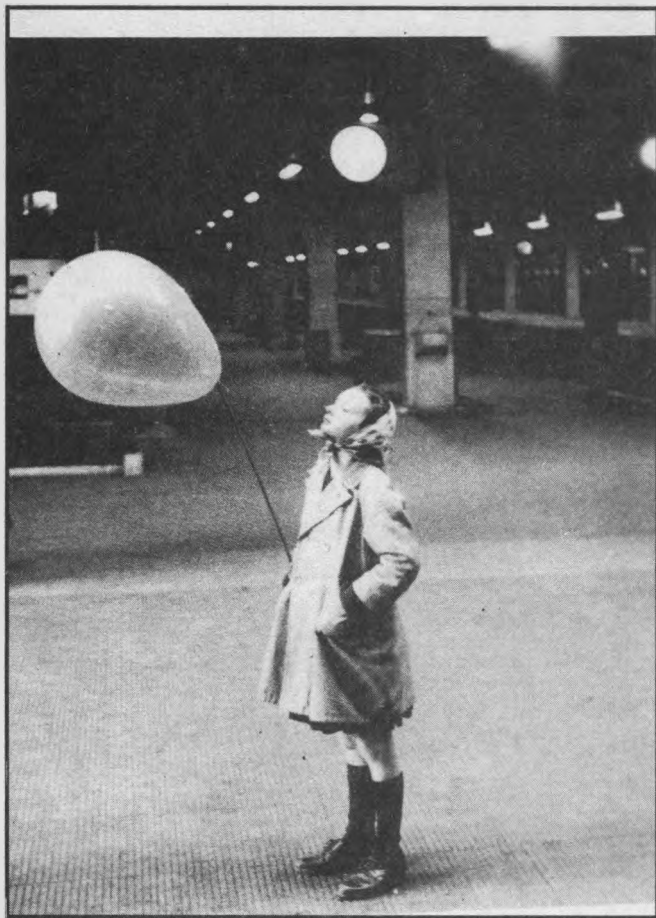
Τί συμβαίνει στὴν πραγματικότητα;

Ἐνα ἄλλο μεγάλο μέρος τῶν ἀγαθῶν στίς σύγχρονες κοινωνίες παράγεται μὲν γιὰ ἄλλους, δηλαδή ὄχι γιὰ τὸν παραγωγό, οἱ ἀποδέκτες ὅμως δὲν τὰ ἀποκοῦν ἢ δὲν τὰ ἀπολαμβάνουν διὰ τῆς ἀνταλλαγῆς: τοὺς χορηγοῦνται. Ὁ παραγωγὸς σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση δὲν εἶναι ἰδιώτης, ἀλλὰ τὸ κράτος (καὶ σὲ μικρότερη ἔκταση τὰ ἀποκαλούμενα «κοινοφελῆ ἰδρύματα»). Τὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς παραγωγῆς διανέμονται μὲ κριτήρια πού καθορίζει τὸ κράτος. Ἄλλων ἢ ἀπόλαυση εἶναι ὑποχρεωτική, ἄλλα χορηγοῦνται κατόπιν αἰτήσεως τοῦ ἐνδιαφερομένου, ἄλλα εἶναι ἐλεύθερα, γιὰ τὴ διανομὴ ἄλλων ἀποφασίζουν κατὰ περίπτωση ἐντεταλμένα κρατικά ὄργανα· ἄλλα πάλι διανέμονται (σὲ πολλές περιπτώσεις ὑποχρεωτικά), ἀλλὰ ὁ παραλήπτης ὑποχρεοῦται νὰ πληρώσει «ἀνταποδοτικό τέλος», ἕνα ποσὸν τὸ ὁποῖο μέσες-ἄκρες ἀντιστοιχεῖ στὸ κόστος τῆς παραγωγῆς τοῦ ἀγαθοῦ πού ἀπολαμβάνει. Νομίζω ὅτι αὐτὸς ὁ ὀρισμὸς τῆς ἐννοίας τῶν δημόσιων ἀγαθῶν εἶναι πῶς γόνιμος γιὰ τὴν ἀνάλυση τῆς οικονομικῆς δραστηριότητας τοῦ κράτους, ἂν καὶ χρειάζεται νὰ συμπληρωθεῖ ἀπὸ μιὰ θεωρία γιὰ τὴν ἱστορική-κοινωνική προέλευση τῶν δημόσιων ἀγαθῶν· ὅπως ὅποτε εἶναι πῶς γόνιμος ἀπὸ ἐκεῖνον πού χρησιμοποιοῦν οἱ Λιανός/Χρήστου, οἱ ὁποῖοι περιορίζουν τὰ δημόσια ἀγαθὰ σὲ ὅσα «ἐκ φύσεως» ἢ τιμὴ δὲν μπορεῖ νὰ λειτουργήσει ἀποκλειστικά, καὶ ἐπομένως δὲν συμφέρει τοὺς ἰδιώτες παραγωγούς ἐμπορευμάτων νὰ τὰ παράγουν. Ὅπως δείξαμε, τὸ μόνο ἀποτέλεσμα αὐτοῦ τοῦ ἰδεολογικά - ἀπολογητικά φορτισμένου ὀρισμοῦ εἶναι ἐννοιακό χάος.

Τὸ ἐμφανὲς ἀδιέξοδο ὀφείλεται στὴν προσπάθεια νὰ ἐρμηνευτοῦν κοινωνικά - ἱστορικά φαινόμενα, ὅπως ἡ παροχὴ ὀρισμένων ἀγαθῶν ἐκτὸς ἀγορᾶς, ὡς προερχόμενα ἀπὸ τὴ «φύση τῶν πραγμάτων». Ὅταν λοιπόν ἡ πραγματικότητα δὲν ὑπακούει στὴν ἀπὸ τοὺς Λιανό/Χρήστου ὑποτιθέμενη φύση τῶν πραγμάτων, τότε ἡ φυσικὴ κατάσταση πρέπει νὰ ἀποκατασταθεῖ καὶ τὰ ἀφύσικα δημόσια ἀγαθὰ πρέπει νὰ ἰδιωτικοποιηθοῦν καὶ νὰ γίνουν ἐμπορεύματα. Ἐπίσης, ἔάν, ἐξ ἀντιδιαστολῆς, ἐμπορεύματα εἶναι μόνο ὅσα ἀγαθὰ παράγονται ἀπὸ ἰδιωτικές ἐπιχειρήσεις, τότε οἱ κρατικές ἐπιχειρήσεις πρέπει νὰ περιέλθουν σὲ ἰδιώτες ὥστε νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ φυσικὴ τάξη τῶν πραγμάτων: τὸ χάος τῶν ἐννοιῶν ἔχει τὴ λογικὴ του, καὶ τὶς ἐπιδιώξεις τῶν συγγραφέων τὶς πληρώνουν οἱ μαθητές.

Ἡ σύγχυση πού ἐπικρατεῖ στὸ βιβλίο τῶν Λιανού/Χρήστου εἶναι συνηθισμένη σὲ ἐγχειρίδια πολιτικῆς οικονομίας. Θὰ πρέπει, λοιπόν, νὰ ἀναζητήσουμε τὴ θεμελιώδη ἐσφαλμένη παραδοχὴ πού ὀδηγεῖ στὸ ἐννοιακό χάος. Οἱ συγγραφεῖς, ξεκινώντας τὴν παρουσίαση τῶν ἐνοιῶν «ἀγαθὸ» καὶ ἐμπόρευμα, κάνουν τὸν τετριμμένο διαχωρισμὸ μεταξύ «φυσικῶν» καὶ «παραγόμενων» ἀγαθῶν. Διαπιστώνουν δηλαδή ὅτι οἱ ἄνθρωποι, πρῶτον, ἱκανοποιοῦν τὶς ἀνάγκες τους μὲ μέσα (ἀγαθὰ) πού τοὺς παρέχει ἡ φύση καὶ τὰ ὁποῖα αὐτοὶ χρησιμοποιοῦν ὅπως ἡ φύση τοὺς τὰ παρέχει. Πρόκειται φυσικά γιὰ κοινοτοπία: τὰ «φυσικά» αὐτὰ ἀγαθὰ εἶναι τὸ περιβάλλον στὸ ὁποῖο ζοῦμε καὶ γιὰ τὴν ἀπόλαυσή του — τὴν ἱκανοποίηση λόγου χάριν τῆς ἀνάγκης γιὰ ὀξυγόνο — δὲν χρειάζεται νὰ κάνουμε ἀπολύτως τίποτε. Διαπιστώνουν ὅτι, δεύτερον, οἱ ἄνθρωποι παράγουν ἀγαθὰ. Πρόκειται ἐπίσης γιὰ κοινοτοπία, ἔάν δὲν μιλήσει κανεὶς ἐδῶ γιὰ τὴν παραγωγή ὡς συνεργασία, δηλαδή ὡς κοινωνικὴ παραγωγή, ὁπότε ἀνακύπτει τὸ ἐρώτημα τῆς ρύθμισης αὐτῆς τῆς συνεργασίας. Τὸ «πρῶτον ψεῦδος» τῶν συγγραφέων, κοινὸ στίς περισσότερες σχολές τῆς πολιτικῆς οικονομίας, εἶναι ὅτι δὲν ἀναφέρονται στὸν ἱστορικό χαρακτήρα αὐτῶν τῶν ρυθμίσεων καὶ στὸ θεμελιώδες χαρακτηριστικὸ αὐτῆς τῆς ρύθμισης στὴ σημερινὴ κοινωνία, δηλαδή στὴν ἰδιωτικὴ ἰδιοκτησία τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ στὴν παραγωγή καπιταλιστικῶν ἐμπορευμάτων.

Στό πρώτο υποκεφάλαιο (1. 'Η χρησιμότητα της Πολιτικής Οικονομίας) του πρώτου κεφαλαίου οι συγγραφείς μιλούν για τόν ιστορικό χαρακτήρα του τρόπου «μέ τόν όποιο μιά κοινωνία παράγει τά προϊόντα πού είναι χρήσιμα για τά μέλη της» διαχωρίζοντας τόν σημερινό τρόπο παραγωγής από τή δουλοκτησία και λέγοντας ότι «στίς σημερινές κοινωνίες όπου ή παραγωγή τών προϊόντων βασίζεται στην έλευθερη σχέση εργασίας μεταξύ εργοδότη και εργαζόμενου...» για νά θέσουν στή συνέχεια τά έρωτήματα: «**Τί θά παραχθεί και πόσο**», «**Πώς θά παραχθεί**», «**Πώς θά διανεμηθεί**», «**Πώς θά αναπτυχθεί ή οικονομία**» (σελ. 16-17). Δυστυχώς, τά έρωτήματα παραμένουν αναπάντητα, γιατί στίς σημερινές κοινωνίες «ή παραγωγή τών προϊόντων» δέν βασίζεται άπλώς «στήν έλευθερη σχέση εργασίας μεταξύ εργοδότη και εργαζόμενου» (έδω ξεχνούν οι συγγραφείς ότι συχνότατα και ό εργοδότης είναι εργαζόμενος, άποφεύγοντας νά διακρίνουν μεταξύ εργασίας έν γένει και μισθωτής εργασίας), αλλά στήν ιδιωτική ιδιοκτησία τών μέσων παραγωγής και στόν καπιταλιστικό χαρακτήρα τών σχέσεων στην παραγωγή.

Αυτό τό άναφέρουν οι συγγραφείς στή σελ. 36 υπό τόν τίτλο «11. 'Η ιδιοκτησία τών συντελεστών παραγωγής». 'Ωστόσο, παρ' ότι εκεί έπισημαίνουν ότι «Στό βιβλίό αυτό άναλύονται οι μηχανισμοί λειτουργίας του καπιταλισμού», ή έπισημάνση του ιστορικού χαρακτήρα του τρόπου τής παραγωγής και ή

διαβεβαίωση ότι θά άναλυθούν οι μηχανισμοί λειτουργίας του καπιταλισμού παραμένουν άπλές άναφορές. 'Ετσι, για παράδειγμα, δέν μπορούν νά διακρίνουν τίς διαφορετικές κατηγορίες άγαθών πού παράγονται στίς καπιταλιστικές οικονομίες ούτε μπορούν νά εξηγήσουν, όπως θά δούμε στή συνέχεια, πώς και γιατί τά μέσα παραγωγής στόν καπιταλισμό μετατρέπονται σέ κεφάλαιο.

'Ως γνωστόν, ή παραγωγή δέν περιορίζεται στην παραγωγή έμπορευμάτων. Στά δημόσια άγαθά άναφερθήκαμε ήδη. Πολλά άγαθά παράγονται για λογαριασμό και χρήση τών ίδιων τών παραγωγών. Σέ αυτή τήν παραγωγή χρησιμοποιούνται, όπως σέ κάθε παραγωγή, βοηθητικά μέσα (μέσα παραγωγής) και δαπανάται εργασία — και πολλή εργασία μάλιστα. 'Ο μόνος λόγος πού συνήθως δέν άποκαλούμε τά βοηθητικά μέσα αυτής τής παραγωγής «μέσα παραγωγής» είναι ότι αυτή ή παραγωγή δέν άποτελεί άντικείμενο διερεύνησης για τήν πολιτική οικονομία. Για τούς συγγραφείς όμως δέν ύπάρχουν διαφορές. Στό ίδιο υποκεφάλαιο μέ τόν τίτλο «Τά προϊόντα ή οικονομικά άγαθά» οι συγγραφείς πληροφορούν τούς μαθητές ότι τά «άγαθά» διακρίνονται σέ «ύλικά και άυλα ή ύπηρεσίες», σέ «διαρκή και καταναλωτά» και σέ «κεφαλαιουχικά και καταναλωτικά» άγαθά, διάκριση πού τή θεωρούν «πολύ σημαντική». 'Οντως, ένω οι προηγούμενες διακρίσεις στερούνται σημασίας, αυτή ή τελευταία είναι σημαντική. Οι Λιανός/Χρήστου καταφέρνουν και έδω νά δημιουργήσουν σύγχυση.

«**Κεφαλαιουχικά**» άγαθά, γράφουν, «είναι εκείνα πού χρησιμοποιούνται στην παραγωγική διαδικασία από τήν όποία παράγονται άλλα άγαθά». 'Η γλάστρα στό μπαλκόνι του σπιτιού μας χρησιμοποιείται στην παραγωγική διαδικασία για νά παραχθούν καλλωπιστικά φυτά πού ίκανοποιούν τήν άνάγκη μας για κάλλος, είναι δηλαδή άγαθά και ή γλάστρα είναι μέσο για τόν παραγωγή τους, όμως κανένας, φυσικά, δέν θά είχε σκεφτεί προηγουμένως ότι ή γλάστρα στό μπαλκόνι είναι «κεφαλαιουχικό άγαθό». 'Η γλάστρα στό μπαλκόνι μας, βέβαια, δέν είναι «κεφαλαιουχικό άγαθό», ή γλάστρα στό άνθοπωλείο όμως είναι. Αυτή τή — σημαντική — διάκριση δέν τή γνωρίζουν οι συγγραφείς, γνωρίζουν όμως κάποιες άσήμαντες (για τήν πολιτική οικονομία) και έσφαλμένες: «Παραδείγματα», γράφουν, «καταναλωτικών άγαθών είναι τά πορτοκάλια, ή γραδάτα, τό στερεοφωνικό συγκρότημα κτλ. Είναι φυσικό (sic!) ότι ένα άγαθό άνήκει σέ περισσότερες από μία κατηγορίες. Π.χ. ή σοκολάτα είναι ύλικό άγαθό, καταναλωτό και καταναλωτικό. Τό ψυγείο είναι ύλικό, διαρκές και καταναλωτικό άγαθό. Τό πιεστήριο του τυπογραφείου είναι ύλικό, διαρκές και κεφαλαιουχικό άγαθό». 'Ελα όμως πού τά πορτοκάλια για τόν μανάθη (και τόν παραγωγή χυμών ή μαρμελάδας), ή γραδάτα στό έμπορικό κατάστημα (και στό βεστιαριο του θεάτρου) είναι μέσα παραγωγής, όπως και τό ψυγείο πού βρίσκουμε στό δωμάτιο του ξενοδοχείου ή ή σοκολάτα στό ράφι του περιπτερου; Για τήν πολιτική οικονομία στό επίπεδο μιάς γενικής θεωρίας είναι άπολύτως άσήμαντη ή διάκριση μεταξύ ύλικών και άυλων άγαθών, τήν όποία κάνουν οι συγγραφείς. Για τήν κατανόηση όμως του τρόπου σκέψης τής πολιτικής οικονομίας από τούς μαθητές ή διάκριση τών άγαθών, τών προϊόντων ή τών έμπορευμάτων βάσει τής χρήσης τους είναι σημαντικότερη. Θά δούμε παρακάτω ότι ή σύγχυση πού επικρατεί στό κεφάλαιο περί άγαθών μεταφέρεται αυτούσια και σέ άλλα κεφάλαια. Τό περίεργο είναι ότι αυτές οι σημαντικές δια-

κρίσεις πού δέν γίνονται στην τελευταία έκδοση του βιβλίου υπήρχαν στην πρώτη: «Ένα και τό αυτό αγαθό», έγραφαν τότε οί Λιανός/Χρήστου στή σελ. 13, «μπορεί νά άνήκει σέ δύο κατηγορίες ανάλογα μέ τή χρήση του. Π.χ. ένα βιβλίο στό σπίτι μας είναι καταναλωτικό αγαθό ενώ τό βιβλίο άν άνήκει στή βιβλιοθήκη ενός πανεπιστημίου είναι κεφαλαιουχικό αγαθό. Έπίσης τό ιδιωτικό αυτοκίνητο μιάς οικογένειας είναι καταναλωτικό αγαθό ενώ τό ίδιο αυτοκίνητο άν άνήκει σέ μιά εταιρεία είναι κεφαλαιουχικό». Βέβαια, και έδώ ή διάκριση είναι μέν κάπως καλύτερη όχι όμως απολύτως σωστή και οδηγεί σέ αδιέξοδα. Για παράδειγμα, άν τό βιβλίο «στή βιβλιοθήκη ενός πανεπιστημίου» είναι κεφαλαιουχικό αγαθό, γιατί τό ίδιο βιβλίο στή βιβλιοθήκη του σπιτιού μας ή τό τηγάκι τής κουζίνας μας νά μήν είναι; Και τά δύο είναι βοηθητικά μέσα. Μέ τά εφόδια πού δίνουν στους άναγνώστες-μαθητές οί συγγραφείς, τό έρώτημα δέν μπορεί νά άπαντηθεί. Οί μαθητές έπίσης δέν μπορούν νά διακρίνουν τή διαφορά μεταξύ του βιβλίου στή βιβλιοθήκη του κρατικού πανεπιστημίου (πού δέν είναι «κεφαλαιουχικό αγαθό») και του βιβλίου στή βιβλιοθήκη ενός ιδιωτικού κερδοσκοπικού πανεπιστημίου (πού είναι «κεφαλαιουχικό αγαθό»).

Τό αδιέξοδο οφείλεται στό ότι οί συγγραφείς δέν άντιλαμβάνονται τή διαφορά μεταξύ μέσων παραγωγής ιδιωτικών αγαθών, μέσων παραγωγής δημόσιων αγαθών, μέσων παραγωγής έμπορευμάτων και μέσων παραγωγής καπιταλιστικών έμπορευμάτων και, όπως θά δούμε παρακάτω ξεετάζοντας όσα γράφουν γιά τους «παραγωγικούς συντελεστές», ταυτίζουν τά μέσα παραγωγής εν γένει μέ τό κεφάλαιο, δηλαδή μέ τά μέσα παραγωγής των καπιταλιστικών επιχειρήσεων.

‘Η «άξια του χρήματος»: ψήλωσε τό παιδί ή κόντυνε ή μεζούρα;

Στό κεφάλαιο «Χρήμα και τραπεζικό σύστημα» (σελ. 251 - 265) μαθαίνουν τά παιδιά ότι τό χρήμα είναι μέτρο των άξιών («μονάδα μέτρησης» λέει τό βιβλίο, κακομεταφράζοντας από τά άγγλικά): «Από τή λειτουργία του χρήματος, ως μέσου άνταλλαγής, προκύπτει ή άπορρέει ή λειτουργία του ως μονάδας μέτρησης τής άξίας των αγαθών». Και ξάφνου, στό ύποκεφάλαιο «‘Η άξια του χρήματος», τό μέτρο είναι τό ίδιο μετρούμενο — έχει δηλαδή μιά διάσταση πού άν χρειαστεί νά μετρηθεί, οί συγγραφείς, έλλείπει μέτρον, θά θρεθούν σέ άπορία. Φυσικά, στόν καθημερινό λόγο, αλλά και σέ νομικά κείμενα, αναφέρεται ή άξια του χρήματος ως τρόπος του λέγειν. Οί μαθητές πού εισάγονται σέ μιά κοινωνική έπιστήμη δέν πρέπει νά μάθουν τή διαφορά μεταξύ των τρόπων τής καθημερινής γλώσσας και των τρόπων τής έπιστημονικής κατασκευής των έννοιών;

Οί συγγραφείς ώστόσο κάτι έχουν σκεφτεί: «Σέ παλιότερες εποχές, όταν κυκλοφορούσαν χρυσά ή άργυρά νομίσματα, ή άξια του νομίσματος ήταν στενά συνδεδεμένη μέ τήν ποσότητα του χρυσού ή άργυρού πού περιείχε. Στή σημερινή εποχή ή άξια των ύλικών από τά όποια φτιάχνεται τό χρήμα είναι έλάχιστη, ενώ ή όνομαστική του άξια είναι πολύ μεγαλύτερη. ‘Η όνομαστική άξια ενός χαρτονομίσματος μπορεί νά είναι χίλιες δρχ., ενώ ή άξια του ύλικού από τό όποιο παράγεται, δηλ. τό κόστος του χαρτιού και τής έκτύπωσης, μπορεί νά είναι μία δραχμή. Τό έρώτημα είναι: Τί προσδιορίζει τήν άξια του χρήματος; ‘Η άπάντηση είναι άπλή:

ή άξια του χρήματος προσδιορίζεται από τήν ποσότητα των προϊόντων πού μπορεί νά άγοράσει». (260)

Καλά ό προσδιορισμός, αλλά ή μέτρηση; Ποιό είναι τό μέτρος τής άξίας του χρήματος; Πόσο ακριβώς άξίζει μιά δραχμή; Έάν μετρηθεί μέ «τήν ποσότητα των προϊόντων πού άγοράζει», τότε τό ίδιο τό πράγμα πού μετριέται μέ χρήμα μετράει και τό χρήμα. Οί συγγραφείς, αλλά και οί άναγνώστες-μαθητές πέφτουν θύματα τής φαντασμαγορίας πού δημιουργούσε στό παρελθόν ή ύλική ύφή του χρήματος, ή όποία, όπως άποδείχτηκε ιστορικά, συνδεόταν μόνο φαντασιακά μέ τή λειτουργία του ως μέτρον των άξιών.

‘Η άξια (και ή μέτρησή της) δέν έχει νόημα παρά μόνο ως διάσταση έμπορευμάτων. Τό χρήμα θά είχε άξια μόνο στην περίπτωση πού τό ίδιο θά ήταν άντικείμενο και όχι μέσο άνταλλαγής. Είναι όμως μόνο μέσο, όπως γνώριζαν οί άνθρωποι από άρχαιοτάτων χρόνων: «νόμισμα ξύμβολον τής άλλαγής ένεκα γενήσεται εκ τούτου», γράφει ό Πλάτων στην Πολιτεία. ‘Αξια άποκοιούν τά έθνικά νομίσματα μόλις πάψουν νά είναι χρήμα, μόλις, θγαίνοντας από τήν επικράτεια στην όποία ισχύουν ως μέσο άνταλλαγής, μετατραπούν σέ συνάλλαγμα. ‘Η τιμή τους, όπως οί συγγραφείς έξηγοούν σωστά στή σελ. 284, άποκαλείται ίσοτιμία.

‘Η σύγχυση γιά τήν ύποτιθέμενη άξια του χρήματος έχει τίς επιπτώσεις της όταν οί συγγραφείς μιλούν γιά τά δάνεια, τό έπιτόκιο και τόν τόκο. «‘Η ύπαρξη του έπιτοκίου», γράφουν στή σελ. 173, «έχει ως συνέπεια τό ίδιο χρηματικό ποσό νά έχει διαφορετική άξια, ανάλογα μέ τό χρόνο πού είναι στή διάθεσή μας. Χίλιες δρχ. σήμερα δέν είναι τό ίδιο όπως χίλιες δρχ. μετά από ένα χρόνο. Κι αυτό γιατί, μέ έπιτόκιο π.χ. 12%, οί σημερινές 1000 δρχ. σέ ένα χρόνο θά έχουν γίνει 1000 + 1000(0,12) = 1000 + 120 = 1120 δρχ. Γενικά, άν τό χρηματικό ποσό στην άρχή του χρόνου είναι X_1 και τό έπιτόκιο είναι i , μετά ένα χρόνο, τό χρηματικό ποσό γίνεται $X_2 \dots$ ».

Τί καθορίζει, λοιπόν, τήν ύποτιθέμενη «άξια του χρήματος»; ‘Η «ποσότητα των έμπορευμάτων πού μπορεί νά άγοράσει» όπως οί Λιανός/Χρήστου γράφουν στή σελ. 260 ή τό έπιτόκιο, όπως αναφέρουν στή σελ. 173; Κοινή, πικρή πείρα όλων είναι ότι οί τιμές συνήθως αυξάνονται, ότι δηλαδή μέ τό ίδιο ποσόν χρήματος άγοράζουμε μικρότερη ποσότητα του ίδιου έμπορευματος σέ ύστερη από όση σέ πρότερη χρονική στιγμή. Σύμφωνα μέ τόν όρισμό των συγγραφέων και δοηθούντος του πληθωρισμού ή «άξια του χρήματος» μειώνεται προϊόντως. Αίφνης όμως, διαβάζοντας τό διδακτικό βιβλίο, διαπιστώνουμε ότ, άν αντί νά κρατήσουμε τό χρήμα τό δώσουμε σέ άλλον, ή «άξια» του δέν παραμένει άπλώς σταθερή, αλλά αυξάνεται κιόλας σόν τώ χρόνω: μαγικά πράγματα.

Πόθεν ή μαγεία; Μά από τό ότι οί συγγραφείς θέλουν partout νά εισαγάγουν μιά άνόητη έννοια, τήν «άξια του χρήματος». Γιατί νά τήν εισαγάγουν; Προφανώς επειδή ύπάρχει, επειδή χρησιμοποιείται στην καθημερινή ζωή και οί συγγραφείς δέν θέλουν ή δέν μπορούν νά ασκήσουν έπιστημονική κριτική σέ αυτή τήν προεπιστημονική έννοια. Έπίσης, επειδή οί συγγραφείς δέν έχουν καθαρή έννοια του έμπορευματος και τής τιμής.

‘Αποτέλεσμα αυτής τής έννοιακής ασάφειας είναι νά συγχέουν τό χρήμα μέ κάτι τελείως διαφορετικό, μέ τό χρηματικό δάνειο, του όποιου ή διάσταση είναι όντως: μονάδες χρήματος/μονάδες χρόνου, και ή μονάδα του, αντίστοιχη μέ τό κίλο

στις ντομάτες ή τό λίτρο στό γάλα, είναι, όπως όλοι ξέρουμε, 100 μονάδες χρήματος/έτος. Η ανταλλακτική αξία αυτής τής μονάδας είναι ή τιμή του δανείου, τό επιτόκιο.

Έτσι δέν μπορούν νά διακρίνουν και νά εξηγήσουν στους άναγνώστες-μαθητές ότι τό χρηματικό δάνειο είναι παραγόμενο αγαθό και στήν προκειμένη περίπτωση των τραπεζικών δανείων έμπόρευμα. Τό έμπόρευμα αυτό πωλούν οι δανειστές (οί τράπεζες) σέ μία τιμή, συστατικά στοιχεία τής οποίας, όπως κάθε τιμής, είναι τό κόστος (πού όριοθετεί τήν τιμή πρός τά κάτω) και τό κέρδος, τό ύψος του όποιου (και τό τελικό ύψος τής τιμής) καθορίζεται από τή σχέση προσφοράς και ζήτησης και από τίς κρατικές παρεμβάσεις. Τίποτε δέν αυξάνεται και τίποτε δέν μειώνεται. Ο άγοραστής του χρηματικού δανείου επιστρέφει άπλάως στό δανειστή τό ποσό πού δανείστηκε — όπως ό ένοικιαστής μόλις λήξει τό συμβόλαιο επιστρέφει στόν ιδιοκτήτη τό διαμέρισμα — και του καταβάλλει τό αντίλλαγμα πού είχαν συμφωνήσει: τά μάγια διαλύθηκαν.

Οί συντελεστές παραγωγής και οί ποικίλες «άμοιβές» τους

Στήν οικονομική επιστήμη επί δύο αιώνες κυκλοφορεί τό τριαδικό φάντασμα πού κατασκεύασε ό Γάλλος οικονομολόγος Σαί (θασιζόμενος σέ μία παρατήρηση του Άνταμ Σμίθ για τίς «φυσικές πηγές των εισοδημάτων», τήν όποία ό Σαί κωδικοποίησε και έκχυδάισε) για τούς συντελεστές παραγωγής οί όποιοι, λέει, είναι «εκ φύσεως» τρεις: έδαφος, κεφάλαιο και εργασία και ως εκ τούτου τά εισοδήματα είναι «εκ φύσεως» τρία: κέρδος, έγγεια πρόσδοδος και μισθός. Η ιδεολογική προέλευση του θεώρηματος είναι προφανής και πολυσυζητημένη: ό ταξικός συμβιβασμός διακόσια-τριακόσια χρόνια πριν μεταξύ γαιοκτημόνων και καπιταλιστών, και ή ανάγκη για δικαιολόγηση του ένοικίου τής γής και του καπιταλιστικού κέρδους — ταυτόχρονα μέ τήν αναγόρευση τής ιδιοκτησίας του καθενός τους σέ «εκ φύσεως» συντελεστή τής παραγωγής — όδήγησαν στην αντικατάσταση τής έμπειρικής γνώσης των ανθρώπων ότι για τήν παραγωγή χρειάζονται χέρια, μυαλό και βοηθητικά μέσα μέ τό ιδεολόγημα του Σαί.

Καλό παράδειγμα για νά καταδειχθεί ή άνοησία του τριαδικού θεώρηματος είναι ό «παραγωγικός συντελεστής» έδαφος. Τό ένοικιο τής γής, ή έγγεια πρόσδοδος, προέρχεται προφανώς από τό ότι κάποιος είναι ιδιοκτήτης γής και τή διαθέτει σέ άλλον για τήν όποια χρήση. Ο λόγος δηλαδή τής καταβολής ένοικίου δέν είναι άλλος από τό λόγο τής καταβολής κομιστρού στό ταξί ή τό άεροπλάνο, αντιτίμου για τήν αγορά ζαχατικών, τόκου για χρηματικά δάνεια. Για νά φτάσει κανείς από εκεί στην αναγόρευση ιδιαίτερα του έδάφους σέ ιδιαίτερο συντελεστή παραγωγής χρειάζεται νά παραβλέψει ότι μιλώντας για τό «έδαφος» μιλάει για τόν περιβάλλοντα κόσμο, δηλαδή για τίς συνθήκες ύπαρξης τής ζωής, άναιρουμένων των όποιων τό σχολείο, τό μάθημα τής πολιτικής οικονομίας και τό βιβλίο των Λιανού/Χρήστου θά ήταν άδιανότητα.

Τό τριαδικό θεώρημα θά μπορούσε νά είναι εξαίρετο παράδειγμα για νά μάθουν τά παιδιά πώς κοινωνικές εξελίξεις αποτυπώνονται σέ επιστημονικές θεωρίες, άχρηστες και άγονες επιστημονικά, ιδεολογικά όμως χρήσιμες και άπαραίτητες. Στο βιβλίο τής Γ' λυκείου τό τριαδικό θεώρημα (πού καμιά από

τίς σύγχρονες σχολές τής οικονομικής επιστήμης δέν θεωρεί πλέον σοβαρό) είναι δόγμα. Φυσικά, καρφί δέν καίγεται των συγγραφέων πού οί μαθητές, έξοπλισμένοι μέ τό τριαδικό δόγμα δέν θά μπορούν νά εξηγήσουν τόν τόκο και τά μερίσματα των άνώνυμων εταιρειών άφού τό χρήμα κατ' αυτούς δέν είναι κεφάλαιο (ούτε εργασία ούτε έδαφος): τό κεφάλαιο όρίζεται ως κάτι πού περιλαμβάνει «τά μηχανήματα, τά κτίρια (τά οικόπεδα βέβαια όχι, αυτά είναι έδαφος! Θ.Π.), τίς εγκαταστάσεις, τά εργαλεία, τά σκεύη κ.λπ.» (σελ. 27), μεταβάλλοντας σέ εκ φύσεως κεφάλαιο κάθε βοηθητικό μέσο άφού «μέ τόν όρο παραγωγική διαδικασία έννοούμε δλους τούς τρόπους μέ τούς όποιους ό άνθρωπος μετασχηματίζει τήν ύλη για νά τής δώσει μορφή χρήσιμη για τή ζωή του» (σελ. 26) και «ό συντελεστής κεφάλαιο περιλαμβάνει όλα τά προϊόντα πού χρησιμοποιούνται για τήν παραγωγή άλλων προϊόντων» (σελ. 27).

Έκατόν πενήντα σελίδες παρακάτω ό μαθητής, άν θυμάται τί διάβασε στην άρχή του βιβλίου, θά μείνει έκπληκτος: τά εισοδήματα είναι τά έξής τρία: ό μισθός, ή έγγεια πρόσδοδος και ό τόκος, ό όποιος βέβαια δέν έχει σχέση μέ «τά μηχανήματα, τά κτίρια, τίς εγκαταστάσεις, τά σκεύη κλπ.», άφού έξηγείται σωστά ως αντίλλαγμα (και τό επιτόκιο ως τιμή) του δανείου. Όχι μόνο αυτό. Στο κεφάλαιο «Οί τιμές των συντελεστών παραγωγής», όπου ως υποκεφάλαιο 4 περιλαμβάνεται τό επιτόκιο, άναφέρονται τά έξής (σελ. 173): «Αξίζει νά σημειωθεί ότι τό επιτόκιο δέν είναι άμοιβή παραγωγικού συντελεστή, όπως αυτοί όρίστηκαν στό κεφάλαιο 2. Όμως μέ τό χρηματικό κεφάλαιο μπορεί κανείς νά αγοράσει παραγωγικούς συντελεστές και συνεπώς ό κάτοχος του χρηματικού κεφαλαίου άπαιτεί άμοιβή (δηλαδή τό επιτόκιο) για νά θέσει τό κεφάλαιό του στην διάθεση του δανειζόμενου». Εύτυχως, γιατί μέχρι τώρα νομίζαμε πώς ό δανειστής άπαιτεί τόκο (και όχι βέβαια «επιτόκιο» όπως νομίζουν οί Λιανός/Χρήστου) επειδή τά χρήματα (τό σέ όλες τίς προηγούμενες 172 σελίδες άγνωστο «χρηματικό κεφάλαιο») είναι δικά του, ως ιδιοκτήτης τους. Από δω και στό έξής όσοι δανείζονται για νά καταναλώσουν και όχι για νά αγοράσουν «παραγωγικούς συντελεστές» μπορούν, έπιικαλούμενοι τό σχολικό βιβλίο, νά άπαιτούν άτοκα δάνεια!

Δύο σελίδες άκόμη και ή σύγχυση γίνεται πλήρης: τά εισοδήματα γίνονται τέσσερα, γιατί προστίθεται και τό κέρδος. Μόνο πού ούτε αυτό φαίνεται νά άντιστοιχεί σέ κανένα παραγωγικό συντελεστή: τό κέρδος, γράφουν οί Λιανός/Χρήστου, έρμηνεύεται είτε ως α) άμοιβή έπιχειρηματικών καινοτομιών είτε ως β) άμοιβή για τόν κίνδυνο και τήν άβεβαιότητα είτε ως γ) άποτέλεσμα τής εκμετάλλευσης των εργατών από τούς εργοδότες. Αιτή ειδικά ή τελευταία άποψη κατά τούς συγγραφείς «δέν μπορεί νά γίνει κατανοητή σέ αυτό τό επίπεδο» (σελ. 178-179). Πιθανόν στό επίπεδο του βιβλίου των Λιανού/Χρήστου ύπάρχει αιτή ή άδυναμία, πάντως τό μόνο πού γίνεται κατανοητό είναι ότι οί συγγραφείς πιστεύουν και οί μαθητές διδάσκονται πώς οί παραγωγικοί συντελεστές είναι τρεις και οί άμοιβές τους τέσσερις, εκ των όποιων τεσσάρων οί δύο δέν άντιστοιχούν σέ παραγωγικούς συντελεστές.

Άπασχόληση και μισθός: γιατί δουλεύουμε;

Στήν άρχή του βιβλίου οί συγγραφείς είχαν προσφέρει στους άναγνώστες μία ταξινομήση των «οικονομικών αγαθών», «προϊόντων» ή «έμπορευμάτων» σέ «διάρκη και καταναλω-

τά» και σε «ύλικά και άυλα». Τέτοιες διακρίσεις είναι αναγκαίες όταν π.χ. θέλεις να αναπτύξεις *ειδικές* θεωρίες για τη διαμόρφωση των τιμών σε ορισμένες αγορές. Για παράδειγμα, η αγορά φρέσκου κρέατος στην Ολλανδία επηρεάζεται από το γεγονός ότι το κρέας μπορεί να μεταφερθεί, ότι χρειάζεται συντήρηση, ότι σε άλλες χώρες (π.χ. στην Ελλάδα) υπάρχει υπερβάλλουσα ζήτηση για κρέας, ότι η διάρκεια «ζωής» του είναι βραχεία κλπ. Σε εκείνο το σημείο του διβλίου όμως οι συγγραφείς παρουσίαζαν —στά επόμενα κεφάλαια— μία *γενική* θεωρία της αγοράς, και οι διακρίσεις αυτές ήταν απολύτως άρχιστες.

Στό κεφάλαιο για το μισθό και την απασχόληση παρουσιάζεται μία *ειδική* θεωρία της αγοράς εργασίας. Εκεί οι συγγραφείς αποδεικνύουν άγνοια της ανάγκης για ιδιαίτερη εξέταση του αντικειμένου αγοραπωλησίας σε αυτή την αγορά. Μεταφέρουν απλώς συμπεράσματα της γενικής τους θεωρίας, ξεχνώντας το ουσιαστικό που διακρίνει την εργασιακή ικανότητα από τα άλλα εμπόρευμα, ότι δηλαδή εδώ εμπόρευμα και ιδιοκτήτης δεν χωρίζονται. Θά μπορούσαμε να υποθέσουμε άγνοια. Είτε όμως για άγνοια πρόκειται είτε για πρόθεση, το αποτέλεσμα είναι να παρουσιάζει το σχολικό διβλίο μία οφθαλμοφανώς έσφαλμένη θεωρία για να προπαγανδίσει τη μείωση των μισθών ως μέσο για περισσότερες προσλήψεις και μείωση της ανεργίας.

Γενικά, η άποψη των συγγραφέων είναι ότι «οι τιμές των συντελεστών της παραγωγής», όπως αναφέρουν σε κάθε περίπτωση, εξαρτώνται από τις «δυνάμεις της προσφοράς και της ζήτησης», και αντίστροφα ότι η προσφορά και η ζήτηση εξαρτώνται από τις τιμές.

Μιλώντας, λοιπόν, για τους «παράγοντες που προσδιορίζουν τη ζήτηση και την προσφορά εργασίας» και συνεπώς προς την άποψη τους υποστηρίζουν ότι «σε μείωση του μισθού αντιστοιχεί αύξηση της ζητούμενης ποσότητας εργασίας». Αντίθετα, σε αύξηση του μισθού αντιστοιχεί μείωση της ζητούμενης ποσότητας εργασίας» (σελ. 167). Αυτό, λένε, οφείλεται στο ότι «αν ο μισθός μειωθεί, το κόστος παραγωγής, όπως έχουμε μάθει, μειώνεται και η επιχείρηση μπορεί να αυξήσει τις πωλήσεις της και το κέρδος της. Για να αυξήσει, όμως, τις πωλήσεις, πρέπει να αυξήσει την παραγωγή και αυτό απαιτεί αύξηση της ζήτησης εργασίας και απασχόλησης». Αντίθετα, όταν αυξάνεται ο μισθός «τό κόστος παραγωγής αυξάνεται και το κέρδος μειοποιείται σε μικρότερη ποσότητα παραγωγής, άρα και η ζήτηση εργασίας από την επιχείρηση μειώνεται» (σελ. 167).

Αυτά θά μπορούσαν να θεωρηθούν σωστά, αν οι συγγραφείς είχαν αποσαφηνίσει προηγουμένως ότι μιλούν για μία μόνο επιχείρηση υπό ορισμένες προϋποθέσεις και με όλα τα άλλα στοιχεία σταθερά και εξηγούσαν κατόπιν τους παράγοντες που αναγορεύουν αυτό τον χαρακτηριστικό νεοκλασικό ισχυρισμό για τη σχέση μισθού και απασχόλησης.

Δέν έννοούν όμως αυτό, όπως σπεύδουν να αποσαφηνίσουν άμέσως μετά:

«Τήν ίδια συμπεριφορά, βέβαια, θά έχουν όλες οι επιχειρήσεις και γενικά, μπορούμε να πούμε ότι σε μία οικονομία ή ζητούμενη ποσότητα εργασίας αυξάνεται, όταν ο εργατικός μισθός μειώνεται και αντίστροφα», χωρίς να αναλογιστούν ότι δεκαεννέα σελίδες μετά, μιλώντας για τη διάκριση μεταξύ μικροοικονομικής και μακροοικονομικής θεωρίας, αναφέ-

ρουν τό **σφάλμα σύνθεσης**. «Τό σφάλμα σύνθεσης», γράφουν (μεταφράζοντας έτσι τη λέξη aggregation, ή όποια σημαίνει εννοποίηση), «διαπράττεται (sic!) όταν γίνεται δεκτό ότι αυτό που ισχύει για τό άτομο ή τό μέρος ισχύει αναγκαστικά και για τό σύνολο της οικονομίας. Δηλαδή τό σφάλμα σύνθεσης είναι σφάλμα λογικής» (σελ. 187). Φαίνεται ότι σίς προηγούμενες σελίδες δέν είχαν λογιζευτεί ακόμη.

Θά περίμενε κανείς τουλάχιστον μία νύξη για τίς εκατοντάδες μελέτες, εμπειρικές και θεωρητικές, που αντικρούουν τό νεοκλασικό δόγμα για τη σχέση της απασχόλησης με τό μισθό ή έστω (ή έκδοση είναι του 1997!) μία σκέψη για τίς επιπτώσεις στην αγορά εργασίας από τη μείωση των πραγματικών μισθών τά τελευταία χρόνια. Άλλά οι Λιανός/Χρήστου συνεχίζουν άκράθετοι με τόν ισχυρισμό ότι και η προσφορά εργασίας εξαρτάται σημαντικά από τό ύψος του μισθού. «Όταν ό εργατικός μισθός αυξάνεται, ή προσφερόμενη ποσότητα εργασίας αυξάνεται». Και αναφέρουν παραδείγματα όπως της νοικοκυράς «που προηγουμένως δέν την συνέφερε να εγκαταλείψει τό νοικοκυριό της» ή των συνταξιούχων, των φοιτητών κλπ., οι όποιοι, επειδή αυξήθηκε ό μισθός, ζητούν απασχόληση. Και συνεχίζουν: «Άντίθετα, σε μείωση του εργατικού μισθού αντιστοιχεί μείωση της προσφερόμενης ποσότητας εργασίας» (σελ. 168). Στην πραγματικότητα βέβαια συμβαίνει ακριβώς τό αντίθετο από αυτό που ισχυρίζονται οι συγγραφείς: όταν μειώνεται ό μισθός, ή προσφορά εργασίας αυξάνεται, επειδή ό μισθωτός αναζητεί και δεύτερη δουλειά, μέλη της οικογενείας του που δέν εργάζονταν μέχρι τώρα βιοποριστικά (ή νοικοκυρά που αναφέρουν οι συγγραφείς!) αναγκάζονται να θυγούν στη αγορά εργασίας, φοιτητές που τούς συντηρούσαν οι μισθωτοί γονείς τους πρέπει τώρα να δουλέψουν οι ίδιοι βιοποριστικά για να ζήσουν, συνταξιούχοι (εφόσον ή σύνταξη συνδέεται με τό ύψος του μισθού) αναζητούν συμπληρωματικό εισόδημα. Αυτό επιβεβαιώνεται από τίς στατιστικές της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα: ενώ ή απασχόληση αυξάνεται, ταυτοχρόνως, και παρ' ότι οι γεννήσεις δέν υπερβαίνουν τούς θανάτους, αυξάνεται ή ανεργία, επειδή, λόγω της μείωσης των πραγματικών διαθέσιμων εισοδημάτων των μισθωτών, αυξάνεται ή προσφορά εργασίας.

Όλη αυτή ή ανακατωσούρα δέν θά είχε τόσο μεγάλη σημασία αν επρόκειτο για κάποιο τυχαίο διβλίο ή ακόμη και αν ήταν διδακτικό σύγγραμμα για τό πανεπιστήμιο. Εκεί υπάρχει ή ακαδημαϊκή έλευθερία, υπάρχει ή πανεπιστημιακή κοινότητα που δουλειά της θά ήταν, αν την έκανε σωστά, να κρίνει ένα διβλίο και τούς συγγραφείς του. Θά τούς έκριναν όπως ό ζωολόγος θά έκρινε έναν συνάδελφό του που ισχυρίζεται ότι ή φάλανα είναι ψάρι. Έδώ όμως πρόκειται για ύποχρεωτικό διδακτικό διβλίο του λυκείου, ύποχρεωτικό διά του μηχανισμού του ύπουργείου Παιδείας, που μέσω των ύπαλλήλων του εκπαιδευτικών επιβάλλει τό περιεχόμενό του εδώ και δεκαπέντε χρόνια διαίως σαν ύποχρεωτική γνώση, ύποχρεωτική διδακτέα ύλη, δόγμα.

ΘΑΝΑΣΗΣ ΚΩΣΤΑΒΑΡΑΣ

Θά 'ρθει μιά μέρα πού δέ θά μοιάζει μέ τίς άλλες.
Μεγάλα σκοτεινά παγόνια θά πέφτουν άπ' τά σύννεφα.
Καί μέ τά παγερά φτερά τους θά χτυπούν τίς πόρτες
θ' άφήνουν πίσω τους πνιχτά ούρλιαχτά νά παγώνουν τούς δρόμους.
Τήν ώρα πού τά μικρά παιδιά πίσω άπ' τά νοτισμένα τζάμια
θά ζωγραφίζουν μέ χρωματιστά μολύβια τά ταξίδια τους.
Θά 'χουν τό άσπρο χρῶμα γιά τόν ύπνο, τό πράσινο γιά τήν άγάπη
θά 'χουν τό κίτρινο, τό κόκκινο, τό βιολετί
καί τό βαθύ γαλάζιο, νά στολίζουν τά παιχνίδια πού δέ γνωρίζουν σύνορα.
Δέ θά 'χουν τόν μεγάλο φόβο.
Στή θέση τοῦ μαύρου θά βάζουν τό γιατί, τό ὄχι, τό τραγούδι
καί τό πλατύ χαμόγελο, πού δέ χωράει πού χάνεται στά γκρεμισμένα χρόνια.

Ποίηση

'Αναζήτηση, 1956, 'Αναβίωση, 1957, 'Εξοδος, 1957, Κο-
ντσέρτο, 1958, Ρωμείκη σουίτα, 1959, 'Ο γυρισμός, 1962,
Κατάθεση, 1965, Συμπληρώματα, 1970, 'Ο μοναχός τρα-
γουδιστής, έκδ. Θεμέλιο, 1982, 'Ιστορήματα, έκδ. Θεμέλιο,
1985, Τά έρωτικά, έκδ. Ζώδιο, 1986, 'Ο φόβος τοῦ άκρο-
βάτη, έκδ. Νεφέλη, 1989, Κήποι στόν παράδεισο, έκδ. Κα-
σιανιώτης, 1990, Στά βάθος τοῦ χρώματος, έκδ. Νεφέλη,
1993, Τό ήμερολόγιο τής αύριανής έξορίας, έκδ. Νεφέλη,
1995

Πεζογραφία

Τό ρήγμα, έκδ. Διογένης, 1966, 'Ο λάκκος, έκδ. Διογένης,
1973

Θέατρο

Τό φαγγότο ή τό τραγικό τέλος τοῦ Νικηφόρου Φωκά και
ή ήρωική ζωή τοῦ κ. Π.Ν. Πάστη (έκδ. Διογένης, 1971),
Θέατρο Τέχνης, 1977-78, Τά ιερά και τά ὄσια, ΕΡΤ1, 1983

ΔΕΣΜΩΤΗΣ ΤΗΣ ΕΛΠΙΔΑΣ

Μιά περιήγηση στην ποίηση του Θανάση Κωσταβάρα

του Κώστα Βούλγαρη

Ἡ ἐφηβεία τῆς ἐνοχῆς

Ἄποπροσκαίριος «ἀντιστασιακὸς διονυσιασμός» κάποιων ἀρχικῶν ποιημάτων τοῦ Κωσταβάρα ἔχει ὡς σημεῖα ἐκκίνησής τὸν Παλαμᾶ καὶ τὸν Βάρναλη.

Καίει τὸ μόχτο σὲ ἴδρωτα ἢ ἐλπίδα / μέσ στην κάψα ὁ πόθος μας ἀφιόνι / πλανερὸ καὶ τοῦτο τὸ φιλλόνι / χάσαμε κι' ἀκόμα μιά πατρίδα. // (...Νάμουν στὸ κρεβδάτι σου ἄθλια φύτρα / τ' ἄκουρα τὰ γένια μου τὸ δέρμα / νὰ σοῦ ξύνουν καὶ μ' ἀκράτο σπέρμα / νὰ ποτίζω τὴν καυτὴ σου μήτρα...)

Ὁ Τάσος Λειβαδίτης, παρ' ὅτι σύγχρονος τοῦ Κωσταβάρα, θὰ ἀποτελέσει πρότυπο στὶς πρώτες δοκιμές του, ἴσως γιατί ἡ ποίησή του προτάσσει τὸ «βιωματικὸ» καὶ τὸ «πολιτικὸ» ἀπὸ τὸ «καλλιτεχνικὸ». Καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀγούρου καὶ νεοεισερχόμενου Κωσταβάρα δέν εἶναι «νά κάνει ποίηση» ἀλλὰ «νά μιλήσει γιὰ ὅλα αὐτὰ» πού τὸν πνίγουν καὶ τὸν κινητοποιοῦν.

Ἐξ ἄλλου κι' ἓνα λουλούδι ἀκόμα φυλαγμένο, δέν εἶναι τίποτ' ἄλλο / ἀπὸ 'να βουδὸ ξέθωρο χρώμα σ' ἐπίπεδο σχῆμα Ἐμπρὸς ἀνθρωπότητα, πυρπολήσου γι' ἀκόμα μιά φορά

Ἡ «μεξικάνικη» διέξοδος τοῦ Παθανάρες-Τάσου Παπᾶ δοκιμάζεται καὶ αὐτὴ, ὄχι μόνο στὴν ἀλληγορικὴ τῆς ἐκδοχῆς, ἀλλὰ καὶ ὡς διόδος θεματικῆς, πού διευκολύνει τὴν ἀναζήτηση μιᾶς κάποιας στέγης γιὰ τὴν σφύζουσα καὶ ἀσφνκτιοῦσα ὀρμὴ τῆς νεότητος. Στέγη ἐξωτική καὶ γοητευτικὴ, μακρινὴ καὶ παράνομη, σὲ κακοτράχαλα βουνά καὶ πυρακτωμένους κάμπους. Ὁ ποιητὴς ὀπωσδήποτε ἐνδοξος καὶ γιὰ τὴν περίστασις ἐπιτυχῆς.

Ἰδρωσ' αἷμα ἢ πέτσ' ἀπ' τ' ἀλόγο μου / πλήγιασεν ἡ ράχη του ἀπ' τὴ σέλλα / σάν καρφί ἀναμμένο ἀπὸ μιά τρέλλα / καίει ὁ πόθος τ' ἄρρωστο μυαλό μου.

...Πίσω μας ἀλάργεψεν ὁ λόφος / νάτ' ἡ φάρμα μέσ στὴ χροσοσκόνη / πῶς νὰ μὴ ἀψηφίσεις τὴν ἀγχόνη / κάτου ἀπὸ 'να τέτοιο φεγγαρόφως...

Μὰ ἡ δεκαετία τοῦ '50 εἶναι ἰδανικὴ γιὰ νὰ ἀναδυθοῦν καὶ εἰκόνες καρνωτακικῆς, εἰκόνες καὶ σχήματα, ἢ ἔστω στερεότυπα, πού γειώνουν τὸν ποιητὴ στὴν πραγματικότητα.

Μοιάζω μέ πύργο σιωπηλὸ σὲ σκυθρωπὸ τοπεῖο / γύρα μου τὰ ἴδια πράματα· αἰσθάνομαι ἀηδία· τούς ἴδιους ἀν-

θρωπους μιῶ σπῆτι, σπῆτι γραφεῖο / καὶ κάθε μέρα ἀκολουθῶ τοῦ ἑαυτοῦ μου τὴν κηδεῖα.

Ἡ αἴσθησις τῆς στιγμῆς ἐμπεριέχει τὴ ματαιώσις καὶ τὴν ἐνοχή.

Εἶμαστ' ἐμεῖς λοιπόν; εἶμαστ' ἐμεῖς πού στούς ἐφηβικούς μας κροτάφους / λουλούδιζαν σὲ βλάστησις ὀργιαστικὴ οἱ πράσινοι κῆποι τῶν ὀνείρων; / εἶμαστ' ἐμεῖς πού φυτεύαμε στὶς μασχάλες μας τὰ φτερά τῆς ἀδημονίας; / εἶμαστ' ἐμεῖς πού οἱ πυρσοὶ τῶν ματιῶν μας πυρπολοῦσαν τὰ τεῖχη τῶν ὀριζόντων; / εἶμαστ' ἐμεῖς πού σᾶς τάξαμε, προφήτες τῆς ἀγάπης, τ' ἀθάνατο νερό;

Εἴσοδος

Μεσοῦσης τῆς δεκαετίας τοῦ '50...

Πῶς νὰ πειστεῖ ἓνα παιδί μέ φλογισμένο πρόσωπο / πῶς νὰ προλάβει ἓνα παιδί μέ διεσταλμένα μάτια;

Τώρα ποιά ὥρα θὰ προδώσει τὴ σιωπὴ τῆς / σὲ μιά παιδικὴ ἀπορία

Τὸ αὔριο ἀδύναμο, ὑπονομευμένο, σηματομενὸ βαθιά, ἀλλὰ τελικὰ ἀναπόφευκτο. Τὸ αὔριο προτάσσεται ἀπέναντι στὴν ἐπαρση, στὴν τρομοκρατικὴ δεβαιότητα τοῦ παρόντος.

Δέν ἀπομένει ἓνας ἦχος ἀπ' τὴ χτεσινὴ ἀποθέσις / στὰ μουσκεμένα πίφερα τῆς αὔρας, / λίγη χρυσὴ σκόνη ἀπ' τὴν τελευταία φεγγοβολή / στ' ἄρρωστα φύλλα...

Ἄνάμεσα σ' αὐτοὺς τοὺς τοίχους ἀπὸ τοιμέντο καὶ σιωπὴ...

Δέν ἔχει ὄνομα αὐτὴ ἡ ἀνοχθὴ στιγμὴ

Τὸ ἄδειο ἐναλλάσσεται μέ τὸ κενό. Τὸ ἀχρωμο μέ τὸ ἀχρονο. Οἱ ἦχοι ἀπόηχοι καὶ τὰ νερά ἀπόνερα. Οἱ μεγάλες συλλογικότητες συρρικνώνονται ἐπικίνδυνα γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῶν θαμώνων καὶ ἀσφνκτικά γιὰ τὴν ἀνάσις τῶν κατοίκων τους.

Σὲ τί ἡλικίες θὰ χωρίσουμε τίς ὥρες τῆς ἀνταρσίας / μέ πόσα βήματα θὰ μετρήσουμε τὴν πορεία τῆς λευτεριάς; Θὰ γυρίσουμε, θὰ γυρίσουμε· ὠραῖοι καὶ δυνατοὶ Καταλαβαίνεις / δέν εἶναι δικὸ μας τοῦτος ὁ κόσμος· δέ γίνεται νάναι δικὸς μας

Δέν εἶναι εὐκόλο νὰ καταδικάσουμε τὴν ἐφηβεία μας, νὰ τὴν ὀνομάσουμε «λάθος», νὰ τὴν καταργήσουμε. Τὰ

μεγάλα όνειρα, οί μεγάλες προσδοκίες, πάντα θά είναι προνόμιό της.

Ώ, πώς μπορούσα ως τώρα ν' άμφιδάλλω; / Πώς μπορούσα ν' άφήνω / αυτό τό φώς πού ζέσταινε τή νιότη μου / σ' ένα δύσπιστο άνεμο; ...δέν υπάρχει πιά τρόπος / νά εκφράσει ένα πρόσωπο / νά περάσει άπ' τό αίμόφυρτο διάστημα / ιστορώντας: «έγώ...» / Σήμερα έγώ σημαίνει: όρκίζουμαι / αύριο έγώ, θά τονίξει: επιμένω.

Κοντσέρτο ρωμέικο

Πάνω στά ίχνη του ώριμου λόγου...

Κι' όμως πώς θά υποστείλεις μιά ίαχή / από πίστη και όνειρο / πώς θά διαστείλεις μιά περήφανη άνάμνηση / από μιά αίσθηση ώχρη;

Καμένο πρόσωπο του ήχου...

Όσο ακόμα μάς μένει / έστω μιά ραγισμένη / μιά κουρελιασμένη έστω / μιά έτοιμοθάνατη συλλαβή.

Όμως πού είναι; Πού είναι μιά ίαχή / νά πιστέψω;

Πάλι στή μάνα φύση - επίκληση σχεδόν παγανιστική.

Δέσμια φύση παραδομένη / στή δυναστεία των σύννεφων / καρφωμένη στήν αναληγσία του χρόνου // Πού νά σέ συναντήσω;

Κι' αν θά λυγίσει ή ρεματιά, πού θά κουρνιαξει ή πέρικα / πού τά τριζόνια θά κεντούν θράδια καλοκαιριάτικα / σάν πέσουν τά λιβάδια;

Ή ποίηση, απορροφώντας δυνάμεις στοιχειακές, γίνεται «δύναμη ύλική» και, συγχωνευόμενη μέ τά «εργαλεία τής πράξης», διεκδικεί τήν αντικειμενική της ύπόσταση, νομιμοποιεί τήν αναγκαιότητά της.

Βράζει τό χιόνι στό βουνό, στόν κάμπο λυώνει ό άνεμος / μά κι' αν στομώνει ή κάμα σου, ή μπούκα σου αν πυρώνει, / καφτό μολύδι ό λόγος σου, μαύρο λεπίδι δίκοπο / πού τραγουδάει ως τό θάνατο / βροντάει και μαχαιρώνει.

Ό γυρισμός

Μά φαίνεται κάποτε πώς ή πιό μεγάλη θρωμά / βρίσκεται στήν έλπίδα. / Κι έγώ έλπίζω ακόμα.

Βρισκόμαστε, ήδη, στήν ποίηση τής ήττας, στίς πλέον χαρακτηριστικές και όριακές στιγμές της.

Έτσι: Δεμένος στήν τάβλα. / Μέ τά μαχαίρια σφυρίζοντας νά καρφώνονται πλάι μου.

Ό ποιητής καθηλωμένος — και ό άριστερός.

Έτσι: Δεμένος στήν τάβλα. / Πρώτα φοδόμουνα αυτούς πού δέν ήξεραν. / Τώρα φοδάμαι αυτούς πού έχουν μάθει. / Αυτούς πού ξέρουν νά σημαδεύουν. / Άποφεύγοντας τό καιριο πλήγμα.

Ή ήττα υπερβαίνει τή «διάψευση». Ή ένταξη βιώνεται σάν μοίρα. Μοίρα πολιτική, αλλά μόνο σέ «τελευταία άνάλυση». Γραμμένη μέ αίμα ανθρώπινο.

Μπροστά μου ήταν ό τοίχος. / Δέν είδα / παρά μόνο τά αίματα. // Τί νά μιλάω τώρα γιά δέντρα. / Γιά φουσκωμένα ποτάμια και όράματα...

Μοίρα ποιητική.

Γιατί τό τραγούδι γιά σένα πιά τώρα δέν είναι μόνο χαρά. / Είν' ένας φόρος πού πονάς και πληρώνεις, άλλώτικα χάθηκες...

Έδώ ή σκιά του Σεφέρη νά πλανάται βαριά. Πάνω άπ' τήν άλλη.

Τώρα κανένας δέν μάς θυμάται. / ... / Είναι σκληρή μά κάποτε δίκαιη ή σιωπή.

Παντού χαλάσματα και τάφοι. Οί ποιητές θρηνωδοί και άλλοι «σάν τυμβωρύχοι». Μά τό σαράκι δουλεύει.

Άνοιγονται πηγάδια στό σώμα μας.

Μοίρα εν τέλει προσωπική.

Δέ μένει άλλος χώρος νά σκάψουμε.

Ή κατάθεση

Άς μιλήσουμε όπως νά 'ναι επιτέλους...

Τήν περηφάνειά του άς σώσει ό καθένας. / Σάν πρώτο — ή έστω τελευταίο — δήμα τουλάχιστο.

Κι όμως: όσο κι αν άμφιδάλλω κι αν φοδάμαι ακόμα. / Είναι ό μόνος τρόπος νά υπάρχω...

Τρουφεροί / κι εδέξαπτοι όπως πάντα. / Άνεπανόρθωτα τραγικοί...

Στό ταμείο τής Ίστορίας. Χωρίς τόκους, μά και χωρίς χρέη πλέον.

Συμπληρώματα έρωτικά

Άπό τήν επανάσταση στήν ποίηση — και πάλι. Ή μοίρα κοινή — και τό θώμα.

Γιατί είσαι και σύ όμορφη όπως ή επανάσταση. / Γιατί είσαι και σύ σκληρή όπως ή επανάσταση. / Γιατί δέν έχω άλλο καταφύγιο έξω άπ' αυτή κι από σένα και σύ, όπως και κείνη, άλλη από μένα διεξοδο / γι' αυτό / φιλω τό μαχαίρι πού μέ σφάζει.

Δυό σκοτεινά δωμάτια: άπ' τό ένα στό άλλο. Ή ασφυξία καρωτακική, «τείχη πού στενεύουν», ταβάνια πού πλησιάζουν άπειλητικά. Μά εδώ, ή μαθητεία στήν «έμπειρία τής κάμαρας» έχει διάρκεια ζωής.

Ή ζωή μου στάθηκε μετρημένη. / Θέλω νά πω άπ' τόν ένα, όχι στόν άλλο φόβο, / στόν ίδιο πάλι. Γι' αυτό...

Διά βίου δεσμώνης — τίποτα άλλο.

Τήν περιμένει μήνες και χρόνια άσάλευτος. / Δίχως άλλη έλπίδα άπ' τήν άπελπισμένη άγάπη του / δίχως άλλο κουράγιο άπ' τήν καρδιά του. / Άπ' τή σακατεμένη του καρδιά. // Τήν περιμένει νά 'ρθει άθόρυβα. / Φορώντας φύλλα και φτερά στά μακριά μαλλιά της / κρατώντας σ' άσπρα χέρια της / τά μαύρα σύνεργα τά κοφτερά. // Νά στρίψει τό πυρούνι βαθιά μέσα στά μάτια του. / Νά πάρει τό ψαλίδι / και νά του κόψει τά χείλη του / πάλι βαθιά. // Νά μήν κρατήσει άλλο φώς έξω άπ' τ' όραμά της. / Νά μή γνωρίσει άλλα φιλιά.

Ό μουγκός τραγουδιστής

Δίχως επιπλέον νά κρατώ στά χέρια μου τίποτα. / Ούτε ένα άδειο πουκάμισο.

Θά μπορέσουμε και μεϊς και κείνοι καθώς είπε κι ό ποιητής νά ήσυχάσουμε κάποτε; // Θά μπορέσουμε άραγε νά πεθάνουμε κανονικά;

Οί συνομιλητές έρχονται σέ πρώτο πλάνο (εδώ ό Σεφέρης και ό Σαραντής) και ή ποίηση τής ήττας φθάνει στά πρώτα μεταπολεμικά όριά της.

Πικρή όμίχλη κατεβαίνοντας σάν τό δίχτυ / σκεπάξει τώρα τά πρόσωπα. / Βουλιάζουν οί μνήμες σέ σκοτεινή θάλασσα χάνονται. / Τόν πολιορκεί βαριά, άσήκωτη σιωπή... Τώρα μονάχα ή σιωπή άς σηκώσει τήν πράξη. Μά ή πορεία δέν είναι ευθύγραμμη, τίποτα δέν έχει τελειώσει, τίποτα δέν έχει τακτοποιηθεί όριστικά. Τίποτα δέν έχει πεθάνει ακόμα. Γιατί δέν έχει τέλος μέσα μας εκείνη ή μακρινή εποχή... Δέ μένει άλλος δρόμος. / Μέ τά κοντά μαχαίρια τώρα. Στά τυφλά. / Μέ τά κοντά μαχαίρια νά ριχτούμε, νά τελειώνουμε.

Ίστορήματα

Καί ένας επίλογος σχεδιασμένος από καιρό σάν μνημόσυνο... Ένα ποίημα γιά τόν Τάκη Τσούτη, τόν εκτελεσμένο, τόν άνώνυμο, τόν άδοξο. Καμμιά Ίστορία δέν αναφέρεται στ' όνομά του... Αιτός ήταν μικρός και δειλός. / Φοβόταν σάν άνθρωπος... Καί τράθηξε πιστός στίς άρχές του. Έτσι κλείνει ή ποίηση τής ήττας, στή συλλογή 'Ο μουγκός τραγουδιστής'. Έτσι και ό επίλογος, τά Ίστορήματα, μά και ό κάθε επί-λόγος. Κι ούτε κανένας θά μάθει τί πέρασε άπ' τή σκέψη του / τήν τελευταία στιγμή.

Ό φόβος του άκροδάτη

Στό άκρωτήριο τής ποιητικής. Ό ποιητής, ή ποίηση και ή πέτρα: αυτή πού σμιλεύει, αυτή πού τόν βρήκε, ή ίδια πού τόν πλακώνει και κάποτε θά τόν σκεπάσει. Χτυπιέται μέρα και νύχτα μαζί της / νά βγάλει από μέσα τόν δαίμονα. Ό ποιητής έχει δικιά του «έδρα», τό σπίτι του σκοτεινό εργαστήρι άλχημιστή, όπου αποστάζει τίς μνήμες του και προοιωνίζεται τά μελλούμενα. Μέσα στό σπίτι του ποιητή / σώζεται πάντα τό πρόσωπο του ανθρώπου... Καί πάντως, δέν ξέρω άλλη ποίηση άπο τήν άγωνία τής ποίησης... Σάν τήν μόνη δυνατή αναπαράσταση / μιās πράξης πού οί ίδιοι ποτέ δέν τολμήσαμε. Έπώδυνες άσκήσεις αυτογνωσίας και πειράματα αυτοαναίρεσης. Διαγράφοντας κύκλους αλλά και διαμετρικές τομές στήν ήπειρο τής σιωπής. Κι άν ή σιωπή μοιάζει κάποτε αναλότρεπη / πέρα άπ' τή σιωπή θά ύπάρχει πάντα μιá άλλη άνάγκη / πού θά προβάλλει περισσότερο από πάντα επιτακτική: / Νά καταδυθούμε στά σκοτάδια πού φέρνουμε μέσα μας / νά βρούμε τόν ίδιο φόβο, ν' άγγίξουμε τήν πληγή / ν' άφήσουμε νά τρέξει τό αίμα. / Νά ξεπηδήσει μέσα άπ' τήν κύστη τής άμαρτίας / ή φοβερή έξομολόγηση. Έη απομόνωση και ή πλήρης μοναξιά είναι τελικά ή μοίρα του ποιητή. Έκει όπου τίποτε, ούτε ή έλπίδα, δέ σου άνήκει.

Στό βάθος του χρώματος

Προσπάθειες χρωματικής άπόδοσης του σκοτεινού...

Κι έξω στόν κήπο, μαύρο ξεσέλωτο άλογο / γδέρνει μέ τήν όπλή του τό χάμα. / Άνεβαίνει τήν πέτρινη σκάλα χρεμετίζοντας.

Έη ποίηση είναι γιά νά ζεί και ό άνθρωπος γιά νά πεθαίνει...

Βαθιά, στό μάκρος του δρόμου / όπου μέσα από σύννεφο σκόνης / προχωρούμε τό κάρο μέ τά τέσσερα κατάμαυρα άλογα.

Οί άνθρωποι διαδέχονται ανθρώπους — ή ποίηση δέν έχει ηλικία...

Παρά μόνο ένας άέρας, ένας πηχτός κρύος άέρας / χτυπώντας μέ δύναμη πάνω στό φώς.

Στό βάθος του χρώματος ύπάρχει τό μαύρο...

Είδα τόν Τάκη Τσούτη πάλι σέ όνειρο / ... / Μέ ποιá λοιπόν όράματα σταθήκαμε, παιδιά, αντίκρου στ' αποσπάσματα; / Γιά ποιá όμορφιά κατρακυλήσαμε στού κάτω κόσμου τά πηγάδια;

Τό χρώμα δέν είναι παρά ένα επίμονο ερώτημα και τό σκοτάδι ή τυραννία του...

Έτοιμος γιά άλλες νύχτες, γιά άλλα ξενύχτια. / Για άλλες περιπλανήσεις στά ζοφερά περίχωρα / ... / Έως ότου μέσα στή νύχτα καταυγάσει πάλι τό ποίημα.

Έη ποίηση μπορεί νά ύπάρξει χωρίς έλπίδα και χωρίς τόν ποιητή ακόμα. Ό άνθρωπος μπορεί νά ζήσει μακριά τους; Δέν είναι φαρμάκι, δέν είναι βοτάνι τής νύχτας τό ποίημα / Είναι μύρο και δάλασμο / ... / Είναι μεταμεσονύκτιος ήχος σάλπιγγας / στό πεδίο μιās τελειωμένης πολύνεκρης μάχης. // Άσπρο άλογο πού έρχεται ξαφνικά μέσα στή νύχτα / και παίρνει τούς πληγωμένους.

Τό ήμερολόγιο τής αυριανής έξορίας

Ό άνθρωπος πλάι στό ποτάμι...

Τά χρόνια περνούν, τό ποτάμι κυλάει / περνάει τό νερό μπροστά του, πάντα σκοτεινό και άθησαύριστο / ... / Δέν ξέρει, και ίσως πρós τό τέλος μόνο μαθαίνει / πώς τό ποτάμι ήταν τό ψάρι πού περιέμενε. / Μά είναι άργά.

Κι όλα φθαρτά τά μελήματα των ανθρώπων...

Όμως τί νά μās κάνουν τά ποιήματα. / Όταν ή μοναξιά τής άλλης όχθης είναι άπέραντη / όταν ό μέγας φόβος μένει άνέγγιχτος — / τί νά μās κάνουν τά ποιήματα.

Άπ' τά σκοτεινά χρόνια του μέλλοντος...

Μιά μέρα θά συναντηθούμε. / Μέσα στήν έρημιά ενός άλλου, άγριου, κόσμου / στίς παγωμένες νύχτες ενός χειμώνα δίχως τέλος / θά βρούμε πάλι τά μυστικά μονοπάτια. / Θ' ανακαλύψουμε τήν ίδια άθώα φράση / γιά νά μπορέσουμε νά γνωριστούμε / όπως τότε πού άγαπηθήκαμε γιά πρώτη φορά. / ... / Θά έχουμε κιόλας γίνει δύο μικρά δίδυμα άστρα / πού θά επιμένουν νά λάμπουν στό μαύρο στερέωμα.

Και τότε, μέσα στό ήσυχο βράδυ / μέσα στό άλλο σκοτάδι πού λίγο λίγο μέ τύλιγε / είδα, σάν έναν ίσκιο μπροστά μου: τήν Ποίηση. / Όχι όμως λυπημένη και τρυφερή όπως τήν ήξερα. / Παρά σκοτεινή και τρομερή κι έπηρμένη / σάν μέσα σέ Άποκάλυψη.

ΘΑΝΑΣΗΣ Κ. ΚΩΣΤΑΒΑΡΑΣ: Ο ΠΟΙΗΤΗΣ ΩΣ ΠΟΡΤΡΑΙΤΙΣΤΑΣ

του Γιάννη Κουβαρά

Οι σχέσεις ποίησης-ζωγραφικής έχουν διεξοδικά διευρευνηθεί. Σχέσεις άρχεγονες, σχεδόν σιαμαίες. Ήδη ο κριτικός είχε πρώιμα επισημάνει τή συγγένεια κι αλληλουχία τους, αποκαλώντας τήν ποίηση «λαλέουσα ζωγραφική» και τή ζωγραφική «σιωπώσα ποίηση». Ό πολὺς Όράτιος στήν Ποιητική του συνοψίζει κι επιτονίζει UT PICTURA POESIS.

Ό Θεός, κατ' ἐπάγγελμα ζωγράφος, είναι ποιητής δράτων τε καί ἀοράτων. Μαθητευόμενοι τῶν χρωμάτων καί τῶν λέξεων οἱ ποιητές καί ζωγράφοι. Μέ κοινή δομική μονάδα τήν εἰκόνα, ἀναπτύσσουν ὅλη τή χρωματική κλίμακα, στιλδώνουν τίς λέξεις, παλεοῦν μέ τόν δαίμονα τῆς ἐκφρασης γιά νά μπορέσουν ν' ἀποκαλύψουν τό ἀόρατο σ' ὅλη του τήν πολυχρωμία, τό ἄρρητο σ' ὅλη του τή μαγεία καί μεγαληγορία. «Ἡ ζωγραφική εἶναι τό ἐπάγγελμα τοῦ τυφλοῦ. Δέν ζωγραφίζει αὐτό πού βλέπει, ἀλλά αὐτό πού νύθει», λέει ὁ Πικάσο. Ό Όμηρος εἶναι ὁ μὴ ὄρων, αὐτός πού δέν χρειάζεται τή συμβατική δράση, ἀφοῦ βλέπει μέ τά μάτια τῆς ψυχῆς του, σάν τόν ζωγράφο πού κουβαλαίει τό χρῶμα στά σπλάχνα του καί πρέπει νά τό ἀποθέσει, γιά νά μήν αὐτοδηλητηριαστεῖ. («Ἡ ζωγραφική τοῦ τυφλοῦ» εἶναι ὁ τίτλος ἑνὸς ποιήματος ἀπό τό Ἡμερολόγιο τῆς ἀδριανῆς ἐξορίας τοῦ Θανάση Κωσταβάρα).

Υπάρχει μιὰ παράδοση στήν ποιητική κοινότητα δισπόστατων πού χειρίζονται τό ἴδιο ἄνετα τό χρωστήρα καί τήν πένα. Ἐγγονόπουλος, Ρίτσος λ.χ., γιά νά σταθῶ στή γενιά τοῦ '30. Ό Θ. Κωσταβάρας συνεχίζει αὐτή τήν παράδοση τῶν διφυῶν. Θά λέγαμε ὅτι μέ τόν Κατσαρό, τόν Σινόπουλο καί τόν Σαχτούρη εἶναι οἱ μόνοι τῆς γενιάς τους πού ἐκφράζονται ἐξίσου καλά καί στίς δύο παρεμφερεῖς γλώσσες. Θά προσθέταμε μάλιστα ὅτι ὁ Θ. Κωσταβάρας εἶναι τρισπόστατος (δανείζομαι τόν ὄρο ἀπό τόν Ἄλ. Ἀργυρίου γιά τόν Κάλας) ἄν δέν παραβλέψουμε καί τήν περιστασιακή του ἐνασχόληση μέ τή μικρογλυπτική ἢ ὅποια ἄλλωστε ἔχει τροφοδοτήσει τήν ἔμπνευσή του σέ ἀρκετά ποιήματα τῆς συλλογῆς Ὁ φόβος τοῦ ἀκροβάτη πού ἀναφέρεται καί στόν ἀδυσώπητο ἀγῶνα τοῦ δημιουργοῦ νά ξυπνήσει ἀπό τήν ἀμορφη πέτρα τόν ἄγγελο πού κοιμάται, νά κερδίσει «ὀριστικά τό σῶμα τῆς ἀθωότητος».

Ἄν ἡ καλύτερη εἰσαγωγή γιά λυκειακή διδασκαλία τοῦ Κάλλου εἶναι ἡ προανάγνωση τοῦ γνωστοῦ ποιήματος τοῦ Θεοτοκά «Ό Γέρος ἀετός», γιά τήν ἀντίστοιχη περίπτωση

τοῦ Σολωμοῦ θά πρότεινα ἀνεκδοίαστα τό ποίημα τοῦ Κωσταβάρα «Πορτραῖτο Διονυσίου Σολωμοῦ ἐν ὥρᾳ περισυλλογῆς». Πρίν ὅμως περάσω στό κυρίως θέμα, ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νά παραθέσω καί ὁ ἴδιος ἕνα ἀτελές Σχεδίασμα γιά τόν Θ. Κωσταβάρα, μέ τήν πρόθεση ὅτι θά σταθεῖ ἴσως ἀφορμή νά τόν γνωρίσουν ἔστω καί σέ ἄδρες γραμμές κάποιοι νεότεροι.

ΠΟΡΤΡΑΙΤΟ ΠΟΙΗΤΟΥ ΕΝ ΩΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ (Σ Χ Ε Δ Ι Α Σ Μ Α)

Τό ὥραιο καί τό δύσκολο/δέν εἶναι νά κρατήσεις
Εἶναι νά πέσεις καί νά σηκωθείς

Θ. Κωσταβάρας

Πόσες φορές—τσακισμένοι—δέν ξανασηκωθήκαμε
Στηριγμένοι σι' ἀποκούμπι αὐτῶν τῶν στίχων σου
Τούς κάναμε δεκανίκια
Νά ξαναπερπατήσουμε
Κι' ἄλλες φορές —Μεσάνυχτα
Μές στόν παροξυσμό τῆς μοναξιάς μας
Δέ βρήκαμε ἄσυλο
Στό μυθικό σου Βιβλιοπωλεῖο
Πού ἔσαι διανκτερεῖει
Ἐκτός δακτυλίου
Ἐντός ζώνης κινδύνου

Ζηλεύω τούς πελάτες σου ποιητῆ ὀδοντογιατρέ μου
Γιατί ἔχουνε τήν πολυτέλεια (ἀνεση)
Στά ἄδυστα τῆς ποίησης νά ἐμβαίνουν
Τόσες διαλέξεις δωρεάν περὶ τέχνης νά κοινωνοῦνε
Τά καθημερινά καί τόν τροχό πρός στιγμήν νά λησμονοῦνε

Μά πάνω ἀπ' ὅλα σέ εὐγνωμονοῦμε
Γιά δυό σου ἀπέριττα πορτραῖτα
Τῶν μεγάλων Ἀμιλήτων
Γιά τήν πινελιά σου γιά τοῦ Σολωμοῦ τή γλώσσα
Καί τήν ἄλλη γιά τόν Κάλλο πού «φωτισμένον
Ἄπό τό μαῦρο τῆς γκρεμισμένης ζωῆς του»
Μᾶς τόν παρέδωσες «ἀράγιστον εἰς τούς αἰῶνες».

Ἐχουμε τώρα
Ποῦ νά προσευχηθοῦμε

Τά εικαστικής όπτικής ποιήματα τού Θ. Κωσταδάρα καί ιδιαίτερα τά «πορτραίτίζοντα» θά μπορούσαμε σχηματικά νά τά κατατάξουμε σέ τρεῖς ἐνότητες.

Στήν πρώτη, τά ιστορικοπολιτικά, φωτο-γραφίζονται ψυχικές κυρίως καταστάσεις ήρωικών μορφών—ἐπώνυμων καί ἀνωνύμων— ἀπό ὄλο τό φάσμα τῆς ιστορικής περιπέτειας. «Ἡ ὄργη καί ἡ κρίση τού Ἀχιλλέα» εἶναι μιὰ ἐκτενῆς τοιχογραφία μέ ἐστίαση στή μορφή τού ὀργισμένου ήρωα πού ἀπελπισμένος «καί μαῦρος προχωρεῖ σταθερός πρὸς τό θάνατο». Ἀσπρόμαυρο εἶναι καί τό ἀφαιρετικό πορτραῖτο τού «Λυπημένου», μιὰ ἐκτυπη παραλλαγή πυκνωμένη στό μή περαιτέρω, μέ κυρίαρχο τό μαῦρο, πῶ μαῦρο λ.χ. ἀπό ἐκεῖνο τῆς «Λησμονημένης» τού Σαχτούρη. Ἡ μορφή τού Λυπημένου ἐπανεμφανίζεται στό «Τοπία γυμνό στήν ὀμίχλη».

«Ὁ Θάνατος καί ἡ ἀποθέωση τού καπετάν Θύμιου Βλαχάδα καί τού Ἱερομονάχου Δημητρίου στά Γιάννενα» εἶναι μιὰ δυνατή «ἐκφραση» μέ προφανεῖς προβολές καί στά δισεκατο χρόνια τά σακάτικα (1948). Στό «Ἐν πλήρει αἰθρία» σκιαγραφοῦνται λεπτομέρειες νεκρᾶς ἐνάλιας φύσης, ἔχουμε ἕναν κωσταβαρικό «Πόρφυρα», μόνο πού ἐδῶ ὁ καρχαρίας εἶναι τό ἴδιο τό παρακράτος (ἀναφορά στόν πνιγμό τού Μανδηλαρά), ἐνῶ στόν «Ἐπίλογο...» μνημειώνεται ἡ μορφή τού Τσοῦτη, 20χρονοῦ ἐπονίτη, καταδικασμένου σέ θάνατο, καί φωτίζονται οἱ ἀπολήξεις τού ψυχικοῦ του μαρτυρίου. Ἐνα ποίημα πού μπορεῖ νά διαδαστεῖ ἀντικριστά μέ τό «Βιβλίον» τού Ἄρη Ἀλεξάνδρου. Στό «Μετά τό νυχτερινό δελτίο εἰδήσεων» ὁ Θ. Κωσταδάρας θά ἐπανεέλθει σέ νέα παραλλαγή ἀπεικόνισης τού δράματος τού μελλοθανάτου Τάκη Τσοῦτη.

Στή δεύτερη ἐνότητα, «πορτραῖτα γυναικῶν», διακρίνουμε δύο ὑποενότητες: Τά «ἐρωτικά», πρόκειται γιά παραλλαγές στό ἴδιο θέμα, χωρίς ποσῶς νά επικαλύπτει ἡ μιὰ τήν ἄλλη. Τό πρότυπο ἐδῶ εἶναι ἡ Ἀγγελική, ἀπό τόν «Ὁμορφο κόσμο ἠθικό, Ἀγγελικά πλασμένο», πού συνδυάζει πρωτεῖκά στοιχεῖα ἀπό τίς σολωμικές ὀπτασίες τῆς Ντόνα Βελάτα, τῆς Φεγγαροντυμένης κ.ἄ. Ὁ ποιητής θεῶναι τή «Μοσκοαναθερεμένη στό ὕπνο τῆς», μέ ὄλους τούς σχετικούς εἰκαστικούς συνειρμούς ἀπό τήν πλοῦσια ἀναγεννησιακή παράδοση. Στά «Κοινωνικά» τό βλέμμα μας αἰχμαλωτίζεται γιά πολύ στή μελαγχολία πού ἐκπέμπει ἕνα πορτραῖτο μέ θέμα τίς Μεγαλοκοπέλες, «τίς πρῖν ἀπό τό γάμο τους χήρες», θέμα στό ὁποῖο θά ἐπανεέλθει ἀργότερα ὁ ποιητής στό «Μελαγχολικά κορίτσια στήν πλάζ», ἀναλόγου ψυχισμοῦ λ.χ. μέ ἐκεῖνον τῶν «Δεσποινίδων τῆς Ἀδινιόν» τού Πικάσο. Ὁ Θ. Κωσταδάρας εἶναι γνώστης καί τῆς τεχνικῆς τού κυβισμοῦ (χαρακτηριστικό τό δεύτερο ποίημα ἀπό τή συλλογή «Τά ἐρωτικά»).

Ὁ εἰκαστικός τροπισμός τῆς ποιήσεως τού Θ. Κωσταδάρα κορυφώνεται στή συλλογή «Στό βάθος τού χρώματος», ὅπως ἄλλωστε προοικονομεῖ ὁ τίτλος τῆς καί τονίζουν οἱ ὑπότιτλοι τῶν ἐνοτήτων («Δώδεκα ἀπόπειρες χρωματικῆς ἀπόδοσης τού σκοτεινοῦ» καί «Εἰκονογραφῆσεις διβλίων μέ ποιήματα»), ἀλλά καί ἡ ἐκδηλη προτίμηση σέ μακροσκελεῖς τίτλους τῶν ἰδίων τῶν ποιημάτων: «Περίπατος μέ τή Μητέρα στό λειβάδι μέ τίς παπαρῶνες», «Κυριακάτικο γεῦμα στήν ὑπαιθρο» κ.ἄ., πού οὕτως ἢ ἄλλως παραπέμπουν σέ ἕν μέρος συνώνυμα ζωγραφικά ἔργα ἀναδύοντα ταυτόχρονα τήν ἐγγενική θλίψη ἢ ρέμβη γνωστών πινάκων

(Γκωγκέν, Μονέ κ.ἄ.). Τά ποιήματα ἐδῶ συνιστοῦν σπουδή πάνω σέ φωτογραφίες, πού μετεγγράφονται σέ «ἐκφράσεις» χάρις στή ζωοποιό δωρεάν σκηνοθεσία τού ὄνειρου. Ἄλλα ἀποτελοῦν κατ' οὐσίαν τήν ἐμφάνιση στόν σκοτεινό θάλαμο τῆς φαντασίας τού ἀσπρόμαυρου φίλμ τῶν ἀπώτερων ἀναμνήσεων. Ἐδῶ καταγράφει τό λευκό, σέ ἀντίστιξη μέ τό μαῦρο, ἢ καί σέ σύζευξη.

Σέ μιὰ τρίτη, τέλος, ἐνότητα θά ἐντάσαμε τίς προσωπογραφίες, ἔλλειπτικές κατὰ κανόνα καί ὑποδλητικές, ἀδελφῶν του ἀπό τήν ποιητική κοινότητα. Τέτοια λ.χ. εἶναι «Ὁ ἐπισκέπτης τῆς νύχτας», ὄνειρική φανέρωση τού ἐπιστήθιου φίλου του Μάριου Χάκκα, ἢ «Μοναδική φωτογραφία του Ἀνδρέα Κάλδου», μέ ἐκπληκτικό βάθος καί θλίψη, καθώς καί τά ἀθραύριστα σέ διβλίο γιά τόν «Κώστα Καρυωτάκη στήν Σταδίου» καί τόν «Ὀδυσσεά Ἐλύτη».

Ἄλλά ὁ κολοφῶνας τῶν ζωγραφικῶν ἀναβαθμῶν τού Θ. Κωσταδάρα εἶναι ὁ διαλογιζόμενος Σολωμός του. Ἀντίθετα μέ τόν τίτλο «Πορτραῖτο Διονυσίου Σολωμοῦ ἐν ᾧρα περισυλλογῆς» πού προοιδαίνει γιά περιγραφικότητα (συνήθη σέ ὁμόθεμα ποιήματα τῶν Καρούζου, Κοντοῦ κ.ἄ., ὅπου ἡ μορφή ὑποσκελίζει τό ἔργο), δέν ἔχουμε οὔτε πινελιά προσωπογραφίας του. Τόσο ἐξαῦλωμένη. Ἐδῶ καθράρονται αἰσθητοποιημένες σέ γραμμές, σκιές, χρώματα, οἱ αἰσθητικές ἀρχές τού ποιητῆ τῶν Ἐλευθέρων Πολιορκημένων, συνοψίζεται ἡ ποιητική του, ὑποδηλώνεται ἡ ἰσοδία προσπάθειά του νά καθυποτάξει τό ἀνεκφραστο τῆς γλώσσας, νά σμιλεύσει ἀλάνθαστα τή μουσικότητά τῆς. Ἀνασκευάζει ἔμμεσα τή διογκωμένη (ἀπό σεφερολόγους) ἀποψη τού Σεφέρη ὅτι ὁ Σολωμός κι ὁ Κάλδος δέν ἤξεραν καλά ἑλληνικά.

Ὁ «Σολωμός» εἶναι ἐπιστέγασμα μακρόσυρτης ἀγαπητικῆς σχέσης. Ὁ Θ. Κωσταδάρας ἔχει χρεωθεί στούς σεφερογενεῖς (καί εἶναι σ' ἕναν βαθμό στά πρώτα του βήματα, χωρίς νά παραβλέπουμε καί τίς ἀρχικές καρυωτακικές του καταβολές). Ὅμως σέ ἐπίπεδο ποιητικῆς ἰδιοσυγκρασίας, ἀρχῶν, ψυχολογίας, θά λέγαμε ὅτι συγγενεῖς περισσότερο μέ τόν Σολωμό, μέ τόν ὁποῖο μοιράζεται λ.χ. τήν ὑψηλή ρυθμική ἀγωγή, τόν ὄνειροκεντρισμό, τόν ἰδανισμό γυναικείων μορφῶν, τή νόμιμη μεῖξη ἐπικού-λυρικοῦ, τήν ἀφηγηματικότητα, τόν ἀπόηχο ἢ καί τή συνήχηση τού δημοτικοῦ τραγουδιοῦ. Στό ὀλοκληρωτικό δόσιμο στήν Ἐπανάσταση τού πρώτου, ἀντιστοιχεῖ ἡ ἐπώδυνη ἐμπλοκή στό δράμα τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης τού δεύτερου. Ὁ Σολωμός σπαράσσεται ἀπό τήν ἀγωνία γιά τήν τελειότητα τῆς ἐκφρασης, ἀπό τό ἀγχος του γιά τό ἀνικανοποίητο τῆς μορφῆς καί τό ἐκφραστικό ἀδιέξοδο. Ὅταν ὁ Θ. Κωσταδάρας γράφει «μετέωρος: ἀνάμεσα στά σφῆρανια λειβάδια τῆς ἀφθαρσίας / καί στά φθαρτά τεκμήρια τῆς ἀγωνίας του γιά τήν τελειότητα», τήν πνευματική περιπέτεια τού Σολωμοῦ ὑπομνηματίζει κι ἄς μιλάει γιά τόν «Ἀκροδάτη» (ἡ θανάσιμη πάλη σῶμα μέ σῶμα μέ τίς λέξεις εἶναι πῶς ἐπικινδυνώδης ἀπό τήν ἐλεύθερη πτώση στό κενό). Ὁ Κωσταδάρας ἔχει ἐξαντλητικά ἀναφερθεῖ στό πάθος τού καλλιτέχνη γιά τήν τελειότητα. Χαρακτηριστικό δείγμα τό «Τέλειο ποίημα» μέ τόν ἀκροτελεύτιο στίχο: «τό ὄραμα τού ποιητῆ/θά φτερογυρίζει πολύ ψηλότερα κι ἀπό τό πῶς τέλειο ποίημα». Ὁ Ἰωνάθαν Κέι τού ποιήματος εἶναι ὁ ἴδιος ὁ καιόμενος Σολωμός, ἐν τέλει καί ἡ περ-

σόνα του ίδιου του Κωσταβάρα. "Όταν πρωτοδημοσίευσε τό ποίημα «Κήποι στον παράδεισο» στη Λέξη, μάς ξεναγούσε εν συνεχεία στο ποιητικό εργαστήρι, περιγράφοντας τήν ὄλη πορεία ἐνηλικίωσης του ποιήματος ἀπό τή σύλληψη του καί τή μακρόχρονη ἐπάωσή του, μέ τίς ἀλληλοδιάδοχες μεταμορφώσεις του, ἕως τήν ἐπώδυνη τελική γένεσή του. Πίσω ἀπό τό ὄλο ἐγχείρημα ὑπόκειται, ἂν δέν λαθεύω, ἡ γόνιμη ἀξιοποίηση τῆς ὑποθήκης τῶν Στοχασμῶν. Ἀπό τήν ἠθική τῶν Στοχασμῶν θά ἴλεγα, ἐξόχως διητησμένη, ἀρδεύονται ἐν μέρει καί τά ποιήματα «Ἡ γοητεία του ἀπλοῦ ποιήματος» καί «Σαλπιγγτής σαλπίζων...» ἀπό τή συλλογή *Στό βάθος του χρώματος*, σελίδες τῆς ὁποίας διαπνέονται ἀπό ἕναν σολωμικό διονυσιασμό, πλήρως ἐννοεῖται ἀφομοιωμένοι καί ἀναπροσαρμοσμένοι στίς ποιητικές ἀνάγκες του ἐπίγονου, σελίδες ὑψηλῆς αἰσθητικῆς στάθμης. Ο Κωσταβάρας κρατεῖ ἀπό καλή γενιά.

Εὐελπιστοῦμε ν' ἀνοίξει κάποτε τίς πύλες τῆς μιᾶς ἐκθεσῆ-ἐκδοσῆς μέ τά ἀντιπροσωπευτικότερα ποιήματα εἰκαστικῆς διάστασης (ἢ αὐτοανθολόγησῆς θά ἴταν τό εὐκταίστερο) καί θά εἶχε ἐξίσου μεγάλο ἐνδιαφέρον νά διαβάσαμε τό σχολιασμό τῆς ἀπό καθ' ὕλην ἀρμόδιους τεχνοκρίτες.

Ἄς κλείσουμε παραθέτοντας τό ἐν λόγῳ ποίημα λόγω ἐπετειακῆς συγκυρίας, τιμώντας ταυτόχρονα καί τούς δύο ποιητές μας:

ΠΟΡΤΡΑΙΤΟ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ ΕΝ ΩΡΑ ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗΣ

Στόν Μένιο Μουρτζόπουλο

Ἐξουθενωτικά δύσκολη ἡ τέχνη τῆς ποίησης.
Καί τό μέλλον μονίμως ἀδέβαιο.

Ἐρχονται ἄγριοι ἄνεμοι, ξεριζώνουν τά δέντρα.
Χιόνια σκεπάζουν τά βουνά.
Καί τά νερά πλημμυρίζουν τά καρπερά λιβάδια τῆς.

Κι ὕστερα πάλι ἡ ἀνοιξη καί τά ξανθά καλοκαίρια.
Καί τό τραγοῦδι πράσινο μέσα στά πράσινα φύλλα.
Καθώς τά πουλιά ξανανοίγουν τίς θρύσες τους
καί τά τζιτζίκια τρελαίνονται ψηλά στά κλαδιά.

Μά ἡ καρδιά του ἀγλύκαντου, βαθιά μέσ στό χειμῶνα.

Τώρα ὄλοι ἰσχυρίζονται πῶς τό ξέρον
πῶς μιᾶ ζωῆ τήν πέρασα παλεύοντας μέ τή γλώσσα.
Ξεσκίζοντας πάνω στά κοφτερά τῆς δράχια
τά τολμηρά μου δράματα.

Ὅμως κανένας δέν ξέρει πῶς ἐγώ ἀπό πάντα
τά μιλοῦσα καλά τά ἑλληνικά.
Πῶς τά ζοῦσα μέ τό σῶμα
ἔτσι ὅπως τά εἶχα πάρει ἀπό τή μάνα μου.
Τότε πού γλυκά μου μιλοῦσε καί μελωδικά μέ νανούριζε.

Ἄλλου λοιπόν ἦταν τό πρόβλημα.
Ἐπρεπε τά μεγάλη πάθη καί τά ὑψηλά νοήματα νά χωρέσουν

μέσα σέ κείνα τά μικρά τ' ἀλωνάκια.
Σ' αὐτά πού ἀπό τά πρῖν τά χρόνια οἱ Ἕλληνες λίχνιζαν
τό λόγο.
Τραγουδώντας πικρά τραγοῦδια, ἀκόμα καί στούς γάμους
τους.

Τώρα μαθαίνω πῶς μέ ἄλλον τρόπο λαξεύουν οἱ νέοι τό
στίχο.
Ἄλλες φλέβες χτυποῦν, γιά νά ἐξορῶξουν τήν καιρία
ἐκφραση.

Ἐπόμενο βέβαια.
Ἄν τό τραγοῦδι σκαλίζεται πάνω στήν πέτρα
τό σκάλισμα δίνει πρόσωπο στό τραγοῦδι, ὄχι ἡ πέτρα.

Τοῦτο μόνον πάντως θά ἤθελα
ὡς παλαιός καί πιστός τῆς μελωδίας διάκονος
νά τονίσω: ὁ μέγας ποιμένας τῶν στίχων
ἦταν πάντα ὁ ρυθμός.

Ἐγώ δοκίμασα ὄλους τούς τρόπους.

Καί κακῶς «Ἡ Γυναίκα τῆς Ζάκυθος»
δέν διαβάζεται, οὔτε καί τώρα, ὡς ποίημα.

Ο ΠΟΙΗΤΗΣ ΚΑΙ Ο ΦΟΒΟΣ

της Γιάννας Κατσιαμπούρα

Μή μέ ρωτάτε γιατί έρχομαι κι επανέρχομαι. / Γιατί μέ βασανίζουν τά ίδια θέματα πάντα. / (...) / Πιασμένος στό ίδιο δόκανο πάντα. Για τόν Θανάση Κωσταθάρα, αυτή είναι ή υποθετική έρώτηση του άναγνώστη, στην όποια όφειλει νά άπαντήσει, όπως τή διατυπώνει στον «Πρόλογο», εισαγωγικό ποίημα στη συλλογή *‘Ο μουγκός τραγουδιστής*. Για νά πει λίγους στίχους παρακάτω, *Θέλω νά πώ, ή ζωή μου στάθηκε μετρημένη. / ‘Απ’ τόν ένα, όχι στον άλλο φόβο, στον ίδιο πάλι. ‘Ο «φόβος» λοιπόν. ‘Ο φόβος, πάντα ό ίδιος, επαναλαμβανόμενος, είναι εκείνος πού ευθύνεται για τή γραφή. Καί ή ποιητική κατάθεση είναι ό δρόμος πού θρίσκει ό ποιητής για νά τόν μοιραστεί και ίσως νά άπαλλαγεί από αυτόν.*

Ποιός είναι, στ’ άλήθεια, αυτός ό φόβος πού κατατρέπει τόν Θανάση Κωσταθάρα; Ποιός είν’ ό φόβος πού προσπαθεί νά ξερκίσει γράφοντας; Κατ’ αρχάς ό φόβος τής λήθης. Δέν είναι τυχαίο πού τό ποίημα «Κι ένας επίλογος σχεδιασμένος από καιρό σάν μνημόσυνο» επενέρχεται σέ δύο ποιητικές συλλογές, τόν *Μουγκό τραγουδιστή* (1982) και τά *‘Ιστορήματα* (1985). Μνημόσυνο για τόν Τάκη Τσούτη —είκοσάχρονος έπονίτης καταδικασμένος σέ θάνατο. ‘Ο ποιητής άφιερώνει τό ποίημα στον Τσούτη, γιατί *καμιά ‘Ιστορία δέν αναφέρεται στ’ όνομά του. / Καμιά άράδα δέν έχει ως τώρα άσχοληθεί / μέ τή δική του περίπτωση*. ‘Αναλαμβάνει λοιπόν ό ίδιος νά διασώσει τή μνήμη του νεαρού άγωνιστή έναντια στη λήθη πού επιβάλλει ή έπίσημη ιστορία. Τή λήθη πού περιμένει πολλούς άνωγνύμους.

‘Εναντία στη λήθη

‘Ο Τάκης Τσούτης είναι ένα από τά πρόσωπα πού θέλει νά διασώσει ό Θ. Κωσταθάρας μέ τή γραφή του, δέν είναι τό μοναδικό. Τά *‘Ιστορήματα* είναι μιά σειρά ποιήματα άφιερωμένα σέ πρόσωπα και γεγονότα πού ό ποιητής αισθάνεται τήν άνάγκη νά καταγράψει και νά διατηρήσει. Γιατί και ό ίδιος φαίνεται νά καταλαβαίνει τί *συμφέροντα κρύβονταν πίσω από τίς διάφορες ‘Ιστορήσεις / και τί σκοπιμότητες έξυπηρετούσαν, τόσο εκείνοι πού είχαν ως τώρα μιλήσει / όσο και οι άλλοι πού, ενώ είχαν ζήσει από μέσα τήν άναμέτρηση, σώπαιναν, όπως λέει ό ‘Ερμόλαος ‘Επιλον, στη «Μάχη τής Μάντσα»*. Είναι πολλοί και διαφορετικοί οι ήρωες τών *‘Ιστορημάτων*, και κατανέμονται σέ ένα μεγάλο χρονικό εύρος. ‘Από τόν Τάκη Τσούτη και τούς έκτελεσμένους πού κατεβάζει τό ποτάμι («‘Ιστορία») στη διάρκεια του ‘Εμφυλίου, στον Καπετάν Θύμιο Βλαχάβα του Είκοσιένα («Θάνατος και άποθέωσις του Καπετάν

Θύμιου Βλαχάβα και του ‘Ιερομόναχου Δημητρίου στα Γιάννινα»), από τόν ‘Αχιλλέα («‘Η όργή και ή κρίση του ‘Αχιλλέα») στους καπετανέους πού φυλακίστηκαν στον έμφύλιο του Είκοσιένα («‘Ο μικρός πυρετός ή ή πολιορκία του Ναυαρίνου»), και από κει στις Μυκήνες, στους ληστοφυγόδικους του 19ου αί. και στον Θανάση Κλάρα («‘Η τιμή και ή δόξα»).

Διαφορετικές εποχές, διαφορετικά πρόσωπα. Μέ χαρακτηριστικά κοινά, όστόσο —αυτά πού τούς ξεχωρίζουν αλλά και τούς ένώνουν: ή λεβεντιά άπέναντι στο θάνατο, πού ξέρονται ότι έν τέλει είναι άναπόφευκτος. Καί βαδίζουν προς αυτόν, παρά τό φόβο πού τούς προκαλεί. Μέ συγκρατημένες, άξιοπρεπείς αντιδράσεις. «*Λυπάμαι πού φεύγω απ’ αυτόν τόν μπάσταρδο κόσμο. / Γιατί κι αν είναι τέτοια πού είναι ή ζωή / δέν υπάρχει άλλη μετά από τούτη*», θά πει ό ‘Αμβρόσιος ‘Αψιντος («Πώς πέθανε ό ‘Αμβρόσιος ‘Αψιντος και πώς περιγράφει τό θάνατό του ό θρύλος»). Δέν είναι οι άνθρωποι υπεράνω του θανάτου. Δέν τόν έπιζητούν. ‘Απλώς τόν άποδέχονται ως τό τέλος μιάς πορείας και μιάς στάσης πού επέλεξαν. Καί ίσως γι’ αυτό άξιζει νά μνημονευτούν: *επειδή παλικαράκια άμούστακα δέν δίστασαν νά σκορπίσουν τό αίμα τους* («‘Ιστορία»), *‘Αν και φοβούνται. ‘Οπως ό Τάκης Τσούτης πού φοβόταν σάν άνθρωπος*.

Φόβος μπροστά στο θάνατο, αλλά και άπόφαση. Γιατί, μέ τά λόγια πού βάζει ό ποιητής στο στόμα του Χρήστου Καλούμενου, του ληστοφυγόδικου, *κάλλιο νά πεθάνετε προδομένοι κι άγνοημένοι / παρά πουλημένοι νά ζήσετε*. ‘Ο θάνατος εμφανίζεται έτσι ως έντιμότητα. ‘Απέναντι και σ’ αυτούς πού θά ‘ρθουν, όπως διαβάζουμε στο «‘Η τιμή και ή δόξα».

Περιπτώσεις ανθρώπων πού δέν θά τίς γράψει ή ιστορία. ‘Η θά τίς παραποιήσει, *διαστρεβλώνοντας γεγονότα. / ‘Ιστορώντας περιστατικά άλλοτε άσήμαντα και άλλοτε πάλι τελείως άνύπαρκτα. / ‘Αποσιωπώντας άλλα (...)*.

Αυτό τό κενό θέλει νά καλύψει ό ποιητής. Νά άναφερθεί σέ αυτούς τούς «άσήμαντους», κατά τήν έπίσημη ιστορία, ή περιφρονημένους ή, άκόμη, από λόγους σκοπιμότητας ξεχασμένους. Κι αυτή ή μνημόνευση εμφανίζεται ως χρέος. ‘Οπως διαβάζουμε στο μότο του ποιήματος «‘Ο επισκέπτης τής νύχτας», *Νά τά γράψεις, του έλεε. Θά ‘ρχονται / άνθρωποι σακατεμένοι αύριο κι έρημοι*.

Χρέος διπλό του ποιητή: άπέναντι άφ’ ενός σ’ αυτούς πού χάθηκαν, γιατί *οι νεκροί δέν έχουν βρει άκόμα τόν ύπνο τους* («‘Ο μακρινός δρόμος»), άφ’ έτέρου άπέναντι στον ίδιο του τόν έναντό και στις δικές του μνήμες: στο ίδιο ποίημα διαβάζουμε: *‘Ομως δέν θά ξεχάσουμε. / Δέν θά μπορέσουμε νά ξεχάσουμε*.

Ἐνάντια στή σιωπή

Είμαστε μιά γενιά πού δέν ἔχει πιά τίποτ' ἄλλο ἀπό μνή-
μες. / Ζήσαμε τή φωτιά καί τό φόβο τήν ἔπαρση καί τήν
πίκρα τήν ἀπόφαση καί τήν ἀρνηση, γράφει ὁ Κωσταδά-
ρας («Οἱ χαμένοι»). Κι ἄλλου: Γιά ὄλα αὐτά λοιπόν θά
ἤθελα νά μιλήσω. / Ν' ἀκουμπήσω ἕνα φύλλο δάφνης ἔστω
κάπου γιά τούς ἀμνημόνευτους («Ἀναφορά καί ἔκθεση
πεπραγμένων»). «Θά ἤθελα νά μιλήσω»: ὁ στόχος τοῦ
ποιητῆ, πού διαπερνᾶ ἀπό τήν ἀρχή ὡς τό τέλος τόν Μου-
γκό τραγουδιστή. Ἡ ἀκόμη καί πρέπει σέ κάποιον κάποτε
νά μιλήσω («Ὁ γυρισμός»).

Ἡ σιωπή εἶναι τό δεύτερο πράγμα, μετά τή λήθη, πού
διαπερνᾶ ὡς φόβος τήν ποίηση τοῦ Θανάση Κωσταδάρα.
Παλεύει ἐνάντια σ' αὐτή συνεχῶς. Παρ' ὄλα τά ἐμπόδια
πού αἰσθάνεται ὅτι τίθενται μπροστά του, ἡ ἀπόφαση νά
προσπαθήσει νά πει ὅ,τι μπορεῖ, ὅπως κι ἂν τά πει, φαίνε-
ται νά ἀποτελεῖ τό ἔναυσμα τῆς ποίησής του. *Γιατί περισ-
σότερο ἀκόμα κι ἀπ' τήν ἐγκατάλειψη / τρομάζω τή σιω-
πή* («Ἀλληγορία»). Μόνο μιλώντας αἰσθάνεται ὅτι πιθα-
νόν νά βρεῖ τήν ἡρεμία, τό κουράγιο νά συνεχίσει μετά
ἀπό μιά μάχη πού καί γι' αὐτόν, ὅπως καί γιά πολλούς
ἄλλους, ἦταν χαμένη: *Νά μαζέψω ὅ,τι ἔχει ἀπομείνει. /
Αὐτή τήν πικρή μνήμη τῆ σπασμένη φωνή / καί νά στήσω
μιά σκεπή τουλάχιστο πάνω μου* («Σχέδιο»).

Ἄν καί πολλές φορές αἰσθάνεται ὁ ποιητής ὅτι οὔτε αὐ-
τή ἡ προσπάθεια θά ἀποβεῖ λυτρωτική. Τοῦ μοιάζει μέ τό

νά ρίχνει κανεῖς μπουκάλια στή θάλασσα... Τό ἀδιέξοδο
προβάλλει μπρός του συνεχῶς καί φαίνεται ἀδιαπέραστο.
Ἡ ποίηση δέν φαίνεται νά ἀρκεῖ: οὔτε σ' αὐτό τό ποίημα
ἀκόμα / πού τό βρῖσκω φτωχό κι ἀδύνατο ἕνα ροῦχο
τριμμένο / τόσο φτηνό γιά ἕνα χειμῶνα τόσο δύσκολο καί
σκληρό, θά γράψει.

Ὡστόσο, ἀκόμη καί ξέροντας ὅτι ἡ γραφή δέν εἶναι ἀρ-
κετή, δέν εἶναι αὐτή πού θά τόν λυτρώσει, τό χρέος εἶναι
ἕνα, νά μιλά: *Ὅμως πρέπει: ὅσο ἔχω κάτι νά διακινδυνέ-
ψω ἀκόμα / δίχως κανένα κέρδος, καμιά ἐλπίδα, καμιά
ἀνταπόδοση / νά φωνάζω. Μ' ὄλη τῆ σπαραγμένη πίστη
μου / μ' ὄλη μου τήν ἀπόγνωση / μ' ὄλη μου τήν ὀργή*
(«Τό σφαγμένο λαρύγγι»).

Γιατί ἐκτός ἀπό τούτη τή χαμένη γενιά, θά ὑπάρξουν
καί ἄλλοι. Γιά τούς ὁποίους ἀξίζει νά διασωθεῖ ἡ μνήμη.
Τρίτο λοιπόν χρέος τοῦ ποιητῆ, νά μιλήσει, νά πει ὅσα ξέ-
ρει, στούς ἐπερχόμενους, σ' αὐτούς πού ἴσως θά ξαναρχί-
σουν μιά καινούργια ἀνοιξη (...) («Πρὶν ἀπ' τόν κατα-
κλυσμό»).

Διπλός ἀγώνας λοιπόν ἡ ποίηση γιά τόν Θανάση Κω-
σταδάρα. Νά μήν ξεχαστοῦν αὐτοί πού χάθηκαν, νά μήν
σταματήσουν αὐτοί πού ἔμειναν νά τούς θυμοῦνται καί νά
τούς ἀναφέρουν. Νά τούς κρατοῦν ζωντανούς μέσα ἀπό
τή μνήμη, πού εἶναι καί ἡ μνήμη τῆς ἴδιας τους τῆς ζωῆς.
Καί ἐν τέλει τούς καθορίζει, ὅποιο δρόμο κι ἂν πήραν, ὅ-
πως κι ἂν τά βόλεψαν.

ΤΟ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

Β.Γ. Σέλλιγκ, "Ερευνες για την ούσια της ανθρώπινης ελευθερίας,
μτφ. Χ. Μαρσέλλος, έκδ. "Ινδικτος, 'Αθήνα 1997

του Γιώργου Φαράκλα

Τό «εσωτέρο κέντρο της φιλοσοφίας» αποτελεί κατά τον Σέλλιγκ, όπως λέει σ' αυτό τό σημαντικό έργο του τοῦ 1809, ἔξοχα μεταφρασμένο ἀπό τόν Χρήστο Μαρσέλλο, ἡ ἀντίθεση «ἀνάμεσα σέ ἀναγκαιότητα καί ἐλευθερία». Ὑποδεικνύοντας ὅτι δέν γνωρίζουμε τήν ἐμπειρία παρά μόνο ὑπό κάποιες προϋποθέσεις πού θέτουμε μέ ἀναγκαῖο τρόπο, ὁ Κάντ ἀπαντοῦσε στόν ἐμπειρισμό καί ἀπέτρεπε τήν τελική ἀπόρριψή του τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας ὡς μιᾶς ἐμπειρικά ἀστήρικτης ἐννοίας τῆς μεταφυσικῆς. Ὁ Κάντ εἶχε διαφυλάξει τή δυνατότητα τῆς μεταφυσικῆς, ἐπανορίζοντάς τιν ὡς διερεύνηση τῶν μή ἐμπειρικῶν ὄρων, κάτω ἀπό τούς ὁποίους ὑπάρχει γιά τά ἀνθρώπινα ἔλλογα ὄντα μιᾶ ἐμπειρική πραγματικότητα. Σ' αὐτούς τούς ὄρους ἀνήκει καί ἡ ἐλευθερία. Ἐτσι καί σήμερα εἶναι ἀναπόφευκτο ὅταν κάποιος λέει ὅτι ἡ ἐλευθερία εἶναι μόνο μιᾶ μεταφυσική ἐννοια, νά ἀπαντᾶμε πῶς ἔχει δίκιο, ἀλλά ὅτι χωρίς ἕνα μή ἐμπειρικό πλαίσιο, δηλαδή ἕνα μεταφυσικό πλαίσιο, γιά νά λέμε τά πράγματα μέ τ' ὄνομά τους, δέν ὑπάρχει ἐμπειρική γνώση. Κάτι βέβαια πού προϋποθέτει ὅτι μᾶς ἐνδιαφέρει νά ὑπάρχει στόν ἀνθρώπο ἡ δυνατότητα τῆς ἐλευθερίας.

Ἐνα τέτοιο ἐνδιαφέρον χαρακτηρίζει τούς ἀριστερούς. Γιατί δέν θεωροῦν ἐπιστημονική μιᾶ ἐμπειρική ἔρευνα γιά τήν ἀνισότητα μεταξύ τῶν φύλων ἢ τῶν φυλῶν; Ἐπειδή ἀκριβῶς δέχονται ὅτι ἡ ἐμπειρική γνώση ἔχει πάντα κάποιες προϋποθέσεις, καί ἐπειδή ἐπιπλέον ἐντάσσουν σ' αὐτές τίς προϋποθέσεις τήν ἰσότητα τῶν ἀνθρώπων, δηλαδή τήν ἐλευθερία τους. Ἄρα δέν εἶναι διόλου αὐτονόητο ὅτι οἱ ἀριστεροί εἶναι ἐχθροί τῆς μεταφυσικῆς, παρ' ὅλο πού συνήθως δέν δέχονται τόν ὄρο καί προτιμοῦν ἕναν ἄλλο πῶ ἀνώδυνο, ὅπως «ἐννοιολογικό πλαίσιο τῆς ἐμπειρικῆς γνώσης».

Ἄν δεχθοῦμε λοιπόν αὐτό τό σκεπτικό, μποροῦμε νά διερευνήσουμε μέ μεταφυσικό τρόπο ποιᾶ εἶναι τά γενικά γνωρίσματα πού θά πρέπει νά ἔχει μιᾶ «φύση», ὡστε νά ὑπάρχει μέσα σ' αὐτήν ἕνα ἐλεύθερο ὄν. Αὐτό ἀκριβῶς τό ἐρώτημα ἔθεταν ὡς θέμα τῆς φιλοσοφίας ὁ Ἐγκελσ καί ὁ Σέλλιγκ στήν ἀρχή τῆς πορείας τους (στό λεγόμενο «Πρῶτο πρόγραμμα συστήματος τοῦ γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ»). Αὐτό εἶναι καί τό θέμα τοῦ παρόντος διβλίου. Ἐναντία σ'

αὐτούς πού νομίζουν ὅτι μιᾶ ὀλιστική φιλοσοφία ἀρνεῖται τήν ἐλευθερία (σ. 17) — αὐτή εἶναι σήμερα ἡ θέση τῶν φιλελευθέρων ἐχθρῶν τοῦ μαρξισμοῦ, ὅπως ὁ Πόππερ (*Ἡ ἀνοιχτή κοινωνία*, Δωδώνη) — ὁ Σέλλιγκ θεωρεῖ χρέος τῆς γνώσης «τή συναρμογή τῆς ἐννοίας τῆς ἐλευθερίας μέ τό ὅλον τῆς κοσμοθεωρίας», γιατί ἡ ἀντίθεση ἐλευθερίας καί ἀναγκαιότητας εἶναι τό ἐσωτερικό ἐλατήριο τῆς γνώσης (σ. 19). Ὁ ὀλισμός εἶναι τό θεμέλιο τῆς ἐλευθερίας.

Οἱ φιλόσοφοι πρὶν ἀπό τόν Κάντ νόμιζαν πῶς ἡ ἀνθρώπινη ἐλευθερία εἶναι μόνο τό νά μπορεῖς νά κυριαρχεῖς τίς ὀρέξεις σου καί ἀπέδιδαν τήν καθαυτό ἐλευθερία μόνο στόν Θεό, τό μόνο ὄν πού ὑπάρχει ἀπό μόνο του. Ἀλλά χαρακτηριστικό τῆς ζωῆς εἶναι ὅτι τό παιδί ἐλευθερώνεται ἀπό τούς γεννήτορές του, μ' ὅλο πού δέν θά ὑπῆρχε χωρίς αὐτούς, ὅπως ἀνάλογα ἡ σκέψη, γέννημα τῆς ψυχῆς, ἐλευθερώνεται ἀπό αὐτήν, «ὑποτάσσει τή μάνα τῆς». «Ἡ ἐννοια ἑνός παράγωγου ἀπολύτου (...) ὄχι μόνο ἀντιφατική δέν εἶναι, παρά εἶναι ἡ κεντρική ἐννοια ὅλης τῆς φιλοσοφίας» (σ. 27-29). Ἐτσι ἡ ἐλευθερία τοῦ πλάσματος παύει νά ἀποτελεῖ μεταφυσικό παράδοξο. «Θεός» θά λέμε στό ἐξῆς τήν ἴδια τήν ἀπελευθέρωση τοῦ ὑπαρκτικῆς ἐξαρημένου ὄντος.

Ἐδῶ ἐπανέρχεται, ὁμως, ὑπό νέους ὄρους τό μεταφυσικό πρόβλημα τοῦ κακοῦ. Ἡ παραδοσιακή μεταφυσική δέν μποροῦσε νά κατανοήσει γιατί ὁ Θεός ὡς πανάγαθος καί παντοδύναμος ἐπιτρέπει τήν ὑπαρξη τοῦ κακοῦ. Στήν ἐπανορισμένη μεταφυσική αὐτό σημαίνει ὅτι ἡ ἀδικία, ἡ ὑπόταξη, ἡ ἀνελευθερία εἶναι πράξεις ἀνεξήγητες ἀπό τήν ἄποψη τῆς ἐλευθερίας. Ἐξηγοῦνται ὁμως ἂν στήν ἐλευθερία (τόν Θεό) συνυπολογίσουμε τή σωματικότητα, τή φύση, ἀρνούμενοι τόν ἐξαῦλωμένο ὀρισμό τῆς ἐλευθερίας ἀπό τόν Καρτέσιο καί πέρα (τόν «αὐτοενοουχισμό»· σ. 38-41).

Αὐτή ἡ «φύση» εἶναι τό θεμέλιο τῆς ἐλεύθερης ὑπαρξης ἀλλά δέν ταυτίζεται μ' αὐτήν (εἶναι τό θεμέλιο τοῦ Θεοῦ πού διαφέρει ἀπό τόν Θεό). Ἐτσι, σύμφωνα μέ τήν μετακαντιανή ἀναδιατύπωση τῆς μεταφυσικῆς, ὁ παραδοσιακός καταλογισμός τοῦ κακοῦ στά πάθη σημαίνει ὅτι ἡ φύση δέν εἶναι ἄμεσα ἐλεύθερη, καί ἡ παραδοσιακή ἀθώωση τοῦ Θεοῦ γιά τό κακό σημαίνει πῶς τά πράγματα ὑπάρχουν ἐξαιτίας τῆς φύσης (αὐτοῦ πού, μέσα στόν Θεό, δέν

είναι ο ίδιος ο Θεός). Αυτή η φύση είναι μία «καταγωγική επιθυμία» —ας θυμηθούμε τή μετέπειτα άποψη του Φρόντ για τή λίμπιντο— που μετατρέπεται σε ελεύθερη βούληση όταν άποκτᾶ σκέψη. Αυτή η βούληση γίνεται κακή όταν νομίζει πως μπορεί να ὑπάρχει ἐγαιστικά, ἐναντία στην ἴδια τή σκέψη (όταν ἀπολυτοποιεῖ τήν περατότητά της· σ. 43-44, 47, 52, 57). Ἀπό ἐδῶ ἐξάγει ὁ Σέλλιγκ τήν ἀντίθεση γενικῆς καί ἰδιαίτερης βούλησης, θεωρώντας τό κακό τόσο ἀναπόφευκτο καί συνάμα ἀναιρετέο ὅσο ἡ δεύτερη.

Τό κείμενο ἴσως φανεῖ ἀποκρουστικό στόν σύγχρονο ἀναγνώστη, καθώς ἐδῶ προχωρεῖ στή συζήτηση μεταφυσικῶν θεμάτων χρησιμοποιώντας τή γλώσσα τῆς μεταφυσικῆς, μ' ἓναν τρόπο πού δέν εἶναι πιά τόσο εὐκόλο, στή συνείδηση, νά τόν μεταφράσουμε στή γλώσσα τῆς ἐλευθερίας. Πραγματικά, τό ἐρώτημα πού τίθεται εἶναι γιατί ἄραγε ὁ Σέλλιγκ μιλά γιά τή διάκριση ἀναγκαιότητας καί ἐλευθερίας ἀνατρέχοντας στή διάκριση τοῦ λόγου ὑπαρξῆς (φύση) καί τῆς ὑπαρξῆς (πού θά κατέφασκε ὁ Χάιντεγγερ ὡς προϋπόθεση τῆς δικῆς του θέσης);

Ἡ ἀπάντηση εἶναι διπλή. Ἀπό τή μιά, ὁ ἐπανορισμός τῆς μεταφυσικῆς πρέπει ν' ἀναμετρηθεῖ μέ τή μεταφυσική στό δικό της πεδίο. Ἡ παραδοσιακή μεταφυσική ἦταν τότε ἀκόμη κυρίαρχη, ἐνῶ τώρα ἔχει περιθωριοποιηθεῖ, μέ ἀποτέλεσμα νά μήν κατανοοῦμε πιά τήν ἀναγκαιότητα ἑνός τέτοιου ἐλιγμοῦ καί νά βλέπουμε τόν ἐχθρό τῆς παραδοσιακῆς («προκριτικῆς») μεταφυσικῆς πού ἀναμετριέται μαζί της στό ἔδαφος της σάν ἓναν φίλο της πού ἀπλῶς συνεχίζει τό ἔργο της.

Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ὁ γερμανικός ἰδεαλισμός διατηρεῖ ζωντανή τή συνείδηση ὅτι ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τό νόμιμο θέμα καί τῆς προγενέστερης μεταφυσικῆς, καθ' ὅσον ἡ ἐλευθερία δέν μπορεί νά θεμελιωθεῖ σέ ἐμπειρική βάση.

Ἡ ἐμπειρία παρουσιάζει ὄντως (μέχρι σήμερα) μόνο ἀνελεύθερους ἀνθρώπους, οἱ ὁποῖοι ἐκδηλώνουν τήν ἐλευθερία τους σέ ἐπαναστατικές ἀνατροπές ἢ ἀψηφώντας γενικά τό θάνατο, ἀλλά δέν τήν ἐκδιπλώνουν μέ ἀναντίρρητο τρόπο. Σ' αὐτό τό πλαίσιο εἰδικά ὁ Σέλλιγκ θ' ἀρνηθεῖ νά θεωρήσει τή Γαλλική Ἐπανάσταση ὡς τεκμήριο τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας, ὅπως οἱ φιλοεπαναστάτες Κάντ, Φίχτε, Ἐγκελς. Ἐτσι θά γίνει συντηρητικός καί ὁ θεωρητικός τοῦ ρομαντισμοῦ.

Ὅμως ἡ μετέπειτα μετατόπιση τοῦ μαρξιστικοῦ ἐνδιαφέροντος πρὸς ἐπιστημονικά ἢ πολιτικά ζητήματα ἀπέκρυψε τό γεγονός ὅτι όταν τάσσομαι ὑπέρ τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας, λέγοντας ὅτι ἡ μέχρι τώρα ἐμπειρία μή ἐλευθερίας δέν προδικάζει τή δυνατή πραγματικότητα, ὅπως καί όταν ἐπικαλοῦμαι τίς προϋποθέσεις τῆς ἐμπειρικῆς γνώσης ἐναντία σέ ἔρευνες πού δέν προϋποθέτουν τήν ἰσότητα τῶν ἀνθρώπων, τότε σκέφτομαι μεταφυσικά —ἔστω μέ τήν μετακαντιανή ἔννοια τοῦ ὄρου.

Ὅλο τό ἔργο τοῦ Μάρξ προϋποθέτει ὅτι ὁ ἀνθρώπος μπορεί νά γίνει ἐλεύθερος ἐνῶ συγχρόνως διαπιστώνει πως δέν ὑπῆρξε ποτέ ἐλεύθερος. Ἄν θέλουμε νά καταλάβουμε πως γίνεται αὐτό, προτοῦ σπεύσουμε ν' ἀρνηθοῦμε τήν ἐλευθερία καί ν' ἀσπασθοῦμε τόν πολυφορεμένο ἐσχάτως κινικό ρεαλισμό τοῦ μετανοημένου ἀριστεροῦ, πρέπει νά ἀνατρέξουμε στήν ἱστορία τοῦ μεταφυσικοῦ στοχασμοῦ τῆς ἐλευθερίας.

«ΕΚ ΤΩΝ ΥΣΤΕΡΩΝ»

Ἐκδόσεις Ἐξάντας, τεύχος 2
 τοῦ Ἀριστείδη Μπαλτᾶ

Σίγουρα ἡ ψυχανάλυση δέν εἶναι εὐκόλη ὑπόθεση. Κι αὐτό γιά πολλούς λόγους. Ὁ πρῶτος καί ὁ κυριότερος ἔχει νά κάνει μέ τό ἴδιο τό ἀντικείμενό της. Τό ἀσυνείδητο.

Οἱ μηχανισμοί καί τά περιεχόμενα τοῦ ἀσυνείδητου μπορεῖ νά ἔχουν πλέον πολιτογραφηθεῖ πλήρως ὡς λέξεις, μπορεῖ νά κυκλοφοροῦν πλατιά, ἀκόμη κι ἐκεῖ πού δέν σημαίνουν οὐσιαστικά τίποτε, μπορεῖ νά κοσμοῦν ποικίλα δοκίμια, λογοτεχνήματα, κινηματογραφήματα, ἐπιφυλλίδες, τηλεοπτικά κατασκευάσματα κλπ., μπορεῖ νά διαδίδονται κατά κόρον στίς κάθε λογῆς καθημερινές συναναστροφές μας, ἀλλά τό τί ἀκριβῶς ἔννοοῦν καί πού ἀκριβῶς παραπέμπουν παραμένει ἐν πολλοῖς σκοτεινό. Ὅποιοι δέν ἔχει ἐμπλακεῖ κατά τόν ἕνα ἢ ἄλλον τρόπο προσωπικά στά δίκτυα τῆς ψυχανάλυσης εἶναι ἐξαιρετικά δύσκολο νά παραδεχτεῖ ὅτι διαθέτει ὁ ἴδιος ἀσυνείδητο μέ τήν πλήρη σημασία τοῦ ὄρου. Δηλαδή ὅτι ὑπάρχει «κάτι» μέσα του πού δέν γνωρίζει, πού δέν ἐλέγχει, πού δέν βλέπει, καί τό ὁποῖο, μολαταῦτα, τοῦ ὑπαγορεύει μέ τρόπους ἀπαρέγκλιτους πλείστα ὅσα ἀπό ἐκεῖνα πού πιστεύει γιά τόν ἑαυτό του καί τούς ἄλλους, ἀπό ἐκεῖνα πού σκέπτεται, ἀπό ἐκεῖνα πού πράττει, ἀπό ἐκεῖνα πού ὑποφέρει. Ἀκόμη καί ἐκεῖνοι πού δείχνουν νά σέβονται γενικά τήν ψυχανάλυση φαίνεται νά πιστεύουν πῶς ἀσυνείδητο ἔχουν μόνον οἱ ἄλλοι. Ὁ Τέρνυ Ἡγκλετον ἀναγνωρίζει ἐπιγραμματικά τή στάση τῶν συμπατριωτῶν του ἀπέναντι στό ζήτημα: «Οἱ Ἄγγλοι δέν ἔχουν ἀσυνείδητο. Ἐχουν κοινό νοῦ».

Ἡ ὑπόθεση τῆς ψυχανάλυσης εἶναι δύσκολη, ἐπιπλέον, γιατί ὁ «τόπος» ὅπου ἀναδεικνύεται ἡ ὑπαρξή τοῦ ἀσυνείδητου καί ἐρευνῶνται οἱ μηχανισμοί καί τά περιεχόμενά του εἶναι οἱ ἀναλυτικές συνεδρίες. Δηλαδή ἕνας «τόπος» πού περιβάλλεται —καί δικαίως— ἀπό ἕνα πέπλο σχεδόν ἀπόλυτης μυστικότητας. Ὁ ἀναλυτής δέν πρέπει νά γνωρίζει τόν ἀναλυόμενο, δέν πρέπει νά τόν συναναστρέφεται κοινωνικά, δέν πρέπει νά ἀναφέρει σέ τρίτους ὅσα συμβαίνουν κατά τίς ἀναλυτικές συνεδρίες. Κατά συνέπεια, ὁ περιεργος δέν ἔχει πού νά ἀποταθεῖ, δέν μπορεῖ νά μάθει οὐσιαστικά τίποτε ἀπό πρῶτο χέρι. Μόνο ἐφ'ὅδῳ του παραμένουν τά κείμενα τοῦ Φρόντ καί τῶν ἄλλων ψυχαναλυτῶν.

Ἡ ὑπόθεση τῆς ψυχανάλυσης εἶναι δύσκολη, τρίτον, γιατί αὐτή δέν εἶναι ἀπλῶς —ἴσως δέν εἶναι οὔτε κυρίως— μιά μέθοδος θεραπείας κάποιων πού πάσχουν μέ ἰδιάζοντες τρόπους. Ἡ ψυχανάλυση συνιστᾶ ἕνα σύνθετο ἐγχείρημα πού ἔχει λόγο, πού ὀφείλει νά ἔχει λόγο, γιά ζητήματα πού ἀφοροῦν τήν καλλιτεχνική καί ἐπιστημονική δημιουργία, τούς λατρικούς θεσμούς, τήν παιδεία καί τήν ἐκπαίδευση, τόν πολιτισμό ἐν γένει. Ἐκτός ἀπό μέθοδος θεραπείας, ἡ ψυχανάλυση εἶναι καί θεωρία τῆς ἀνθρώπινης ὑποκειμενικότητας. Δηλαδή μιά θεωρία διαμορφωμένη σέ

πολλά ἐπίπεδα, πού συγκροτεῖ, ἐπεξεργάζεται καί κινητοποιεῖ τίς δικές της ἔννοιες, τούς δικούς της τρόπους ἐλέγχου, τίς δικές της τεχνικές. Ἐδῶ, βέβαια, ὁ λόγος τῆς ψυχανάλυσης εἶναι δημόσιος καί δέν μπορεῖ παρὰ νά εἶναι δημόσιος. Μόνον πού ἡ πρόσληψη καί ἡ κατανόησή του ἐξαρτῶνται ἀπό τήν ἀφητηριακή παραδοχή πού λέγαμε παραπάνω: ὁ ἀναγνώστης τῶν ψυχαναλυτικῶν κειμένων λίγα θά καταλάβει ἂν δέν ἔχει παραδεχτεῖ προκαταβολικά ὅτι διαθέτει ὁ ἴδιος ἀσυνείδητο...

Ἡ ὑπόθεση τῆς ψυχανάλυσης εἶναι δύσκολη, τέταρτον, γιατί τό ἐπιστημολογικό καθεστῶς πού τή διέπει ἐξακολουθεῖ νά ἀποτελεῖ διακύβευμα. Ἄραγε πρόκειται γιά αὐτόνομη ἐπιστήμη, γιά ἰδιαίτερο κλάδο τῆς ψυχολογίας («ψυχολογία τοῦ βάθους»), γιά ἰδιάζοντα κλάδο τῆς ψυχιατρικῆς, γιά ἐρμηνευτικό ἐγχείρημα, ὑπό τή θεμελιώδη παραδοχή ὅτι ὁ μελετητής τῆς ἐμπεριέχεται ὁ ἴδιος στό ἀντικείμενο τῆς μελέτης του, γιά ἐνιαῖο κοσμοεἶδωλο μέ βλέψεις οἰκουμενικότητας; Ἡ ἀπλῶς πρόκειται γιά μιά μορφή «θεραπείας» πού βασίζεται στήν ὑποβολή καί κατά τοῦτο δέν διαφέρει καί πολύ ἀπό τή δουλειά πού κάνουν ἡ δέν κάνουν οἱ κάθε λογῆς «ἐναλλακτικές» θεραπείες, ἀπό τήν ὁμοιοπαθητική καί τόν βελονισμό μέχρι τούς μασέρε καί τίς καφετζούδες;

Ἡ ὑπόθεση τῆς ψυχανάλυσης εἶναι δύσκολη, πέμπτον, γιατί τό ἐγχείρημα πού τή συνιστᾶ οὐδέποτε ὑπῆρξε ἀμειροριζικῶν διαφωνιῶν, συγκρούσεων ἢ ἀκόμη καί ὀργανωτικῶν διασπάσεων. Οἱ ἀναθεωρητισμοί τοῦ Γιούγκ καί τοῦ Ἄντλερ, ἡ «ἐπιστροφή στόν Φρόντ» τοῦ Λακάν πού ἀναλήφθηκε ἐναντία στήν κυρίαρχη ἀποψη τῆς Διεθνούς Ψυχαναλυτικῆς Ἐταιρείας, οἱ ἰδιαίτερες θεωρίες τοῦ Βίνικοτ ἢ τῆς Μέλανι Κλάιν καί ἄλλα πολλά ἀποτελέσαν ζητήματα πού διαίρεσαν καί ἐξακολουθοῦν νά διαίρουν τούς ψυχαναλυτές ἀπανταχοῦ τῆς γῆς, μέ ἀποτέλεσμα νά μὴν στερεῖται ἐμπειρικῶν ἐρεισμάτων ὁ ἰσχυρισμός πού θέλει τήν ψυχανάλυση ἐγχείρημα ἐγγενῶς σχισματικό, ἐγχείρημα πού φέρει ἐκ γενετῆς στό ἴδιο του τό σῶμα τό σπέρμα τῆς διχόνοιας.

Ὡστόσο ἡ ὑπόθεση τῆς ψυχανάλυσης ὑπάρχει μέ ὅλες τίς ἔννοιες. Ὑπάρχει ὡς ὑπόθεση πού πρέπει νά ὑπηρετηθεῖ πρακτικά καί θεωρητικά (ὅπως λέμε ἡ «ὑπόθεση τοῦ σοσιαλισμοῦ») μέ ὅλους τούς προσήκοντες τρόπους, ὑπάρχει ὡς καθολική ὑπόθεση πού προτείνει μιά ἐνιαῖα θεωρία γιά τήν ἀνθρώπινη ὑποκειμενικότητα καί ἡ ὁποία πρέπει νά ἐρευνηθεῖ μέ τά μέσα πού ἀρμόζουν στά σοβαρά θεωρητικά ἐγχειρήματα, ὑπάρχει, κατά συνέπεια, ὡς ἀρθρωμένο σύνολο ἐπιμέρους θεωρητικῶν ὑποθέσεων, καθεμιά ἀπό τίς ὁποῖες ὀφείλει νά συζητηθεῖ κριτικά, νά ἐλεγχθεῖ δόκιμα, ἐνδεχομένως νά ἐκλεπυνθεῖ, νά τροποποιηθεῖ ἢ καί νά ἀλλάξει, ὑπάρχει ὡς ὑπόθεση —ἢ, σωστότερα, ὡς πλέγμα ὑποθέσεων— πού ἀφορᾶ τή σκέψη καί τή δράση

του κάθε αναλυμένου και του κάθε αναλυτή χωριστά.

Τό ευχάριστο είναι πώς διατίθεται σήμερα στον τόπο μας ένα ψυχαναλυτικό περιοδικό που υπηρετεί την υπόθεση της ψυχανάλυσης με όλες τις παραπάνω έννοιες και ίσως όχι μόνον με αυτές. Πρόκειται για τό *Έκ των υστέρων* (Έκδόσεις Έξάντας), που ήδη κυκλοφόρησε τό δεύτερο τεύχος του.

Ο Γιώργος Κούριας, ο Γεράσιμος Στεφανάτος, ή Ελένη Τζαβάρα και ο Θανάσης Τζαβάρας, ως ομάδα σύνταξης, με τή μόνιμη ή περιστασιακή συνδρομή πολλών συναδέλφων τους και όχι μόνο συναδέλφων τους, ανέλαβαν τήν πρωτοβουλία νά εκδώσουν ένα ψυχαναλυτικό περιοδικό που σέβεται τόσο τή σημασία όσο και τόν σύνθετο και ιδιαίτερα λεπτό χαρακτήρα του εγχειρήματος τής ψυχανάλυσης. Καί ανέλαβαν αυτή τήν πρωτοβουλία, ως δφειλαν, *εκ των υστέρων*, δηλαδή αφού είχαν οι ίδιοι συσσωρεύσει τις απαιτούμενες εμπειρίες για τό τί σημαίνει ψυχανάλυση στην Ελλάδα. Για τό τί σημαίνει σέ επίπεδο πρακτικής, σέ επίπεδο θεωρίας, σέ επίπεδο γενικότερης πολιτισμικής απήρησης, σέ επίπεδο ψυχαναλυτικών και ψυχιατρικών θεσμών, σέ επίπεδο δημοσιευμάτων και εκδόσεων, σέ επίπεδο διαφωνιών και έσωτερικών διαιρέσεων.

Η πρωτοβουλία αυτή, και ως περιεχόμενο και ως μορφή, αποδίδει ρητά στην ψυχανάλυση τό σεβασμό που τής οφείλεται. Πού τής οφείλεται τουλάχιστον *εκ των υστέρων*, δηλαδή αφού έχει κατανοηθεί όχι μόνον ή έμβέλεια, τό εύρος, ή σημασία και ή ιδιαιτερότητά της, αλλά και τό σύνολο των κινδύνων που δέν έπαψαν ποτέ νά τήν απειλούν. Κι αυτό σημαίνει πολλά πράγματα.

Σημαίνει, κατ' αρχάς, πώς τό περιοδικό δέν εμφανίζει κανέναν πολεμικό χαρακτήρα. Δέν προμοδοτεί μιά συγκεκριμένη ψυχαναλυτική άποψη ενάντια σέ άλλες, δέν προβάλλει κατά τρόπο αποκλειστικό κανέναν στοχαστή τής ψυχανάλυσης εις βάρος άλλων, δέν προωθεί καμιά δογματική «γραμμή», θεωρητική ή θεσμική. Ωστόσο, τά άρθρα που περιέχονται έχουν ένοτητα, υποδασάζονται από ένα κοινό μέλημα εϋθύνης. Παρά τις εμφανείς, κάποιες φορές, διαφορές τους, παρά τό γεγονός ότι ή κριτική δέν λείπει, τά άρθρα διαλέγονται μεταξύ τους, τό ένα φωτίζει και διευκρινίζει τό άλλο, μέ αποτέλεσμα ή συνύπαρξή τους νά αποπνέει εκείνον τόν άερα έπιστημονικής σεμνότητας που τόσο λείπει από τόν δύσμοιρο τόπο μας.

Αυτός ο σεβασμός, αυτό τό αίσθημα εϋθύνης, αυτή ή έπιστημονική σεμνότητα πιστοποιούνται έξισου καλά στο άνοιγμα που κάνει τό περιοδικό σέ εκείνους που δέν είναι ψυχαναλυτές και στή μορφή που παίρνει αυτό τό άνοιγμα. Τό γεγονός ότι ή προβληματική που εδράζεται στην ψυχανάλυση έχει τή δυνατότητα νά άγγίξει γόνιμα πολλούς από τούς τομείς του πολιτισμού, άν όχι όλους, έχει οδηγήσει σέ εύκολιες και υπερβολές κάθε είδους. Από τή γενικευμένη χρήση του «κόμπλεξ» μέχρι εκείνες τις ταινίες του Χίτσκοκ που υποτίθεται πώς στηρίζονται στην ψυχανάλυση και τήν εκλαϊκεύουν, ή πρόσληψη του ψυχαναλυτικού λόγου τείνει νά καταστήσει άπολύτως άγνωριστη τή θεωρία και τήν πρακτική του Φρόνυτ και των επιγόνων του. Σέ εϋθεία αντιπαράθεση μέ τά παραπάνω, τά κείμενα του περιδοκού που άνοίγονται σέ κατευθύνσεις εκτός ψυχανάλυσης σέβονται σχολαστικά τις ιδιαιτερότητες και τις ιδιομορφίες τής ψυχαναλυτικής θεώρησης, δείχνοντας άνάγλυ-

φα τόσο τήν πραγματική έμβέλεια όσο και τις δυσκολίες χρήσης του ψυχαναλυτικού λόγου.

Αντιμέτωποι μέ μιά τέτοια στάση, οι έχθροί τής ψυχανάλυσης χάνουν τά κυριότερα όπλα τους, τουλάχιστον όσο μπορεί νά επιτευχθεί κάτι τέτοιο μέσα από ένα περιοδικό ψυχανάλυσης. Θέλω νά πω πώς ή έπιστημονική σεμνότητα και ο άνοιχτός χαρακτήρας των καθαυτό ψυχαναλυτικών κειμένων σέ συνδυασμό μέ τήν ιδιαίτερα προσεκτική πραγμάτευση αντικειμένων που βρίσκονται εκτός των αντίστοιχων συνόρων άφοπλίζει τουλάχιστον εκείνους τούς πολέμους, των όποιων ή εικόνα για τήν ψυχανάλυση διαμορφώνεται αποκλειστικά από τις άγοραίες εκδοχές του λόγου της.

Η μορφή των δύο τευχών του *Έκ των υστέρων* που ήδη κυκλοφορούν σέβεται άπολύτως τόν αναγνώστη τόσο ως δομή όσο και ως παρουσίαση. Τό κάθε τεύχος είναι άφιερωμένο σέ ένα συγκεκριμένο ζήτημα τής ψυχαναλυτικής θεματικής (τό πρώτο στην έννοια τής κατασκευής, τό δεύτερο στην ήθική τής ψυχανάλυσης) ενώ τό άρθρο που άνοίγει τό τεύχος είναι πάντα ένα κλασικό κείμενο του Φρόνυτ άρτια μεταφρασμένο. Τά κυρίως άρθρα συνοδεύουν μερικές «επιπρόσθετες» σελίδες που αναφέρονται σέ ζητήματα περισσότερο επίκαιρα ενώ τό τεύχος τελειώνει μέ τις περιλήψεις των δημοσιευμένων άρθρων και τόν πίνακα περιεχομένων. Τό χαρτί, ή σελιδοποίηση, τό έξώφυλλο, τό δέσιμο, ή όλη εκδοτική επιμέλεια καθιστούν τήν άνάγνωση του περιοδικού κυριολεκτικά άπολαυστική. Είναι ένα άκόμη δείγμα τής ριζικής βελτίωσης των εκδοτικών ήθών που επιχειρούν τελευταία κάποιοι σοβαροί οίκοι.

Έκ των υστέρων, λοιπόν, ένα ψυχαναλυτικό περιοδικό. *Έκ των υστέρων*. Μέ τήν έννοια τής υστερίας, τής μήτρας. Όλοι βγαίνουμε από μήτρα, όλοι αρχίζουμε τήν δύσκολη, τήν άκρως επικίνδυνη, πορεία του έξανθρωπισμού μας από τή μήτρα, μέσα από τή μήτρα, μετά τή μήτρα. Τά ζητήματα που άπασχολούν τήν ψυχανάλυση αρχίζουν κι αυτά άκριβώς εκεί. Από τή μήτρα. Από τή μητέρα. Έκ τής υστερίας.

Έκ των υστέρων. Μέ τήν έννοια τής υστερίας. Γιατί ήταν άκριβώς ή μελέτη αυτής τής, θεωρούμενης κάποτε ως μόνο γυναικείας, ψυχικής διαταραχής από τόν Φρόνυτ (σέ συνεργασία μέ τόν Μπρόιερ στην αρχή) που έδωσε τό έναυσμα τής ψυχανάλυσης τόσο σέ επίπεδο θεωρίας όσο και σέ επίπεδο θεραπευτικής πρακτικής. Η ψυχανάλυση άρχεται εκ τής υστερίας.

Έκ των υστέρων. Μέ τήν έννοια τής ενέργειας ή τής ενεργοποίησης, αλλά και τής συνειδητοποίησης, δηλαδή τής γνώσης που προσιδιάζει στην ψυχανάλυση, που έρχεται πάντοτε σέ χρόνο δεύτερο για νά αναφερθεί, για νά κατασκευάσει, για νά φωτίσει ή νά σκοτεινιάσει, τόν πρώτο χρόνο. Γιατί ή μορφή αίτιότητας που προσιδιάζει στην ψυχανάλυση έχει αυτόν άκριβώς τόν χαρακτήρα: κάποια ψυχική έγγραφη σηματοδοτείται ως γενεσιουργός αίτια του συμπτώματος άναδρομικά. Έκ των υστέρων. Όπως και ή θεραπεία έρχεται σέ χρόνο δεύτερο, εκ των υστέρων κι αυτή, νά μετατρέψει τό σύμπτωμα σέ λόγο και άρα νά τό άρει.

Έκ των υστέρων. Δηλαδή ήδη μετά από δύο τεύχη. Όπως άρμόζει σέ ένα κείμενο που θέλει νά μιλήσει για ένα νέο ψυχαναλυτικό περιοδικό, για ένα καινούργιο και έλπιδοφόρο ψυχαναλυτικό έγχειρημα.

ΟΙ ΛΙΓΝΙΤΩΡΥΧΟΙ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΟΠΟΥΛΟΥ

της Λουκίας Ρίτσαρης

Τόσο ή ατάραχη πινακοθήκη των «κοινωνικών στρωμάτων και επαγγελμάτων» του Γερμανού Άουγκουστ Ζάντερ (August Sander), όσο και ή καταγραφή τής ανθρώπινης δράσης στους τόπους παραγωγής του Άμερικανού Λιούις Γ. Χάινς (Lewis W. Hine) αποτελούν άρχετυπα στην παράδοση τής «φωτογραφίας τής εργασίας». «Όψη τής Έποχής» όνόμασε ό πρώτος τό έργο του, «Βιομηχανική Έρμηνεία» ό δεύτερος. Άραγε οι δύο τίτλοι μαζί δέν αποτελούν εύστοχη έπικεφαλίδα μιάς συγκινητικής φωτογραφίας τής εργασίας; Ποιά νά 'ναι αύτή; Όποια μέ έθνογραφική, θά έλεγε κανείς, ακρίβεια καταγράφει άποστασιοποιημένα τή δράση των εργαζομένων; Όποια δίνει στους θεατές τήν ψευδαίσθηση ότι μοιράζονται συναισθηματικά τό βάρος του έργου μέ τους μετέχοντες; Όποια καταγγέλλει άνήκουστες συνθήκες εργασίας; (Στάθηκε κάποτε καταλυτική ή φωτογραφία στην άφύπνιση συνειδήσεων.) Όποια ήρωοποιεί τήν εργασία; Ή καμία από αυτές;

Ό φωτογράφος Νίκος Οικονομόπουλος μās άποκαλύπτει στό λείκωμά του *Λιγνιτωρύχοι. Δημόσια Έπιχείρηση Ήλεκτρισμού* (έκδόσεις Ίνδικτος, Άθήνα 1998) τήν άγνωστη στους περισσότερους από έμās χώρα του λιγνίτη. Άλιδέρι, Πτολεμαίδα - Άμύνταιο, Μεγαλόπολη. Πρόκειται άραγε για σύμμεξη παραστάσεων ή για ένα και μοναδικό εργοτάξιο; Δέν τό γνωρίζουμε: οι λεζάντες άπουσιάζουν. Αυτό προτρέπει σε έναν άλλο τρόπο άνάγνωσης του έργου του Νίκου Οικονομόπουλου από αυτόν στον όποιο προδιαθέτει ή άντανάκλαση κειμένου πάνω σε εικόνα.

Τό έργο του, όσο παράξενο και άν φαίνεται αυτό για μία εικόνα, είναι ρυθμικό.

Μέσα στό τοπίο, μέ άπώτερο όριο τά εργοστάσια παραγωγής ενέργειας προς τά όποια τραβούν τά χνάρια του φορτηγού, τής μπουλντόζας, του ίμάντα, του σωλήνα και

μέ σκέπη τεράστιες σιδερένιες δαγκάνες και άκατανόητες έξέδρες, δρούν οι βουβοί πρωταγωνιστές αυτού του μυστήριου έργου. Προβαίνουν σε άνεμήμεντες για έμās κινήσεις. Όχι, οι φωτογραφίες του Νίκου Οικονομόπουλου δέν είναι μυστικιστικές, έστω και άν τή φαντασία του θεατή βολεύει συχνά ή άγνοια. Άκοπα έρμηνεύονται οι φωτογραφίες μέ δύο λέξεις: μόχθος και ίδρώτας· φτωχά, ρητορικά, έξωτικά. Οι λιγνιτωρύχοι όμως: άννηώνουν, σέρνουν, μαστορεύουν, σπρώχνουν, σκαρφαλώνουν, τεντώνουν, διδώνουν, ξαποσταίνουν, παρατηρούν, αναλογίζονται, έξετάζουν, τρέχουν, έμψυχώνουν, καθοδηγούν, δένουν, στερεώνουν, τοποθετούν, άπλώνουν, σταματούν, προχωρούν, κουράζονται, καπνίζουν. Αυτό είναι τό πρώτο μοτίβο. Τό δεύτερο είναι τό μεταβαλλόμενο τοπίο. Σκάβεται, φαγώνεται, άνασηκώνεται, βαθουλώνει, άπογυμνώνεται, κατηφορίζει, άνηφορίζει, στενεύει, πλαταίνει, χαράζεται, ισιώνει. Ό Νίκος Οικονομόπουλος έπιλέγει νά φωτογραφίσει τό αναπάντεχο, τήν έκπληξη τής δράσης. Φωτογραφία φωτογραφία μās γνωρίζει άλλο ένα κομμάτι πού άγνοούσαμε, μία πλαγιά πού περνούσαμε για ξεφωτο, μία χαράδρα πού άποδεικνύεται άβασής. Τό βλέμμα του κινεί εικονικά τό δικό μας σώμα καθώς γυρνάμε τίς σελίδες. Πηδάμε, σκαρφαλώνουμε, δρασκελίζουμε, τρέχουμε χωρίς νά προλαβαίνουμε τό τοπίο, πού συνεχώς αλλάζει χωρίς ποτέ νά είμαστε βέβαιοι ότι τό κατάκτησε τό βλέμμα μας. Αυτό πού ύποπτευόμαστε ότι λείπει μās ξεθεώνει. Οι φωτογραφίες του Νίκου Οικονομόπουλου άπεικονίζουν «δ,τι δέν είναι μόνο αυτό». Είναι συναρπαστικές. Έγραψαν ότι είναι «ύψηλης αισθητικής». Ίσως μέ αυτό έννοούν ότι ό πολιτισμός πού πλάθει ό άνθρωπος μέσα από τό χώμα είναι ώραιος. Ναι, μās συγκινεί ή έπαφή μας μέ αυτόν· καιεί στά σπίτια μας.

ΓΙΑ ΜΙΑ ΕΚΘΕΣΗ ΠΟΥ ΔΕΝ ΘΑ ΔΟΥΜΕ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

της Λουκίας Ρίτσαρντς

Διάβαξα προσφάτως ότι στο Μουσείο Μοντέρνας Τέχνης (Musée d' Art Moderne) στο Παρίσι εκτίθεται, μέχρι τά μέσα 'Απριλίου, εξήντα έννια έργα του 'Αμερικανού ζωγράφου Μάρκ Ρόθκο (Mark Rothko).

'Ο Ρόθκο κατατάσσεται στό κίνημα του άφηρημένου έξ-πρεσιονισμού. Γιός Ρωσοεβραίων μεταναστών, φτάνει τό 1913, 10 ετών, στίς ΗΠΑ. 'Όταν έρχεται ή στιγμή νά άποφασίσει, ταλαντεύεται: θά γίνει δικηγόρος, μηχανικός ή ζωγράφος; 'Αποφασίζει τό τρίτο. Σπουδάζει καλές τέχνες στό Γαίηλ (Yale). Δέν παίρνει δίπλωμα. Τό 1936 ζωγραφίζει τό μοναδικό πορτραίτο τής σταδιοδρομίας του: μιά αυτόπροσωπογραφία. ("Ένα άσύμμετρα μεγάλο δεξί χέρι άγγίζει σάν αναδυόμενη μέδουσα τό άριστερό πού καλύπτει έρμητικά τό στομάχι του ζωγράφου. Τό σώμα του μοιάζει μέ έρμάριο. Τό σακάκι-κουρτίνα αφήνει κατά τό ήμισυ άκάλυπτο τό πουνκάμισό του, πάνω στό όποιο κρέμεται μιά άψεγάδιαστη γραβάτα. Μάλλον μιά μάσκα στή θέση του προσώπου. 'Ο πίνακας κάνει τούς κριτικούς νά άναρωτιούνται: «Ποιός ήταν αυτός ό Ρόθκο;») Περασμένα πενήντα, ό Ρόθκο κατορθώνει νά ζει άποκλειστικά από τή ζωγραφική του. Τό 1970, άνίατα άρρωστος, αυτοκτονεί: παίρνει βαρβιτουρικά και κόβει τίσ φλέβες του. Αυτά ώς πρós τή ζωή του.

'Ο Ρόθκο λέει για τή ζωγραφική: «Στό έργο του ό ζωγράφος προχωρεί σταδιακά πρós τή διαύγεια: πρós τήν κατάργηση όλων τών έμποδιών πού μπαίνουν ανάμεσα στό ζωγράφο και τήν ιδέα του και ανάμεσα στήν ιδέα και τόν θεατή. (...) Για νά επιτύχει ό ζωγράφος αυτή τή διαύγεια, αυτό, αναπόφευκτα, σημαίνει ότι πρέπει νά γίνει κατονητός».

Οί φωτογραφίες τών έργων του Ρόθκο τά άδικοούν μοιάζουν επίπεδα. Αυτό συμβαίνει επειδή στους πίνακές του τό ίδιο χρώμα έχει διαφορετικές μορφές. Πέπλα χρώματος πάνω σέ άλλα πέπλα του ίδιου χρώματος. 'Ο Ρόθκο, ώστόσο, δέν δημιουργεί τήν ψευδαίσθηση του δάθους, δέν άναζητά τήν προοπτική. 'Αν ζωγράφος είναι όποιος δουλεύει τό χρώμα, τότε ό Ρόθκο είναι ό ζωγράφος par excellence. Καμένη γή, άκρεανός, πένθος. Περιγραφές —αυθαιρετες, δικές μου— τών έργων του. 'Ο ίδιος τούς δίνει τά όνόματα τών λίγων χρωμάτων πού άπλώνει πάνω

σέ τεράστιους καμβάδες: «'Ανοιχτό κόκκινο πάνω σέ μαύρο», «Μαύρο πάνω σέ γκρι», παραδείγματος χάριν. Ζωγραφίζει άσαφείς ώς πρós τά όρια τούς παραλληλόγραμους όγκους. Τρεμοπαίζουν διστακτικά, είναι όμως άναμφίβολα στερεωμένοι στό κενό. 'Αραγε πιστεue σέ κάτι ό ζωγράφος;

'Η ζωγραφική του είναι, από μία άλλη άποψη, εικονοκλαστική. Νά υποθέσω ότι τό έργο του άντανανκλά τήν εκπαίδευση πού έλαθε, μικρό παιδί, μάς λένε οί βιογράφοι του, στό θρησκευτικό σχολείο τής γενέτειράς του; 'Ωστόσο οί πίνακές του είναι ταυτόχρονα εικόνες λατρευτικές. 'Εξιδανικεύει τίσ ειλικρινέστερες άνθρώπινες έμπειρίες: ζέστη, τρυφερότητα, κρύο, άποχωρισμό, θλίψη. 'Εχω τήν εντύπωση ότι αυτός ό ζωγράφος προσεύχεται, ενώ άρνείται.

Πρós τό τέλος τής ζωής του, ό Ρόθκο μιλά για τήν κινητήρια ιδέα τής ζωγραφικής του: είναι ή σιωπή. Ποιά όρμη νά είναι αυτή; Λέει για τούς πίνακές του: «*Αίχμαλώτση τήν πιό άπόλυτη βία μέσα σέ κάθε τετραγωνικό εκατοστό*».

Παραμονεύει άραγε πίσω από τή σιωπή ή έρώτηση του σύγχρονου δράματος «Ποιός εισαι;», από τήν όποια ό Ρόθκο ξεγλιστρά; 'Η είναι εκείνη ή σιωπή —υποθέσεις κάνω— μέ τήν όποια πολύ όμόθηρσοί του σφράγισαν μετά τό πέρας του Β' Παγκόσμιου Πολέμου τά αισθήματα έξευτελισμού, πόνου ή και ένοχής πού δίωσαν;

Γράφω για έναν ζωγράφο «κλασικό» τής σύγχρονης τέχνης, τά έργα του όποιου δέν προβλέπεται νά δούμε —σύντομα τουλάχιστον— στήν 'Αθήνα. Περιέργο δέν είναι αυτό;

Μία εικόνα, λένε, δέν περιγράφεται μέ λέξεις. 'Οντως, έτσι είναι. Μιλώντας φωτόσο για τήν άπουσία της ίσως νά κατάφερα νά έξάψω τή δική σας φαντασία: Πώς μοιάζει τό κόκκινο ή τό μπλέ ή τό γκριζό χρώμα του Ρόθκο; Μπορεί νά μήν είστε ποτέ βέβαιοι για τό χρώμα πού φανταστήκατε, φανταστήκατε όμως —ίσως— τή ζέστη, τήν τρυφερότητα, τό κρύο, τόν άποχωρισμό, τή θλίψη. 'Ένα χρώμα για μία αίσθηση. 'Ισως νοσταλγείτε, όπως έγω, αυτή τήν άμεσότητα. Για αυτόν τό λόγο αγαπώ τή ζωγραφική του Ρόθκο και νομίζω ότι αξίζει τόν κόπο νά γράψω για τήν έλλειψή της.

ΓΙΑ ΤΟ ΑΝΘΟΛΟΓΙΟ ΤΗΣ ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ

Ἀγαπητέ Πολίτη

Θά ἤθελα νά διευκρινίσω ὅτι ἡ ἐπιστολή τοῦ Τάκη Καγιαλιῆ, πού δημοσιεύτηκε στό προηγούμενο τεῦχος τοῦ *Πολίτη* (ἀρ. 60), ἡ ἀναφερόμενη στήν κριτική τοῦ Κώστα Βούλγαρη γιά τό Ἀνθολόγιο *Νεότερη Εὐρωπαϊκή Λογοτεχνία* τῆς Β' Ἐνιαίου Λυκείου (*Πολίτης*, ἀρ. 58), ἐκφράζει προσωπικές ἐκτιμήσεις καί διαθέσεις τοῦ ἀποστολέα τῆς. Σέ ὅ,τι ἀπό αὐτή τήν (τόσο ἐπαινετική γιά τό Ἀνθολόγιο) κριτική μέ ἀφορᾶ προσωπικά (παρ' ὅτι τήν εὐθύνη γιά τό Ἀνθολόγιο ἔχει συλλογικά ἡ ἐκδοτική του ομάδα καί τό Κέντρο Ἑλληνικῆς Γλώσσας), θά ἤθελα νά δηλώσω ὅτι ἡ παρατήρηση τοῦ Κώστα Βούλγαρη, πού ἀναφέρεται στό χωρίο τῆς Εἰσαγωγῆς τό σχετικό μέ τόν φουτουρισμό τοῦ Νικόλα Κάλας, εἶναι σωστή, γιατί τό χωρίο — ἀπό ἀνακριβή διατύπωση — μπορεῖ πράγματι νά δώσει τήν ἐντύπωση στόν μαθητή τοῦ λυκείου ὅτι ὁ Κάλας εἶναι φουτουριστής, ἐνῶ ἡ πρόθεσή μου ἦταν νά σημειώσω ἀπλῶς ὅτι ἡ καλύτερη ποιητική ἐκφραση τοῦ φουτουρισμοῦ στήν Ἑλλάδα βρῖσκεται σέ κάποιους στίχους τοῦ Κάλας. Στήν ἀνάπτυξη τοῦ Ἀνθολογίου, ἡ ὁποία θά γίνει σύντομα, ἡ διατύπωση τοῦ χωρίου θά διορθωθεῖ.

Νάσος Βαγενᾶς

«ΓΙΑ ΤΗ ΓΥΝΑΙΚΑ ΤΗΣ ΖΑΚΥΘΟΣ»

Ἀγαπητέ Πολίτη

Στό κείμενό μου «Τί εἶναι ἡ Γυναίκα τῆς Ζάκυθος...» (δημοσιευμένο στό τεῦχος ἀρ. 60, τοῦ *Πολίτη*, Ἰανουάριος 1999, 6.51 κ.ἐπ.) ὑπάρχουν κάποιες τυπογραφικές ἀβλεψίες, πού ὁ ἀναγνώστης θά μποροῦσε νά τίς παραβλέψει (π.χ. τά: νεότερος, νεωτερικός καί τά ἀνάλογα εἶναι τυπωμένα πότε μέ δμικρον, πότε μέ ὠμέγα. Τά: ἔχουμε - ἔχομε, βλέπομε, διαπιστώνουμε κλπ. εἶναι πότε μέ δμικρον πότε μέ ου. Ἐγώ, γιά ὁμοιομορφία, γράφω σέ ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις μέ δμικρον). Ὁμως, ἡ λέξη ἐξάρτηση (6.51, 1η στήλη, 9η ἀράδα, ἀπό κάτω) πρέπει νά διαβαστεῖ ἐξάρτυση — μέ ὕψιλον.

Ἐπίσης, ὁ στίχος:

Τά σπλάχνα τους κι ἡ θάλασσα ποτέ δέν ἡσυχάζουν, πού ἔτσι ὑπάρχει τρεῖς φορές στίς σελίδες 52 καί 53, ὅπως τόν ἔχω ξεσηκώσει ἀπό τό Σχεδιάσμα Γ, 9 τῶν *Ἐλευθέρων Πολιορκημένων* εἶναι:

Τά σπλάχνα μου κι ἡ θάλασσα ποτέ δέν ἡσυχάζουν.

*Εὐχαριστῶ
Μανόλης Λαμπρίδης*

Οἱ ἐκδόσεις ΕΚΚΡΕΜΕΣ σᾶς προσκαλοῦν σέ μιᾶ συζήτηση γιά τό βιβλίο τῆς

Ἀνίτα Μπέροντμαν Φέφερμαν
ΠΟΛΙΤΙΚΗ, ΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΕΡΩΤΑΣ
Ἡ ζωή τοῦ Ζάν δάν Χάιγενουρτ

(Γραμματέας καί σωματοφύλακας τοῦ Τρότσκι — Ἱστορικός τῆς μαθηματικῆς λογικῆς)

πού θά γίνει τήν Παρασκευή 19 Μαρτίου 1999, στίς 8 μ.μ.,
στήν Αἴθουσα Λόγου τῆς Στοᾶς του Βιβλίου, Πεισμαζόγλου 5.

Εἰσηγητές θά εἶναι οἱ:

Σπύρος Τσακνιάς, ποιητής - κριτικός,
Παντελής Νικολακόπουλος, ἐπ. καθηγητής φιλοσοφίας Ε.Μ.Π.,
μαθητής τοῦ δάν Χάιγενουρτ,
Σάββας Μιχαήλ, γιατρός-δοκιμογράφος,
Γιώργος Κολέτσος, ἀν. καθηγητής μαθηματικῆς λογικῆς Ε.Μ.Π.